

НУРАЛИ ҚОБУЛ

ТУБСИЗ ОСМОН

ҚИССА ВА ҲИҚОЯЛАР

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

Уз
Қ 52

Қобул, Нурали.

Тубсиз осмон: Қисса ва ҳикоялар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.—248 б.

Нурали Қобул ўз асарларида тоғ кишиларининг ҳаётини, уларнинг мард, тан-ти қалбини ўзига хос бадиий йўсинда ифодалайди, сўлим табиат манзараларининг бетакрор гўзаллигини тараннум этади. Урушнинг оддий одамлар бошига солган ҳадсиз уқубатларини кўрсатиш орқали муаллиф ёвузликни қоралайди, эзгу инсоний фазилятларини улғулайди.

Қобул, Нурали. Бездонное небо. Повести и рассказы.

Уз2

Н $\frac{70803-67}{M352(04)-81}$ 174—81 4803010600

Қиссалар

ТУБСИЗ ОСМОН

*Ҳаётда мени илк бор тушунишни
истаган энам — Шаҳзода Иброҳим
Султон қизи, укам Дониёр ва болалик
йилларимнинг содиқ йўлдоши Ола-
парнинг хотирасига бағишлайман.*

Ахир, жониворлар — укаларимиз!

Сергей Есенин

Жой Адамсоннинг фожиаси шунда
эдики, у кишилардан она шер Эльса-
дек меҳр-оқибат кутарди..

Брайан Жэксон

I

Мен отаримизнинг кўп йиллик қўриқчиси — қадрдон Бўйноғимнинг болалашини ҳар галгидек сабрсизлик билан кутардим. Энамнинг¹ айтишларича, итлар бир йилда икки ёш яшармиш. Аслида Бўйноқ мен билан тенг экан. Мен келаси йили саккизга кираман, Бўйноқ эса ўн олтига. Ғалати-я? У мен билан бир йилда туғилган бўлса-ю, ўн олтига кирса? У билан қачон бунчадлик қадрдон бўлиб қолганимни эслаёлмайман. Назаримда, эсимни таниб кўзимни очибманки, Бургуттепанинг ёнидаги кўтонимизда Бўйноқни кўргандайман. Шундан бери бир-биримизни кўрмасак туролмаймиз.

— Ҳе, туғмай тугуқсиз кет! Ҳаммаёқни ит босиб кетадиган бўлди! Неча марта айтдим сизга, шу қари қанжиқни йўқотинг, деб! Усиз ҳам етим кўзиларни боқиш жонимга тегиб кетди! — дея нолирдилар аччиғи чиққан пайтларда аям дадамларга.

Албатта, бу гапни менга эшиттирмасликка уринар-

¹ Бувим демоқчи.

дилар. Менинг олдимда эса Бўйноқни деярли жеркимас-дилар. Мен эса... аямларни яхши кўрсам-да, шу гапларини сира кечиролмасдим. Сурувимизни Бўйноқнинг болалари — Кўктой, Оқтой ва Сиртлон қўриқлайди. Мабодо иккитаси талашиб қолса, Бўйноқнинг қораси кўри-ниши билан дарҳол ажралиб кетишади. Шундай пайтларда унга меҳрим товланиб, беихтиёр бўйнидан қучоқлаб оламан. У ҳеч қачон мени қаттиқ йиқитмайди. Гоҳо бир нарсага чалишиб йиқилгудай бўлсам, чаққонлик билан ўзини остимга ташлайди ёки суяб қолади. Унинг деярли барча хатти-ҳаракатлари одамга ўхшайди. Баъзан дадам Ҳамро чўпонни: «Бўйноқдан ибрат олсанг бўлмайдими?!» — деб ҳазил аралаш койийдилар.

Кейин бизга онасини Жийдалининг даштида жондор тортиб кетган, аям шишада сут берадиган, дадам дуч келган совлиқни ушлаб эмизадиган кўк етим қўзи қўшилди. Уззукун қоринни тўйғазиш учун елиб югура-диган етим қўзига Бўйноқ иккимизнинг ҳам раҳмимиз келарди. Дадам идорага кетиб, аямнинг ишлари кўпайиб кетган кунларда у оч қолар, зир югуриб одамларнинг орқасидан чопар, дуч келган совлиққа тармашар эди. Совлиқлар уни тепиб, сузиб ташлар, у эса пилдираганча бориб бошқасига ёпишарди. Бирорта совлиқни ушлаб уни эмизай дердим-у, кучим етмасди. Дадам бозорга кетиб, аям кун бўйи кир ювган куни у яна оч қолди. Сигир сутидан бермоқчи бўлган эдим, уюб қолган экан. Маърайвериб овози бўғилди.

Яқинда қўзилаб, қўтонда қолган қўйларнинг бирортасини ушлаб етим қўзини эмизишга аҳд қилдим. Пойлаб бориб ўтган куни далада қўзилаган тевал совлиқнинг бўйнига осилиб олдим. Қўйлар қўтонни бошга кўтариб, у ёқдан-бу ёққа чопишарди. Шунини кутиб турган етим қўзи совлиқни қистаб эма бошлади. Тевал мени қийга белаб судрар, чанг кўзларимни ачиштирар, жунига ёпишган тиканаклар қўлларимни тимдаларди. Бир неча марта бошимни устунга уриб олдим. Этигим

қаердадир қолиб кетди. Бироқ, қанча қийналмайин, кун бўйи оч юрган етим қўзининг қорни қавзаниши керак. Етим қўзи тевалининг силташларига қарамай, совлиқ билан басма-бас югуриб эмарди. Толиққанымдан қўлларим увишиб кўз олдим қоронғилашиб кетди. Хурккан қўйлардан бири келиб менга урилди, тевал қўлимдан чиқиб кетди, елкам устунга тегди. Бир зум кўзим тиниб, бошим айланди. Етим қўзи ҳамон тевалга ёпишарди. Тевал қайрилиб уни шу қадар қаҳр билан суздики, назаримда эмган сути бурнидан чиқиб кетди бечоранинг.

Шу кундан бошлаб у доим орқамиздан эргашиб юрадиган, кун бўйи Бургуттепада ёки Тераклисойдаги каттакон оқ терак остида биз билан ўйнайдиган бўлди. Биз энди тўртта эдик. Бўйноқ, мен, оқ терак ва етим қўзи. Фақат оқ терак биз билан ўйнагани келолмайди. Доимо барглариини шитирлатиб биз билан хайрлашади. Бўйноқ иккимиз доим уни суғорамиз.

Олис-олис яйловлардан чўпонлар келиб, Бўйноқ тугса боласидан беришни дадамлардан сўрашар, отарларига бўри тиғчилик бермаётганидан полишарди. Негадир дадам Бўйноқнинг болалариини ҳеч кимга бергилари келмасди. Аям бўлса... Аям негадир Бўйноқни унча чиқиштирамайдилар... Нега? Шунча олғир итлар туғиб берган, уларга доимо бош-қош бўладиган кекса Бўйноқ энди ёмон бўлиб, уйимизга сиғмай қолдимми? Ахир қишлоғимиздаги кўп одамлар қолган-қутган овқатлар увол бўлмасин деб ҳам ит боқишади-ку? Бўйноқ эса меҳнати эвазига овқат еяпти!

Аямнинг айтишларича, илгари қишлоғимизда ит зоти жуда оз бўлган. Ҳамма итлар очарчилик йиллари қирлиб битган экан. Дадам Бўйноқни қандай топиб келганларини аямдан эшитганман. Унинг ҳамма жойи қопқора, фақат бўйини билан панжалари оқ. Шунинг учун энам отини Бўйноқ қўйганлар. Унинг кўп болалари ўзига ўхшайди. У ҳар сафар болалаганда, чўпонлар келиб, кучукваччалар учун талашиб-тортишарди.

Ҳамма чўпонлар арлон кучукваччалар учун талашишар, ургочиларини эса истар-истамас хуржунларига солиб кетишарди. Бу эса менга жуда алам қиларди. Дадам Бўйноқни олиб келган пайтларида Мамадазим деган чўпоннинг қўлида қўй боқарканлар. Бир куни у, дадам далада қўй боқиб юрганида, бизникига маст бўлиб келиб, аямни ҳақоратлабди. «Сенинг партизан эрингинг дастидан бирор иш қилиб бўлмайди», дебди. Шундан кейин дадам унинг қўлидан бўшабдилар...

«Билиб қўй, Мамадазим! Бу гапларинг учун бошингни танангдан жудо қилсам ҳам ҳаққим кетарди. Лекин шу пайтгача берган тузингни ҳурмат қилдим. Аммо билиб қўй, бир тарсаки қарзсан!» — дебдилар дадам ўшанда Мамадазимга.

У эса индамабди. Дадамнинг чўртфёъллигини, айтганини қилмасдан қўймаслигини билиб, бир оғиз гинг демабди. Ҳозир ҳам қаерда дадамни кўриб қолса, ўзини йўқотиб, гапидан адашиб кетаркан. Бўйноқнинг ота-боболари Мамадазим чўпоннинг сурувини кўп йиллардан бери садоқат билан қўриқлаб келар экан. Дадам унинг сурувини боқишни ташлагандан кейин аямга: «Йўқот ўша итнинг итини!» — дебдилар. Аям бўлсалар: «Қўйнинг, дадаси, ит бечорада нима айб! Норбўтангиз шу жониворга ўрганиб қолган. Йўқотсангиз хунибийрон бўлиб йиғлайди», дебдилар.

Шундан сўнг дадам мени ўйлаб, Бўйноққа тегмабдилар. Дадам Мамадазимни аввал бошдан ёқтирмас эканлар. У порахўр, олғир эмиш. Мен ҳалигача бу гапларнинг тагига етганим йўқ. Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади, деганлари ҳақ гап. Унинг итлари ҳам ўзига ўхшаган олғир, дер эдилар дадамлар аччиғи чиққан пайтларда.

Дадам Мамадазимдан бўшаганларидан кейин ўзлари отар олишга аҳд қилибдилар. Илгариги директор икки-уч марта: «Жўравой, бирор отар қўй олмайсанми?» деганларида, дадам кўнмаган эканлар. Аямнинг айтишла-

рича, дадамнинг ўзлари отар сўраб борганларидан ажабланган директор анча тарозига солган эмиш. Аямнинг гапларига кўпинча тушунолмайд қийналаманд.

Охири, учинчи марта борганларида, у кўнибди. Дадам, чўпонлар номини эшитса безиллайдиган Жондорлисой қўтонида қишловни ўтказишга рози бўлиб, бир отар тўқли қабул қилиб оладиган бўлибдилар.

«Бош чўпонликнинг ташвиши, борди-келдиси кўпроқ бўлади, билмадим, эплай олармикансан?» — дебди семизликдан кўзлари қисилиб кетган директор, қўлидаги қаламини ўйнатиб.

«Берган топшириқларингизни албатта ошириб бажарамиз, директор бово!» — дебдилар дадам, гарчи директор ўзларидан тўрт ёш кичик бўлса ҳам.

«Планни бажариш-ку — қонун. Ундан ташқари ишлар ҳам чиқиб қолади. Катта-кичик хизматлар дегандай...» — дебди директор қизаринқираб.

«Гапларингизга тушунолмайд қолдим, директор бово», — дебдилар дадам ноқулай аҳволга тушиб.

«Ўзингни гўлликка солма. Жуда тушунасан-да. Ким айтади сени юлдузни бенарвон урадиган Мамадазим ҳеч ниманинг қўлида ишлаган деб. Кўриб кўзинг пишиб қолгандир, Жўравой» — дебди директор дадамнинг елкасига қоқиб.

Мамадазим чўпонни ҳамма «Мамадазим ҳеч нима» дейди. Одамларнинг гапига қараганда, у туя ютса ҳам ҳеч нима кўрмагандай бўлиб юравераркан. Дадам «директор бово»нинг ҳамма гапига тушунибдилар. Нима деб жавоб қайтаришга ақллари етмай, мум тишлаб қолибдилар. Аммо директор бу сукутни ризолик аломати деб ўйлабди шекилли, дапгал савдога ўтибди:

«Олти юз сараланган тўқли бердиртираман. Бу йил учун сенга қўзи плани йўқ. Йигирмата яхши қўчқор топиб, ҳеч кимга билдирмай сурувга қўйиб юборасан. Тўқлилар семиз. Қочириш пайтида кечалари ўрилган бедаяога бир-икки ёйиб оласан. Фақат ҳеч ким сезмасин.

Камида ярми қўзилайди. Қўзиларнинг ҳисоб-китобини фақат иккимиз қиламиз. Бу ҳақда кейин гаплашамиз. Гапнинг бўлса ферма мудирини ёки бош зоотехникка айтиб ўтирмай, тўппа-тўғри ўзимга келавер. Хўпми?» — дебди.

Дадам ҳозир бирдан «йўқ», десам, отарни бермай қўяди, деб ўйлаб, индамабдилар. Аммо ичларида «директор бово»нинг гапларига сира рози бўлмабдилар. Дадамнинг айтишларича, кўпчиликнинг ризқига кўз олайтирганнинг у дунёю бу дунёси обод бўлмасмиш. Дадам ҳам аямга ўхшаб донм гапларига мен тушунолмайдиган ибораларни қўшиб гапирадилар. Менинг ақлим етмайдиган барча нарсаларни эринмай тушутирадиган бирдан-бир киши — энам. У киши уззукун урчуқ йигирадилар. Бунинг эвазига ҳар йили аямлар битта жулпат ёки жулқурс¹ тўқийдилар.

Энамнинг урчуқ йигиришларини кўрсам бир воқеа ёдимга тушади. Ушанда қўзи қирқими Бургуттепанинг кун ботиш томонидаги булоғи қуриб қолган Қуруқсойга бўларди. Дадам ҳар галгидек қишлоғимиздан ўн чоғли кишини жун қирқишга ҳашарга айтган эдилар. Қирқимчилар қирққан жунларини ранг-ранги билан ажратиб қўйиб, ким ўзарга баҳслашиб ишлашишарди. Мен ҳам уларга қўйларни ушлашда кўмаклашардим. Қўйлар билан кечаю кундуз бирга бўлганим учун улар мандан ҳуркишмайди. Аям қирқимчиларга овқат тайёрлардилар. Вали амаки деган пастаккина, юзлари қуёшда қоқорайиб кетган одам ҳаммадан кўп жун қирқарди.

— Валижон, ҳў ўша четроқда турган оқ қўзининг жунини акангизга кўрсатмай менга қирқиб беринг, айланай. Жулпатнинг ўришига шундай оқ майин жун тополмай юрибман. Бошқа рангдаги жунларни бўяб бўлмайди, — дедилар аям Вали акага секингина шивирлаб.

Мен бу гапни эшитиб, ҳайрон бўлиб туравердим. Алир

¹ Жулпат, жулқурс — палос.

нега аям совхоз қўзисининг жунини оладилар? Ана, қулоғида рақамланган тамгаси ҳам бор. Нега дадамдан сўрамайдилар? Сўрасалар ҳам дадам бари бир бермайдилар. У кишининг одатларини биламан. Бир кун қўшни отарининг бош чўпони ориқ бир қўйни семизроғига алмаштириб беришни сўраб келганда, дадам: «Ана, ўзимнинг ўн тўртта қўйим бор. Хоҳлаганингни ол, истасанг ўйинини кўчириб кет. Аммо совхознинг қўйига тегма! Бола-чақам бор, бунақа иш қўлимдан келмайди. Ҳаром йўлдан юриб қамоққа тушишга ҳам тоқатим йўқ», дедилар қўлларини панжара қилиб кўрсатиб. У эса алланималар деб, эски мотоциклинни тириллатганча жўнаб қолди. «Бунақалар бугун қўйинини олиб, эртага совхоз мулкни талон-тарож қилди, деб устингдан ёзишди», — дедилар дадам хуноб бўлиб.

... Аямнинг бояги гапларини дадамга айтсаммикан? Жаҳллари тез, аямни уришдан ҳам қайтмайдилар. Айтмадим, айтсмадим. Лекин айтмасам ҳам, ҳамма нарса мен ўйлагандек бўлиб чиқди. Аям булоқдан сув олиб қайтаётган кишидек жунни челақка солиб кетаётганларида, дадам кўриб қолдилар. Аям ҳеч нима билмагандай қирга чиқиб борардилар. Дадам жунни қирқадиган қайчинни қўлларида ўйнатганча бир зум кузатиб турдилар. Кейин мени имлаб ёнларига чақирдилар.

— Бор, аянгга айт! Жунни олиб келиб жойинга қўйсин! — дедилар қаҳр билан.

Мен истар-истамас аямнинг ортидан қирга қараб чопдим. Йўл-йўлакай қандай ақлли ва тўғри дадам бор-а, дея ўйлардим. (Бегоналар олдида уялмасин деб, аямни койимадилар ҳам. Тагини баъзида аям дадамдан нолийдилар.) Ҳаллослаб чопиб келаётганимни кўрган аям, сир очилганини сезиб, ранглари оқарди.

— Жунни жойинга қайтариб қўяркансиз, дадам айтдилар! — дедим нафасим тиқилиб.

— Сен айтдингми, ер ютгур! — деди аям лаблари пирпираб

— Йўқ, ўзлари кўриб қолдилар! — дедим ноқулай аҳволга тушиб.

— Битта кўзининг жуни билан совхоз бойиб қолар-миди? Ма, олиб бор шу матоҳини! Дадангга совхоз уй, совхоз — хотин, совхоз — бола-чақа. Қошки, шунчалик жонини жабборга берганини биров билса! — Аям жаҳл билан челақни менга узатдилар.

Аямнинг бу жинойтларига шерик бўлишни нистама-сам-да, челақни олиб жойимда туриб қолдим. Аям аллашмалар дея қарғаниб, уйга қараб кетдилар. Зўрға оёғимни кўтариб босиб, нзимга қайтдим, ағанаб ўйнагандай бўлиб жуни хирмонга қўшиб юбордим. Чунки аямнинг қилмишини ҳеч кимга билдиргим келмади. Кейин бўш челақни дадамга кўрсатдим. Дадам бош ирғаб қўйдилар-да, индамай жуни қирқавердилар. Билсин деб, челақни Вали қирқимчига ҳам кўрсатиб қўйдим. У қўрқаписса елкасини қисди.

Одамлар кетгандан кейин дадам бари бир аямни зикновга олишларини ўйлаб азобландим. Қизиқ, аям мени қаргаб берсалар ҳам у кишига раҳмим келаверади. Аямга қийин. У киши бир чўпон тенги отар ишларига кўмаклашар, боз устига уйдаги барча юмушлар ҳам зиммасида эди. Чўпонлар сурувни ҳайдаб яйловга чиқиб кетишар, дадам эса ўлиб қолган ё бўри тортиб кетган қўйни акт қилдириш учун идорага олиб кетганларида, ўрдадай қўтонини тозалаш аям иккимизнинг зиммасига тушарди.

— Қуриб кетсин кўрган кунимиз! Отангга тегибман-ки, тиззамдан қийга ботиб қўтон тозалайман! Икки йил чорвага яқинлашганларнинг тагида «Волга»си бор. Отанг эсини таниганидан бери қўй боқса ҳам, эски «патпати» янги бўлмайди. Хайрият, ёмон бўлса ҳам Мамадазим ҳеч нима орага тушиб, шу «патпати»ни олиб берган эди. Бирор гап дегудай бўлсанг, «Қора нон бўлсаям ҳалол ейман», дейди. Худди ҳамма ҳарому ёлғиз даданг ҳалол бу дунёда! — дердилар аям жигибийрон бўлиб.

Уша куни худди ўйлаганимдек бўлди. Юпқали шўрвани ичиб бўлганимиздан кейин дадам аямни сўроқ қила бошладилар. Шундай пайтларда негадир юрагим сиқилиб, секингина чиқиб кетаман.

— Нега менинг феълу атворимни била туриб, шундай қиласан-а, Норхол? — дедилар дадам пиёладаги чойни жаҳл билан ҳўплаб.

— Керак эди-да, бўлмаса бориб бозордан олиб келиб беринг! — дедилар аям ҳар галгидек шаддодлик билан.

— Ёв келмагандир ўша эшакнинг тўқимига ўхшаган жулқурсингга! Қишда, одам оёғи тинчиганда тўқийсан-ку зормандангни! Нега энди айтган гапга кирмайсан?!

— Сизнинг бу уйингизда на қишда, на ёзда гиним бор! Қўйнинг энди, дадаси, билмай олиб қўйибман! Қўлимни теккизганим бўлсин энди! — аям дадамнинг қизишаётганлигидан қўрқиб бир оз босилдилар.

— Одамлар туяни ютишса ҳам ҳазм қилади. Аммо менинг қўлимдан келмайди бу иш. Тушундингми? Битга қўйнинг жуни бир кун келиб ўнта бўлиб бўйнингга тушади! Биласан-ку, ахир шуни! Сен аёлларга худонинг ўзи бас келсин. Қорниларинг тўқ, кийим-кечак, талашиб-тортишишга олди-қочди гап бўлса, бас. Шуни ҳаёт деб биласанлар.

— Ҳар қалай, сиз эркакларга ўхшаб, калла талашиб юрмаймиз-ку!

— Ҳа, ўзи калла талашмаган сенлар қолувдиларинг. Бора-бора аёллар калла талашадиган, эркаклар эса тирикчилик ташвишларидан безиб, уйда ўтирадиган бўлиб қолса керак.

— Шаҳарда шунақа дейишади-ку, дадаси! Орқа томондан эркаклар билан аёлларни ажратиб бўлмас эмиш.

— Бўлди! Йиғиштир гап супрангни! Шу кетишда бориб-бориб инсон бино бўлган ҳолатига қайтади, раҳ-

матли отам шундай дер эдилар! — дедилар дадам ҳам бир оз ҳовридан тушиб.

Бундай пайтларда аям дадам нима десалар маъқуллаб, жимгина ўтираверардилар. Кейин гап айланиб Бўйноққа келди. Мен ўзимни ухлаганга солиб, жимгина ётардим.

— Бу қутуриб ўлгур итларингизни бир ёқлик қилинг! Жонимдан тўйиб кетдим. Чўпонларга бир қозон оссам, уларга бир қозон осаман. Бир эмас, бешта бўлди бу зормандаларингиз. Агар Бўйноқ туғиб берса борми, ҳовлида оёқ босишга жой топилмай қолади. Итларни боқишга ҳам битта чўпон керак бўлади. Ҳозирдан бирор йўлини қилинг, кейин кеч бўлади, — дедилар аям уйғоқ ётганимдан беҳабар.

— Уғлинг боқиб юраверади-да, — дедилар дадам мени назарда тутиб.

— Ҳа, энди бир ками болангизга ит боқтириш қолувди.

— Усиз ҳам кечаю кундуз ит билан. Бўйноқ деса ўзини томдан ташлайди!

— Норбўтангиз ҳадемай биринчига боради. Бўйноқни йўқотмасангиз, ўқишга ҳам қизиқмайди, даси.

— Норбўта яхши ўқийди. Ҳозирдан чизган суратларини қара, ишқилиб, эсон-омон катта бўлсин. Лекин гапинг тўғри. Ит уни ўқишдан чалғитиши мумкин, — дедилар дадам салмоқлаб.

Назаримда, ётган жойимда биров бўғаётгандек эди. Урнимдан туриб: «Йўқ! Бўйноқ менинг ўқишимга ҳеч ҳам халақит бермайди!» деб қичқиргим келар, хаёлимдан: «Энди ким мен билан олишиб ўйнайди? Ким билан тоғу тошларда қувлашаман? Аям берган нон ва суякнинг ярмини еб, ярмини кимга бераман?» деган гаплар ўтарди. Уйғоқлигимни сездирмаслик учун секин нафас олиб, узоқ ётдим. Кейин ухлаб қолибман...

II

Бўйноқ иккимиз Дулдулқиянинг Ойқорга туташган жойидаги ялангликда қувлашмачоқ ўйнардик. Энамнинг айтишларича, қадим замонларда Ҳазрат Али деган афсонавий баҳодир ёв билан курашниш учун ўзининг учқур дулдули билан доимо шу ердан самога кўтарилар экан. Шундан бери чўққининг номи Дулдулқия деб аталаркан.

Биз галма-гал қувишардик. Аввал мен қочардим, Бўйноқ қуварди. Ушлайман деса, бир сакрашда етиб олади. Лекин ўйинни қизитиш учун мени қўйиб, ўзи юмалаб-юмалаб кетади. Мен ҳам илонизи қилиб, алдаб қочаман. Охири бир сакрашда оёғимнинг остига келиб тушади. Мен гўё майини ва юмшоқ пўстинга йиқилгандай умбалоқ ошаман. У олдинги икки оёғи билан: «Ҳа-а, ушлаб олдимми!» дегандай секин кўкрагимдан босали.

— Бўлди-и, бўлди-и! Енгилди-им! — дейман, икки кўлимни кўтариб.

У қувониб кетади. Кейин иккимиз умбалоқ ошишдан мусобақа қилдик. Мен Бўйноққа кўрсатмай чопиб бориб, яна умбалоқ ошардим. У ёрромлик қилаётганимни сезиб, тўхтаб қолди. Чўнқайганча кўзларини бир неча марта секин очиб-юмди ва сўлакларини ялаб, тескари қаради.

У хафа бўлса лаб-лунжи осилиб кетар, кесилган қулоқлари шалпаяр, кўзларини ғамгин чимириб, бир нуқтага тикилиб қоларди. Мен унинг бу хатти-ҳаракатидан: «Нима, мени нт деб менсимаяпсанми? Қанчалик алдасам, масхара қилсам билмайди, деб ўйлайсанми? Агар шунақа қилаверсанг, сен билан дўст бўлмайман. Малол келса, майли, тоғ этагидаги тўқайзорга кетаман. Бир куним ўтар. Аягининг зуғумидан аллақачон кетиб қолардим-у, болаларимни, сени, дадангни ва сурувни ўйлайман-да», деган маъно уқардим.

— Мени кечир, Бўйноқжон! Кечира қол! Энди сени

сира алдамайман! Агар алдасам, нима қилсанг ҳам розима! — дердим унинг бўйнидан қучоқлаб.

У шу ҳолда узоқ жим турарди. Олис-олисларга маънос тикилиб, гингшиб қўярди. Бошига ҳеч қандай оғир мусибат тушмаган бўлса-да, доимо унга раҳмим келарди. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Балки уни аям доимо ноҳақ жеркиши ва дадамга чаққанлари учундир. Балки унинг ит бўлганлиги, биз нима берсак еб, бермасак кўзи мўлтиллаб қараб ўтириши, гоҳи эса овқатини ўзининг очкўз болалари — Сиртлон ёки Кўктой тортиб олиб еб қўйиши учун раҳмим келар...

Лекин ҳеч қачон уни оч ёки ёлғиз қўйган эмасман. Дадам мени кечаси, гоҳида кундузлари қўй боқишга бирга олиб кетсалар, маза! Шундай пайтларда доимо биз Бўйноқ иккаламиз бирга ётамиз. Дадам кўриб қолсалар, мени койиб берадилар. Бир марта жаҳллари чиқиб, Бўйноққа таёқларини отиб юбордилар. Шунда Бўйноқнинг анчагача қовоғи очилмай юрди.

Айниқса, кечалари сурувни ёйгани чиққаннимизда, суюлганимдан теримга сиғмай кетаман. Ҳамро чўпон берган эски таёқни милтиқдай қилиб ушлаб оламан-да, бутун тоғу тошларни қўриқлайман. Мен лашкарбоши, Бўйноқ аскар бўлади. Ҳамма қўйлар менинг аскарларим. «Олга-а!», десам — тамом. Бутун қир-адирларни, энам айтгандек, «япондай» босамиз.

Дадам туш бўйи ухламай сурувни тўйғазиш учун ҳайдаб боқардилар. Биз эса қўйларнинг орасида ўйнаймиз. Сўнг мен Бўйноқнинг, гоҳида Бўйноқ менинг қучоғимга бошини қўйиб ухлаб қоламиз. Биримиз ухласак, иккинчимиз қўриқчиллик қиламиз. Дадам яқинлашишлари билан Бўйноқ мени секингина туртиб уйғотар, секингина сурувга оралаб кетардик.

Қўйлар ҳам бизга ўрганиб қолган, доимо бирга ухлаймиз. Қўйлар билан ётсанг, сираям совқотмайсан. Улар бирам тинч ухлашадик, ҳатто нафас олгани ҳам сезилмайди. Энамнинг айтишларича, ҳар бир ҳайвон-

нинг, жумладан, қўйларнинг ҳам деви бор экан. Мен қанчалик пойламай, қўйларнинг девини кўролмаганман. Балки Бўйноқдан қўрқиб кўринмагандир?..

Бўйноқ доимо мени кечирарди. Тилини тез-тез чиқариб сўлакайлари яларкан, олдинги оёқлари билан дуч келган жойимга туртиб қўярди. Кейин юмшоққина бошини қўлтиғимга тиқиб, жимгина гуларди. Мен: «Эҳ-ҳе-ҳе, Бўйноғим кечирди-и! Яшасин Бўйноғ-жони-им!» дея қичқирардим. Сўнг кўкаламзорга ағанаб, олишмачоқ ўйнардик.

Етим қўзи ўтлайдиган бўлгач, бизга қўшилди. У кўпроқ қорни тўйгазиш билан овора бўлиб, тўйгандагина бир-икки маъраб бизни топиб олар, бошқа қўзиларга нисбатан мечкай бўлиб қолган қорини осилтириб орқамиздан эргашиб юраверарди. Қўтонимиздаги етим қўзиларнинг деярли ҳаммаси мечкай. У тўқли бўлиб сурувга батамом қўшилиб кетганда ҳам бизни кўрди дегунча олдимизга югуриб келарди.

Аям Бўйноқни хафа қилган кунлари бутун вужудим билан унинг кўнглини овданига ҳаракат қилардим. У ҳам менинг нега куйиб-пишаётганимни сезар, «Парво қилма, Норбўта, катта бўлсанг аянга тушунтирасан», дегандек лабларини бурнштириб, кўзларини маъноли очиб-юмарди. Кейин ҳамма нарсани унутардик. Токи аям ёки дадам чақирмагунча тоғу тошда ўйнаб юраверардик.

Очиқсак, ўзимиз овқат топиб ердик. «Қўй, ундай қилма, қандай раҳмсизсан», дейишимга қарамай, Бўйноқ пойлаб туриб, тош рангидаги ёввойи каптарларни ушлаб олар, сўнгра бўлишиб ердик. Мен юпқа тошнинг тагига ўт ёқиб, устига каптар гўштарини қўйиб чиқардим. Зум ўтмай гўшт қип-қизил бўлиб, тандир кабобга ўхшаб пишарди. Илгарилари Бўйноқ хом гўшт, мен эса пишган гўшт ердим. Кейинчалик иккимиз ҳам пишган гўшт ейдиган бўлдик. Бир марта унга: «Ма, сен хом гўшт ея қол, олов яхши ёнмаяпти», деган эдим, у

аразлаб кетиб қолди. Бора-бора мен ҳам хом-хатала, кейинчалик, умуман хом гўшт ейишга ўргандим. Нима топсак, иккимиз тенг бўлиб еймиз. Биз билан ўйнайдиган бошқа болалар ҳам, ақлли итлар ҳам йўқ эди-да. Итнинг вазифасини бирор хавф туғилганда ҳуриб қўйиш, деб биладиган Оқтой, Сиртлон ва Кўктойлар уззуқун изғиб ўлжа ахтаришарди. Аям ҳафсалалари келса, уларга итошн қилиб берардилар, бўлмаса йўқ.

Қўтонимиз — энамлар турадиган, сурувимиз олис яйловларга чиқиб кетганда биз кўчиб борадиган қишлоғимиздан жуда узоқда. У ерга бориш учун эшак билан тонг ёришгандан тушга қадар йўл юриш керак. Акам Тошкентда ўрмонларнинг бошлиғи бўладиган ўқишда ўқир эдилар. Зўр ўқиш-а? Ўқишларини битириб, яқинда бир йиллик ҳарбийга кетдилар. Мен биринчини битираётганимда келарканлар. Кейин мени Май байрамида шаҳарга намойишга олиб борадилар. Ўзларн шундай дедилар. Ҳамма тоғлар, арчалар, айиқлар, бўрилар, олқорлар ва какликлар акамнинг ихтиёрида бўларкан. Аям айтдилар. Кейин менга роса маза бўлса керак. Бўйноққаям. Бўйноқ иккимиз акамга тоғимиздаги ҳамма ҳайвон ва дарахтларни бирма-бир кўрсатиб чиқамиз. Мўътабар деган синглим ҳам бор. Ҳаммамиз уни «Мўтти» деймиз. Мен билан ҳеч ҳам чиқишмайди. У кунн Мўттига:

— Кел, Мўттижон, икковимиз ачом-ачом қилиб ётамиз, — дедим.

— Ҳо-ҳо, керак эмас. Сен билан ётмайман, сен Бўйноқ билан ётгансан. Устинг ҳаром бўлди, қўлларинг ҳам ҳаром, — деди.

— Ҳм-м, дадам билан аям бор-да, бўлмаса ўша эчкининг думига ўхшаган сочларингни юлиб олардим! — дедим кўрпанинг остидан муштимни кўрсатиб.

У бўлса мени масхара қилиб, оғзини қийшайтирди. Мен индамадим. Яна бирор нима десам ҳамма гапни, Бўйноқ билан бирга ухлаганларимни, бир косада овқат

еганларимни дадамга чақиб беради. Бўйноқ билан бирга ухлаб ётганимни у икки марта кўрган. «Дадамларга айтаман», деганда чумчуқ ушлаб бериб, алдаганман. Хуллас, Мўтти мен билан ўйнашдан кўра аямнинг орқасидан эргашиб, гинғирлаб юришни яхши кўради. Менинг ҳам у билан ўйнашга тоқатим йўқ. Билмай туртиб юборсанг ҳам бақариб йиғлайди. Қизиқ, бирор нарса ни сўраганда бермасанг, худди калтак егандай уввос солиб бўкиради. Бунни эшитган аям мени қарғаб кетадилар. «Урганни йўқ», деб минг марта айтсам ҳам ишонмайдилар. Унинг устига, кечқурун дадамга биргалашиб чақишганини айтмайсизми? Шундай пайтларда бирам жаҳлим чиқиб кетадики, ундан қандай қилиб ўч олишмни билмайман.

Кўпинча дадам менинг ёнимни оладилар. Бундай пайтларда Мўтти атайлаб жангарилик қилади. Дадам мени ушлаб олиб, ёлғондакам қулогимдан чўзган киши бўладилар. Мен ҳам жўрттага: «Ҳи-и-и», деб йиглаб қўяман. Шундан сўнг Мўттининг овози ўчиб: «Боплатдимми?» дегандай мени масхара қилади. Мен эса: «Ва-ҳа-ҳа», деб кулиб юбораман. У: «Ҳа-а, урмабсиз уни-и», дея яна дадамга хархаша қилади. Хуллас, бундай машамашалар тез-тез такрорланиб турэди.

Лекин қанчалик хархаша қилмасин, мен Мўттинни кечираман. У кичкина-да. Бироқ буни ҳеч ҳам тушунамайди. Майли, бир кун тушуниб қолар. Мен ҳаммадан кўп Бўйноқни ўйлайман. Усиз турулмайман. У ҳам шундай. Бир оз кўришмай қолсам, аямнинг жеркиганига ҳам қулоқ солмай эшикнинг олдига келиб, чўзилиб ётиб олади. Аям койисалар ҳам менсимагандай ўқрайиб қараб тураверади. Сўнг аям мени койишга ўтадилар.

— Чиқ деяпман! Меҳрибонинг кўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирибди! Жонимга тегиб кетдинг икковинг ҳам! — дейдилар рўзгор ташвишлари кўпайиб кетганда жаҳлган миниб.

Мен индамай Бўйноқнинг олдига чиқаман. У бўлса:

«Юр, нарироққа кетайлик, аянгнинг кўзига балодек кўр-ницияпман шекилли! Хайрнятки, милтиқ отишни билмайди. Бўлмаса, ҳозироқ отиб ташларди. Нега кўринмайсан? Қишлоққа менсиз кетиб қолибсанми деб ўйлабман», дегандек думини ликиллашиб, қирга бошлайди. Қирга чиққунга қадар у мени ўзига етказмайди. Тепаликка чиққандан сўнг орқа оёғида тик туриб, олдинги оёқларини ўйнатганча мени кутиб туради. Кейин икковимиз кураш тушамиз. Сўнг чалқанча ётиб, кўм-кўк, тубсиз осмонни томоша қиламиз. У аҳён-аҳёнда менга қараб қўйиб, жимгина ётаверади.

Қизиқ, у ит бўлса ҳам одамнинг ичидаги гапни билади. Уйимизга ёмон, маст одамлар келса, ҳуриб, ижирганиб, «уларни уйга қўймаслик керак», дегандай менга суйкалаверади.

— Жим тур, иккимизни ҳам дадам уришиб берадилар, — дейман пичирлаб.

У гингиб оғилхона эшиги томон қараб кетади. Агар дадам уйда бўлмасалар, бояғидақа одамларни қўтонимиз яқинига ҳам йўлатмайди. Унинг энг ёмон кўрган одами Қодирқул носфуруш билан Мамадазим ҳеч нима эди. Агар икковидан бирортаси уйимизга яқинлашса, Бўйноқ еб ташлагудек бўлади. Улар Бўйноқдан шу қадар қўрқишадики, ҳатто суҳбатлашаётганда гапларидан адашиб кетишади. Донмо Бўйноқ уларга қаҳр билан тикилиб турар, улар эса Бўйноқнинг кўзига тик қарай олмасдилар. Бўйноқнинг бу хатти-ҳаракатларидан мен ҳайрон бўлиб юрардим. Кейинчалик ҳаммасига тушундим. Бунини Бўйноқ ҳам, мен ҳам яхши кўрадиган энам айтиб бердилар.

Ит вафодор экан. Шунинг учун ҳам мучалда итнинг номи вафодор деб аталар экан. У дунёда инсонга энг яқин ҳайвон бўлиб, одам сезмаган нарсаларни пайқарган. Олдига яқинлашсанг, носнинг ҳидидан туриб бўлмайдиган Қодирқул носфурушнинг гапи носидан беш баттар сассиқ эмиш. Қизиқ, гап ҳам сассиқ бўладими?

Кейин билсам, энам фисқу фасод гапларни шундай деган эканлар. Мен ҳам Қодирқул носфурушнинг пичинг ва киноя аралаш гапирмаганини эслолмайман. У Бургуттепа билан Дулдулқия орасидан ўтадиган Тераклисойга яширинча келиб нос тайёрлаш учун теракларнинг пўстлогини шилиб кетар, тушликда эса овқат егани кўзини лўқ қилиб бизникига келарди. Энамнинг айтишларича, терак пўстлогининг кулидан энг яхши нос тайёрланаркан. Бошқа носфурушлар терак кули ўрнига оҳак ишлатганидан уларнинг бозори чаққон бўлмас экан. «Носкаш — пасткаш», деб қўярдилар энамлар бурниларини жийириб.

Мен ҳам Қодирқул носфурушни ёмон кўраман. Балки, у аллакимлар учун яхши одамдир. Лекин, ҳар қалай, мен ёмон кўраман. Ёмон кўриб, жимгина юрмасдим. Бўйноқ иккимиз унга қарши курашардик... У қилиб юрган жиноятни яна икки-уч киши билади. Биладн-ю, ҳеч нима демайди. Бизга шуниси алам қилади. Бўйноқ бир-икки марта қопмоқчи бўлиб, ташланиб ҳам кўрди. Аммо носфуруш Бўйноқни болта билан чопиб ташлашига сал қолди. Мен додлаб ёпишмаганимда, Бўйноқни ўлдирарди.

У теракзорга кўпинча душанба кунлари келарди. Дулдулқия чўққисининг устидаги теп-текис ялангликдан теракзорнинг ҳар бир бурчаги, айниқса, остида биз қапақапа ўйнайдиган каттакон ва чиройли оқ терак яққол кўзга ташланиб туради. Кўм-кўк сой теракзорни иккига бўлиб, тўлиб-тошиб оқади. Одамларнинг оёғи кам текканлигиданми, сойнинг юқори қисмидаги тераклар каттароқ. Сой этаклаган сари теракзор сийраклашиб, дарахтлар ҳам майдалашиб боради. Сой бошидаги чакалакзорда Бўйноқ билан менадан бошқа деярли ҳеч ким юрмасди. Биз бу ерда чакалакзорнинг қўрқоқ тулкилари ва катта-кичик бошқа ҳайвонлар юрадиган ҳамма йўлларни билардик.

Тераклисойнинг осойишталигини бузадиган бирдан-

бир киши — Қодирқул эди. У ҳеч қачон ва ҳеч кимнинг кўзига тик қаролмайди. «Кўзинг олма-кесак термай кет», дердилар энам ҳеч кимга эшиттирмай. Унинг хатти-ҳаракатлари ҳам совуқ. Дадамнинг айтишларича, эсини танигандан бери бирор жойда ишламаган экан. У ҳамма билан ерга тикилиб ёки атрофга аланг-жалаңг қараб гаплашади. Агар у бизникига келган пайтларда энам уйда бўлсалар: «Ҳаҳ, сасмай кетсин шу ертешар носфуруш-а, тагин келдими?» дердилар енглари билан оғиз-бурунларини бекитиб.

— Нега уни ертешар дейсиз, эна? У кон қидирувчилар билан ишламайди-ку? — деб сўрардим у кетгач.

— Кўзига қара, худди бойўғлининг кўзига ўхшайди. Ерга қараса, ер ҳам озор чекади унинг кўзидан. Эсини танибдики, савдогарчилик қилади. Немиснинг уруши пайтида армияга бориб, ўзининг қўлидан ўзи отиб қайтиб келган экан. Оғзидан эшитганман. Бир куни маст бўлиб ўзи айтди. Тагин «ранни»ман деб, давлатдан нафақа олса ҳам ажаб эмас, — дедилар энам енглари оғзиларидан олмай.

— Энди Тераклисойга келганида устидан тош юмалатиб ўлдирамиз!— дедим ҳаяжонимни босолмай Бўйноққа.

У: «Майли, бир боплайлик», дегандай Қодирқулга қараб-қараб қўйди. Кейин дадам Бўйноқ иккимизни қўйларни қайтариб келишга буюрдилар. Тепаликка кўтарилганимизда сурув қўтонимиздан анча узоқлашиб, баджаҳл Раҳмат қоровул қўриқлайдиган буғдойзўрга етиб қолган эди. Бўйноқ: «Сен тура тур, ўзим чопиб бориб қайтариб келаман», дегандай мени бир туртди-да, сой томон чопиб кетди. Мен кўкаламзорга узала тушиб, Бўйноқ, севимли Бўйноғим ҳақида ўйлай бошладим. Бунчалик ҳам эсли-а, у!

Келаси йили ўқишга бораман. Шу йил бормоқчи эдим, ёшим бир ойга етмади. Уйга келиб, йиғлаб юбордим. Кейин дадам мактабга бориб, мени ўқишга олиш-

ларини илтимос қилдилар. Кўнишмади. Мен мактабга борсам, Бўйноқ нима қилади? Бўйноқ ҳам бола бўлиб туғилса бўлмасмиди? Икковимиз бирга мактабга борардик, бир партада ўтирардик. Энди нима қилсак экан-а? Гоҳида аямнинг уч-тўрт кун Бўйноққа овқат бериш эсларидан чиқиб кетади. Унутадиларми ёки атайлаб бермайдиларми — билиб бўлмайди. Шунда у эшик ёки деразадан келиб, ҳеч кимга билдирмай менга қарайди. Мен яшириб, уч-тўрт бурда нон кўтариб чиқаман. Бир марта нон олиб чиққанимни дадам кўриб қолдилар.

— Жойига қўй нонни, нонкўр! Одамлар бир бурда нонни тўйиб ҳидлашга зор бўлиб ўлиб кетишган! Сен бўлсанг итга нон ташиганинг ташиган! — дедилар. Нимадандир диллари хуфтон бўлиб ўтирган экан шекилли.

Шу кунни Бўйноқ оч қолди. Аммо эрталаб ҳеч кимга билдирмай токчадан битта нонни олиб эшикнинг тирқишидан узатдим. Мабодо аям ёки дадам нон еяётганини кўриб қолса, Бўйноқ ўзини нонни топиб олиб еяётганга солади. Шундай пайтда унга жуда раҳмим келади. У бир неча кун оч қолса ҳам менга гап тегинини истамайди. Аммо ундан кўра кўпроқ тартиб-интизомни мен бузаман. Шунда у кесилган қулоқларини диккайтириб, лабини чўччайтиради. «Наҳотки, одам боласи бўла туриб, ақлсизлик қиласан-а?» дегандай менга узоқ ва маъноли тикилади. Мен эса яна кечирим сўраб, бўйнига осиламан. У аввалига кечирмагандай бўлиб, олдинги оёқлари билан қўлларимни секин итариб қўяди. Кейин кечирганини билдириш учун у ҳам менинг бўйимга осилади. Токи биров келиб, халақит бергунга қадар олишиб, ўйнашамиз. Олишганларимизни энам кўрсалар индамайдиларку-я, аммо аям ёки дадам кўрсалар, койиб берадилар.

— Ит билан ўйнама, деб миш марта айтаман сенга! Қасали юқади! Бутун оғзи-бурнинг ҳаром бўлди! Ундай кўра ишга кўмаклашсанг бўлмайми? Итга қўшилиб, ит бўлиб кетсанг керак эрта-индин! — дердилар аям бақариб.

Хафа бўлиб кетаман. Дадам айтганларидек, бунчалик ҳам тиллари заҳар бўлмаса аямнинг. Итга қўшилиб ит бўлсам нима бўпти? Қайтага яхши бўларди. Доимо дала-даштларда мазза қилиб, ҳеч кимдан койиш эшитмай юраман. Бўйноқ иккимиз ўзимизга Дулдулқиядан ин ковтардик, теракзор ва арчаларни кўриқлаб ётардик.

Шундай аччиқ гаплардан сўнг лаб-луңжи осилган Бўйноқ индамай сойга тушиб кетади, мен эса ҳамма нарсадан ҳафсалам пир бўлиб, уйга томон юраман. Қуёш қорайиб, кеч киравериши билан юрагим безовта бўлаверади. Сабаб, аям ҳеч қанақа айбим бўлмаса-да, дадамга чақадилар. Агар ҳафсалалари бўлса, дадам мени қистовга олар, бўлмаса: «Қўй, одам ҳиди ёқмас шу болангни. Қанча насиҳат берма, гўр ҳам бўлмайди», дердилар қовоқларидан қор ёгилиб.

Бундай кунларда эрталабга қадар менинг оғиз очиб гапиришга ҳаққим йўқ. Агар бехосдан уларнинг кўпроқ гийбатдан иборат суҳбатларини бўлиб қўйсам, бояги гап қўзғалиб кетиб, койий-койий мени йиғлатишарди. Кўз ёшимдан юзим ачишиб ухлаб қолардим.

Лекин анчагача уйқум келмай, уларнинг гапини эшитиб ётаман. Улар ҳам ётгунга қадар мен ва Бўйноқ ҳақида гапиришади.

— Бекорга хафа қилдингиз гўдак бечорани, — дейдилар аям афсусланиб.

— Жағнинг тинмай ёмонладнинг ахир, аччиғим чиқиб кетди-да! Қилгуликни қилиб қўйиб, яна менга осиласан! — деб жавоб қилардилар дадам.

— Бунчалик қаттиқ койишингизни қаердан билай! — дердилар аям айбларига иқорр бўлиб.

— Бир-икки койиғанга шишаси ёрилмайди. Болани тергаб туриш керак. Ҳозирдан жиловини қўлга олмасанг, кейинчалик оғиз очолмайдиган бўлиб қоласан, — дердилар дадам ўзларининг пухта одам эканликларини намойиш этгандай.

Кейин гап айланиб Жондорлисойда дадам билан сов-

хоз директори орасида бўлган жанжалга тақалар, дадам бу воқеани ўқиниб, қалтироқ босиб аямга айтиб берардилар. Бу воқеа мени ҳамон ўйлантиради. Донишманд: «Директор нега дадамни урди?» дея сўрайман Шундай дея ўйлайману кўзим ёшланиб кетаверади. Кўз ўнгимда ёқавайрон, юзлари, лаблари шилиниб, ранги ўчиб, камзули йиртилган, телпаги учиб кетган, йиғламаса ҳамки кўзидан ёш тирқираган дадам гавдаланаверади. Бўғзимга алланима тиқилиб, хўрлигим келиб кетади. Аям бир кун акамга: «Худо хоҳласа, катта бўлсанг директордан дадангинг қасдини ол», деганлари эсимда. Негадир ўшанда бу гап менга қарата айтилгандек туюлди...

... Ўшанда Ҳамро чўпонга эргашиб мен ҳам Жондорлисойга боргандим. Лекин негадир Бўйпоқ йўқ эди. Бу воқеа ўша — дадам Мамадазим ҳеч ниманинг қўлидан бўшаб, отар қабул қилиб олган кўкламда тўл¹ тугаш арафасида бўлганди. Директор ўша шартларни қўйиб отар бергандан кейин даданинг боши қотиб қолибди. Аввалига сурувга қўчқор қўймай юрдилар. Кейин директордан ҳайқибми ёки бошқа бирор нарсани ўйлабми, ўнта қўчқор олиб келиб сурувга қўшдилар.

Тўл охирлаб, Жондорлисойни тўқли болаларининг маърашлари қоплаганда, сутранг «Волга»сини ўғлига ҳайдаттириб директор келди. Биз Ҳамро чўпон иккимиз эндигина туғилган қўзичоқнинг онасини ушлаб оғизлантираётган эдик. Даданинг ранги ўчиб кетган, чўтни шиқиллатиб ниманингдир ҳисоб-китобини қилардилар. Машинани кўришлари билан шоша-пиша ишларини йиғиштирдилар.

— Ассалому алайку-ў-ў-м-м! — деди директор машинадан тушар-тушмас очиқ чеҳрада. — Жуда нияти холис одамлармиз-да! Ўзим ҳам шу атрофда бўлсаларинг керак, деб ўйлагандим!

¹ Тўл — қўзилатин мавсуми.

— Бор бўлинг, директор бово! — дедилар дадам уни қарши оларканлар.

Кутилмаганда у дадам билан қучоқлашиб кўришди. Ноқулай аҳволда қолган дадамнинг қўлидан таёғи тушиб кетди.

— Тошкентда, юридическийда ўқийдиган ўғлим, — деди у қўнғиз мўйловли, сочи пахмоқ новча ўғлининг кифтига қоқиб.

Кейин Ҳамрони имлаб чақирди-да, ниманидир тайинлади.

— Қани, Жўравой, бир айланиб келайлик, — деди дадамни кўлтиғидан тутиб қирга бошларкан.

Мен ҳам ўйнаб юрган одам бўлиб, секин орқаларидан эргашдим. Улар қир ошиб, қўшни сойга тушишди.

— Гапнинг пўсткалласини айтсам, Жўравой, энди икковимиз бир бурда ноини бўлиб ейдиган ака-ука бўламиз, — дея гап бошлади директор дадамнинг елкасига кўлини қўяркан. — Биринчи кварталнинг якуни учун совхозга иккита супер-люкс «Жигули» беришяпти. Биттаси сеники. Давримда бир ўйнаб-кул! Ундан ташқари, келаётган сайловда депутатликка сени айтдим. Бундай бир ўзингни кўрсатиб, газеталарниям обод қиласан энди.

— Раҳмат, директор бово! Бола-чақа билан алқаб минардик-да. Катта ўғил ҳам армияда шофёрликка ўқиётган экан. Эски мотоцикл билан қишлоққа бориб-келгунга қадар чангда тегирмончига айланиб қоласан киши, — дедилар дадам қувовчларини яширолмайд.

— Хў-ў-ш, энди асосий масалага ўтсак, — деди директор, ранги бир оз ўзгариб. — Тўқлилардан қанчаси қўзилади?

— Икки юздан ошиқроғи, — дедилар дадам анчадан сўнг идорада бўлиб ўтган гап ёдларига тушди шекилли, овозларини пасайтириб.

— Уттизтаси сеники. Машина олганда ишлатарсан. Қолганига одам келади. Ҳайдаттириб юборарсан.

Дадамни ўй босиб, жимиб қолдилар. Шунда дадамга бирам раҳим келдики, қани энди, қўлимдан келсаю ёрдам берсам! Дадам жиноят билан ҳақиқатнинг чўзилдиган-у, лекин узилмайдиган чизиги устида турар, икки оташ ўртасида ёнардилар. У кишининг оғирини на Ойқор, на сокин Сангзор, на бепоён Галахирмонжой яйловлари, унда ёйилиб юрган сурув-сурув қўйлар, уюр-уюр йилқилар ва на бутун бошлиқ қишлоғимиз енгиллата оларди. Аламимдан ўтлоққа ағанаб, ўтларни юлқилаб, тирноғимнинг орасига тупроқ кириб зирқираб оғриганига қарамай ерни тимдалардим.

Эй, тубсиз осмон! Нега дадамга директорнинг раҳми келмайди? Нега у бундай қилади? Нега унга ҳеч ким индамайди?! Ахир у давлатнинг шунча қўйини еб кетаверадимми? Шунинг учун ҳам Мамадазим ҳеч нима ҳар йили отарини алмаштирар экан-да! Нега шундай?

Дадам талқон ютгандай нафаслари ичига тушиб кетган, эски латта телпаklarини олиб, белбоғлари билан терларини артардилар.

— Намунча дамнинг ичингга тушиб кетди?! Қўрқма, мен бирор ишни удаламасам, оғзимга олмайман. Аммо бундай мурувватларини ҳам ҳар кимга қилавермайман. Жўжавирдек жонсан, шу баҳонада биринг икки бўлиб қолади,— деди директор дадамнинг ҳаракатидан таажубга тушиб.

— Эплолмайман, қўлимдан келмайди, ака,— дедилар дадам томоқларига бир нима тиқилгандай.

— Қўйсанг-чи! Бўлмайдиган гапни гапирма! Ўзингга эҳтиёт бўлсанг, бас,— деди директор дадамга далда бериб.

— Йўқ, бўлмайди. Жон директор ака, мени бундай ишга ундаманг! Қўлимдан келмайди! Маана, Раббимдан санаб олган отарим, икки юз эллик чоғли қўзиси! Ревкомингизга айтинг, барча аъзолари билан келиб санаб олсин! Қолганини ўзингиз биласиз!

— Эркакман деб юрган экансан-да, Жўравой! Асли-

да, одам қуриб кетгандай сен билан олди-берди қилмоқчи бўлган мен ўзим аҳмоқ! — деди директор азбаройи авзойи бузилиб.

— Мени ҳақорат қилманг, директор ака! Ердан чиққанним йўқ! — дедилар дадам лаблари пирпираб.

— Одам эмас экансан! Осмондан тушган одам ҳам гапга тушунади-ю, сен тушунмас экансан. Бўпти. Қўйни Мамадазимга топширасан! Орамиздан ҳеч қандай гап ўтмади ҳисоб. Бошқа истаган отарингни бераман. Хоҳласанг, Мамадазимникини ол, хоҳла бошқасини! Аммо ёпиғли қозон ёпиғлигича қолсин! Майли, меҳнат қилдинг, йиғирмата кўзи ол, — деди директор бир оз ҳовридан тушиб, гўё ҳеч қандай гап бўлмагандай босиқ овозда.

— Қўзига ҳеч ким тегмайди! Отарни Мамадазимга топширмайман! Бирорта ҳалол-покиза одам топилгунча ўзим боқаман! — дедилар дадам илк бор директорнинг кўзига тик қараб.

Мен эса борган сари ерга кириб кетаётгандай гўлганардим. Яшил тўн кийган далалар бир зумда ўз гўваллигини йўқотди. Димогимга урилаётган телпакул ҳиди нафасимни бўғарди. Юрагимни ҳовучлаб можаронинг тезроқ тугагини кутардим.

— Уҳ-ҳў-ў! Даминг баланд-ку? Ҳали директорликни ҳам даъво қиларсан?! Бургага аччиқ қилиб кўрпасига ўт қўйган лўли-ей? Чайнаб турган нонини туфуради-я, нонкўр! Бўйнингга саккизта айбни ёпиштириб, керакли жойга тиктириб қўяйми?! Совхознинг сурувига уч юз чакана қўйни қўшиб боқиб, пулни ўзинг олиб юрганингни билмайди, деб ўйлайсанми?!

— Сўкма мени! Директорлигингни эса пишириб е билдингми?! Эй-й, инсофни ютган мусулмон, бир эмас, давлатнинг икки юз қўзисини кўрдим демай юғиб юбормоқчисан-а? Одамларнинг ҳақини ёрилгудек еб, яна дўқ қиласан-а? Ахир виждон деган нарсанинг «в» ҳарфи борми сенда?!

— Сендан сўрамайман! Кўп ҳаддингдан ошма! Сен билан сану манга бориш менга ярашмайди!

— Нима, сен авлиёмисан? Шохинг борми? Бўлса кўрсат! Мендан ортиқ жойинг — порахўрлигинг! Лекин турмага тикдириш қўлингдан келмайди! Мен партбилетимни олгандан бери пок асрайман!

— Партбилетни аралаштирма! Сендақа чаласавод коммунистнинг борингдан йўғинг афзал! Бас қил, деяпман, ҳеч ким кар эмас! — деди директор қўлларини мушт қилиб.

— Ҳа-а, ноинсоф! Чаласаводлик эмас, порахўрлик, виждонсизлик, имонини еб юбориш айб эканлигини туншунмайсан-да сен. Ёки сен порахўрлик курсига ўқиб...

Дадам... дадам қолган гапларини айтолмадилар. Зарб билан тушган муштдан чўкаллаб, телпаклари отилиб кетди. Мен телпакка қараб чопдим. У дадамни босиб олиб, дуч келган жойинга муштлай бошлади.

— Нега урасан дадамни-и! — Мен қичқирганча унга ёпишдим. Аммо у мени силтаб отиб юборди. Тошга йиқилиб тушиб, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Бор кучимни тўплаб ўрнимдан турдим-да, аям билан Шербўта акамни айтиб келаман деган ўйда уйимизга қараб чопдим. Лекин ҳеч нарсага улгурмадим. Уйимизга ҳам етолмадим...

Ҳа, шу куни у дадамни урди. Лекин уни, мен кутгандек, милиционер олиб кетмади. Мен бунга ҳеч ҳам кечиролмайман. Ҳеч кимга кўринмай нафасим бўғилиб қолгунга қадар йиғладим. Ҳеч қачон бунчалик кўп йиғламаган эдим. Энди дадамга кўриниш азоб эди. Дадам энди менинг кўзимга қаролмасликларини сезиб, хўрлигим келар, кимлардандир мадад ва яна ўзим билмаган нарсаларни кутардим. «Нега директорнинг бошига тош билан урмадим?», дея ўйлардим. Дадамга кўринмаслик учун яширишиб, сут ташийдиган, ёнбошига «Молоко» деб ёзилган машинанинг шофёрига «дадам айтди», деб миқдим-да, қишлоққа — энамнинг олдиларига кетиб

қолдим. Бу илк бор дадамдан бесўроқ қишлоққа кетиб қолишим эди... Шундан сўнг биз узоқ кўришмадик. Мен дадамнинг кўзларига кўзим тушиши билан, ўзимни тўхтатолмаслигимни, йиғлаб юборишимни билардим. Аямнинг айтишларича, дадам шундан сўнг бир ҳафтача бизга кўринишга юраги чидаёлмай, сурув билан юрибдилар...

III

Бургуттепадан Булоқлисойга тушиб келаётсам, Сиртлон билан Оқтой Бўйноқни яккалаб, алланимани юлқиб ейишаётган экан. Бпри Бўйноқни ўлжага яқинлаштирмай турса, иккинчиси емишга ёпишарди. Бу ҳаракат навбатма-навбат бир маромда такрорланарди. Бўйноқ эса сўлакларини ялаб гингширди.

У мени кўриши биланоқ индамай булоққа қараб юрди... Ўзининг емиш талашаётганини кўриб қолганимдан уялдим ёки хўрлиги келдим, билмадим.

— Бўйноқ, баҳ! Бўйноқ! — дея чақирдим баланд овоз билан.

Сиртлон билан Оқтой мени кўриб, думларини ликиллатишди. Бўйноқ эса чақирганимни эшитмагандек ҳамон булоқ томон кетиб борарди.

— Ҳа-а-а! Иблислар! Уз онангга ўлжангдан беришга кўзинг қиймаяптими? Очкўзлар! — дедим ўдағайлаб.

Итлар менинг кутилмаганда келиб қолганимдан норози бўлганликларини яширмай ириллашар, қаердандир топиб олишгани — бир парча гўштдан нари кетишмасди. Сиртлон эса олдинги икки оёғи билан гўшт парчасини ёсиб, мени еб қўйгудек бўлиб ирилларди.

— Мен сенларга гўшт ейишни кўрсатиб қўяман! — дедим Сиртлонни елкам билан туртиб юбориб, гўштга ташланарканман.

У ҳам боши билан мени туртиб, оёқлари билан

ғұштга тармашди. Оқтой эса камзулимдан тишлаб торгди. Камзулим йиртилиб кетди. Илгаридан сезиб юардим: оиламиздагилар Бўйноқни ёқтиришмаганидек, Бўйноқнинг болалари ҳам мени унча хуш кўришмасди... Қизганишга ўхшаган қандайдир ҳасаддан бугун ошкора ҳужумга ўтилган эди...

Сиртлон билан Оқтой мени ғажиб ташлашга тайёр эди. Аламимдан нима қиларимни билмай чўнтагимдан гугурт олдим. Шу пайт вовуллаб Бўйноқ етиб келган эди. Унинг овозини эшитиб, қувониб кетдим. Биз ҳам икки киши бўлган эдик. Гугуртни чақиб, яна бир оз но-жўя хатти-ҳаракат қилсам, мени еб қўйгудек бўлиб ириллаб, сўлақлари оқиб турган Сиртлонга отдим. Бирдан ловиллаб олов кўтарилди. Сиртлон даҳшат ичра фингишиб, ўзини дуч келган томонга урарди. Хиёл вақт у ёқдан-бу ёққа чопган эди, олов баттар алангаланди. Бўйноқнинг боласига бари бир раҳми келди шекилли, Сиртлоннинг орқасидан югура кетди. Сиртлон булоқ атрофини қоплаган нам ва бўлиқ майсазорга ағанаб, оловни бир амаллаб ўчирди. Сўнг отилганча бориб ўзини булоққа ташлади. Бўйноқ булоқ тепасига бориб, сувдан бўйинини чиқариб фингишиб турган Сиртлонга бир оз тикилиб турди-да, бошини қуйи солганча қайтиб келди. Оқтой қаёққадир ғойиб бўлди. Шундан кейин у анчагача кўришмай юрди...

Мен гоҳ Сиртлонга раҳминм келиб, гоҳ Бўйноқни ўйлаб, жойимда ўтириб қолдим. Бўйноқнинг кўзлари ғамгин эди. Мен унинг кўзларида нимадандир норозилик, ўкинч кўрдим. Ғалвага сабаб бўлган бир парча ғушт ҳам жойида қолди. Тепаликка чиққаннимизда, беихтиёр сойга ўгирилдим. Шалаббоси чиққан, бутун танаси қорайиб куйган Сиртлон ҳаммадан қолган суякни очкўзларча ғажирди...

Бўйноқнинг кўнгли ғаш тортиб бораётганини сезиб турардим. У ҳозир аям мени, менга қўшиб уни ҳам койинини биларди.

— Хафа бўлма, камзулимни аямга кўрсатмайман, — дедим Бўйноқнинг кўнглини кўтариш учун бошини силаб.

У менга қараб лабини ялаб қўйди. Йиртилган камзулимни ечиб, орқа томондаги деразадан уйга ташлаб юбордим. Бўйноқ ҳам ҳеч нимани билмагандек секин бориб, оғилхона остонасига чўзилди. Аям итларга берман деб олиб қўйган овқат қолдиқларини Бўйноқнинг товоғига солиб қўйдим. Бари бир аям йиртилган камзулимни кўриб қолдилар.

— Ҳа, шерикларинг билан талашибсан-да, ҳайрият, гажиб ташлашмабди! — дедилар жаҳл билан камзулнинг у ёқ-бу ёғини кўрарканлар.

— Тош тилиб кетди, — дедим аям дадамга айтмасин деган ўйда.

— Алдамай қўя қол, тош тилиб кетса, бундай йиртилмайди! Қачон ақл киради сен болага! Эсингни танибсанки, итлар билан ўйнашасан! Бунақада бир кун эмас бир кун ит бўлиб кетасан-ку, жувонмарг! — дедилар аям астойдил жаҳллари чиқиб.

Мулзам бўлиб туравердим. Бирор нима деб гап қайтаргудек бўлсам, тарсаки тортиб юборадиган шаштлари ҳам йўқ эмасди.

— Индамай енгади бу мўмин! Гапирсанг, қулоғи тош битади! Даданг келсин ҳали, билганимдек қилдирмасамми сен ўзбошимчани! — дедилар аям мени қўрқитишнинг энг юқори нуқтасига чиқиб.

Кўнглим бўшашиб турган эканми ёки бу хил койишлардан ҳаддан ташқари юрагим безиллаб қолган эканми, кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Дадамга айтманг, аяжон! Уришадилар! — дедиму ҳўнграб йиғлаб юбордим.

— Нима қилди, болажоним? Биров урдими? Ё итлар қаттиқ тишлаб олдимми? Қаерингдан тишлади? — дедилар аям оёқ-қўлларини ушлаб кўрарканлар.

— Йўқ, аяжон! Ҳеч ким ургани йўқ, фақат дадамга айтманг! — дедим аямни қучоқлаб.

— Айтмайман, бўталоғим, айтмайман! Сени яхши одам бўлгин дейман-да! — дедилар аям бир ўзларининг, бир менинг кўз ёшларимни артар эканлар.

— Энди сираям камзулимни йиртмайман, итлар билан ҳам олишмайман! — дедим аямнинг кўзларига тикилиб.

— Биласан-ку, менинг ҳамма акаларим урушга кетиб, қайтиб келмаган. Отам ҳам, онам ҳам йўқ. Бигга ёлғиз опам бор, уям Панжакентда. Отам ҳам, акам ҳам укам ҳам — сен билан аканг. Илоҳим акажонинг эсон-омон армиядан келсин. Сен ҳам тезроқ катта бўлгин, ҳузурларингни кўрай, — дедилар аям ўзлари тикиб берган йўл-йўл кўйлагимнинг боғичини тугмасига ўрар эканлар.

— Яқинда биринчига бораман-а? — дедим астойдил катта бўлишни истаётганлигимни билдириш учун.

— Ҳа, ҳадемай катта йигит бўлиб, мактабга борасан. Қишлоқдаги қўшнимизнинг ҳозир биринчида ўқийдиган қизи Латофат китобларини сенга берар экан. Даданг шаҳарга тушса, чиройли сумка олиб келадилар.

Кейин аям нонга ёғ суриб бериб, чўнтагимга бир ҳовуч парварда солиб қўйдилар. Бирам қувондимки! Аяжонимга мен ҳам кўп яхшиликлар қилай дейман-у, ёшман-да. Катта бўлсам машина оламан-да, аямни роса миндираман. Тушаман, десалар ҳам туширмай, олис-олис шаҳарларга олиб бораман. Кўйлақлар, рўмоллар олиб бераман.

Мен уч нарсани орзиқиб кутардим: биринчиси, мактабга боришим бўлса, қолганлари Бўйноқ билан энди каттакон тўқли бўлиб қолган етим қўзининг болалашни эди. Қўзининг боласини терига сўйишмаса бўлгани. Аммо Бўйноқ туққандан сўнг чўпонларнинг арлони итлар учун талашиб-тортишишларини ва урғочи кучукваччаларнинг тақдирини ўйлаб, ўйимга етолмасдим. Мана шулар кеча-

лари тушларимга ҳам кириб чиқади. Бир кун тушимда Бўйноқнинг бўйнидаги оқ жойи қорайиб қолган эмиш. Бўйноқ хафа бўлиб, умрида биринчи марта гапираётган эмиш. Унинг гапирганидан қувониб, қичқириб юбордим!. Уйғонсам, терга пишиб кетибман. Аям алланималар деб ўнглаб, жойимга ётқизиб қўяётган эканлар.

Ишқилиб, Бўйноқ кўпроқ арлони итлар туғсин-да. Бўлмаса, уни хафа қилишади. Лекин мен сени ёлғиз қўймайман, Бўйноқ! Биласан-ку, сени ҳаммадан яхши кўраман! Ҳатто сенга атаб шеър ҳам тўқиганман. Афсус, ҳали ёзишни билмайман-да, бўлмаса ёзиб кўрсатардим. Икки марта Дулдулқияга чиққанзимизда шеъримни айтиб берганман:

Бунча яхшисан, Бўйноқ,
Сени кутади тоғлар...

У мамнун жилмайиб қўярди. Ким билсин, ўзича: «Раҳмат, Норбўта!», демоқчи бўлармиди... Мен унинг кўзидан нима демоқчи эканини биламан. Нега ит ва қўйларнинг тили бор-у, гапиролмайди-я? Энамдан сўраган эдим: «Худо ҳайвонларга тил бермаган», дедилар. «Нега бизга берган-у, уларга бермаган?», деб сўрадим яна. «Биз одаммиз», дедилар энам урчуқларини қўлдан қўймай. «Одамлардек ҳамма нарсани тушунадиган, яхши ҳайвонлар ҳам бор-ку?», дедим. «Бари бир ҳайвон ҳайвон-да, кўп бунақа нарсаларни сўрайверма. Худога шак келтирасан. Катта бўлсанг, ҳаммасини билиб оласан. Уқдингми?» — дедилар жиддий йўсинда.

Гапларига унчалик тушунмаган бўлсам-да, қайтиб сўрамадим. Энам: «Вой, бу тирмизак болани-я! Йўқ ердаги гапларни ким ўргатар экан унга! Бунча ҳам тили бурро бўлмаса бунинг! Ишқилиб, яхшиликка кўринсин. Боши тошдан бўлсин», дердилар ўзларича урчуқларини айлантириб. Албатта, бу гапни мени эшитмади, деб ўйлайдилар.

Энамлар шунақа: ўзлари билан ўзлари гаплаша-
верадилар. Бировларга инсоф тилаб, бировларни айб-
лайдилар, кимларгадир панду насихат қилдилар. Мен
бунинг ҳаммасини тандирнинг панасида туриб ёки энам
ўтирган сўрининг остига кириб эшитаман.

— Аҳ-ҳа-ҳа! Ҳамма гапларингизни эшитди-им! — дея
сўрининг остидан чиқиб, урчуқларнинг ипини тортаман.

— Вой-ей, қўрқитвординг-а! Бола эмас, бало чиқдинг
сен! Ишқилиб, бошинг тошдан бўлсин! Вой, уйингга
буғдой тўлгур-эй! Урчуғимга тегма, узилиб кетади! —
дердилар энам ёқаларига туфлаб.

— Нега мен бало бўларкан? Негача менинг бошим
тошдан бўлар экан? Мана, ушлаб кўринг, тошдан эмас!
Ҳозир урчуғингизни узаман! — дейман бўйниларига осиб-
либ.

— Вой, ҳазиллашдим-да, болажоним! Сен бўтало-
гимсан! Болагинамнинг боласи, қандак ўрикнинг донаси-
сан, айланай! Сени ҳаммадан яхши кўраман! Ахир сени
яхши кўрмай кимни яхши кўраман? Урчуғимни узсанг,
кўзим яхши кўрмайди, кейин улай олмайман! — дейди-
лар пешонамдан чўлпиллатиб ўпарканлар. — Бор, ом-
борхонадан озгина савалган жун олиб келгин! Била-
сан-ку, сўридан тушиб чиқсам, майиб бўлган оёғим
оғрийди.

Мен чопқиллаганимча омборхонага кириб кетаман.
Аям саваб қўйган майин жундан бир қучоқ кўтариб чи-
қаман. Энам мени алқаб-алқаб урчуқларини йигираве-
радилар.

Дадам иш буюргудек бўлсалар, Бўйноқ жон қулоғи
билан тинглаб туради. Айрим ишлар менинг қўлимдан
келмаса ҳам буюраверадилар. Лекин мен бажара ол-
майдиган ишни Бўйноқ уддалашини биладилар. Биз ин-
дамай дадамнинг буюрганларини бажарамиз. Кўпинча
эса Бўйноқ иккаламизга бирга иш буюрадилар.

— Бўйноқ икковинг сурувни қайтариб келинглари!
Сен сойлардаги қўйларни тўплаб турсанг, Бўйноқ арча-

зор ичдагиларини қайтариб тушади! Эҳтиёт бўлинглар, битта-яримта қўй арчанингми, тошнингми панасида қолиб кетмасин! Бўри еб кетади, — дердилар дадам иккимизга бирдек уқтириб. Чўпонлар тоғдан сурувни қайтариб тушганда битта-иккита қўй-эчки қолиб кетар, аммо Бўйноқ қайтариб тушганда сираям бундай ҳол рўй бермасди.

Албатта, шундай кунларда Бўйноқ нима биландир мукофотланар, оғилхонанинг эшиги олдида эмас, биз ўтирадиган сўрнининг яқинига келиб ётарди. Ҳеч ким уни ушутмас, аҳен-аҳенда бирор егулик билан сийлаб туришарди. Бундай пайтларда Бўйноқ иккимизнинг қувончимиз ичимизга сиғмас, бу шодлик эрталабгача чўзиларди. Тонг ўтиши билан эса Дулдулқияга чиқардик. Иккимиз ҳам чўнқайиб ўгириб, олис-олисларни, мени доимо ўйлантирадиган, қандайдир қудратли ва беғубор тубсиз осмонни томоша қилардик.

Кечаси Бўйноқ ҳурса, бас — уйғониб кетардим. Тошдек қотиб ухлаётган бўлсам ҳам уйғонардим-да, унинг ҳуришига қулоқ солиб ётардим. Бўйноқнинг нега ҳураётганини тезла пайқардим. У чўзиқ ув тортса, узоқ-узоқларда очликдан увлаган бўрига: «Овора бўлма, биз бор», дегани. Секинроқ ҳурса, бошқа итларни эҳтиёткорликка чорлагани бўлади. Қаттиқ ва тез-тез ҳурса, отарга оўри яқинлашиш хавфи бор. Даҳшат билан ҳурса, сурувга хавф солган бўрига қарши итларни тўплаб, ҳужумга тайёрланаётган бўлади. Вазмин ва чўзиқ ҳуриб қўйса: «Тинчлик, бемалол ухлайверинглар, сурувга кўз-қулоқман», дегани.

IV

Қуёшнинг илқ нурлари теракларнинг позинч баргларида жимирлаётганда, Дулдулқияга чиқиб бордик. Қодирқул носфурушни теракзорга йўлатмаслик режаларини ўйлардим-у, лекин асло иложини тополмас эдим.

Иягимни харсангга тираганча сойнинг этагида Қодирқулнинг кўринишини кутардим. Худди у тошнинг тагидан чиқиб қоладигандай Бўйноқ иккимиз оғир нафас олиб, узоқ пойлардик. Шабада бўлмаса-да, теракзор сирли шовиллар, унга сойнинг шарқираши қўшилиб, қандайдир ёқимли куйни эслатарди. Чўққидан чўққига сакраб, бор овозинг билан қичқиргинг келади. Хаёлимга нима келса, айтиб қичқираман. Бўйноқ эса лўкиллаб орқамдан чолиб юраверади.

Ҳозир ҳам қичқаришиб роса қувлашардиг-у, лекин Тераклисойнинг ашаддий душмани — Қодирқул носфуршни кутяпмиз-да. Қандай қилиб уни теракзорга йўлатмаслик мумкин? У теракзорнинг ҳеч ким кўрмайдиган жойларига кириб олиб, ўроққа ўхшаш, бироқ қўш дастали бесўнақай асбоби билан теракларнинг терисини шила бошлайди. Аллақандай совуқ ва ёқимсиз оҳангла хиргойи ҳам қилиб қўяди. Товуши қулоғимга, энач айтганларидек, худди гўрдан чиққандай бўлиб эшитилади. Баъзан қўшигини бирдан тўхтатиб, атрофга шубҳали аланглайди. Кейин яна тез-тез хиргойи қилиб, ишга киришиб кетади. Нима учундир у бугун келмаяпти. Балки, умуман келмас...

... Ниҳоят, кўм-кўк буғдойзорга туташиб кетган Тераклисойнинг этагида эшак минган бир киши қорайиб кўринди. Тез ва шошиб юришига қараганда — Қодирқул. У эгарнинг қошига чап қўлини тираб, оёғи билан эшагини ниқтаб келарди. Яғири чиққан дўпписи устидан эски, ранги ўчиб кетган белбоғ танғиб олган. Белбоғини салладай қилиб боғлаб, учини чаккасига тушириб қўйган. Эгарнинг устига ташланган эски, увода чопонининг бир енги осилиб келяпти. Эгарнинг устидан хуржун, жун қоп ва тўн ташлангани учун унинг бўйи дарозроқ кўринар, оёқлари ҳам узун туюларди. У теракзорга кириши билан эшагини халалаб, юришини тезлатди.

Бўйноқ думини ликиллатиб, тез-тез менга қараб қўярди. Мен эса ҳамон нима қилишни ўйлардим.

— Оқтой билан Кўктойни олиб келмабмиз-да, — дедим Бўйноққа.

Бўйноқ олдинги икки оёғи билан басма-бас ерни тимдалаб, гингширди.

— Ҳозир тош юмалатсак, пастроққа бориб пўстлоқ шилади. У ерга тош етмайди. Бир оз кутиш керак, — дедим бошим қотиб, Бўйноқнинг ёнига чордана қуриб ўтирарканман.

Иккимизни ҳам оғир ва машаққатли ўй босган эди. Мен ҳали кўп нарсалар олдида ожиз эканлигимни, бизнинг ташвишимиз катта одамлар учун нега аҳамиятсиз эканлигини ўйлавериб ўйимга етолмасдим.

Қодирқулнинг ҳаракатларини кузатиб, узоқ вақт жимиб қолдик. У теракзорнинг энг қалин жойига келиб, эшакдан тушди. Эшагини бутага боғлаб, булоққа қараб юрди. Булоқ беш панжа шаклидаги тошлар орасидан сизиб чиқади. Энамнинг айтишларича, Ҳазрат Али деган ўша баҳодир кафтини қўйиб ёнбошламоқчи бўлганида, панжалари ерга ботиб, шу ердан шарқираб сув чиқиб кетибди. Бешпанжа шундан бери қайнаб чиқиб, мавжланиб оқармиш. Ушанда одамлар тоғда сув пайдо бўлганидан суюниб, сой бўйига терак экишибди. Бора-бора тераклар бутун сойни қоплабди. Ҳар баҳорда йил янги-ланиши билан Бешпанжада қўй сўйиб, қон чиқарилмаса, булоқнинг суви камайиб кетармиш. Шу куни одамлар булоқ кўзини очиб, атрофларини тозалашади, дов-дарахтларни буташади. Тоғдаги барча чўпонлар тўпланиб қўй сўйишади, шўрва пиширишади. Кейинги пайтда чўпонлар қўй сўйишганда ароқ ҳам ичишибди. Шунинг учун Бешпанжанинг суви бир оз камайиб қолибди. Дадамнинг айтишларича, партияга ўтмасдан илгари энамнинг қистовлари билан бир марта Бешпанжада қон чиқарган эканлар.

... Қодирқул чоригини ечиб, оёғини булоққа тикқанча носқовоғини ўйнаб ўтирарди. Бутун бошли икки қишлоқ сув ичадиган, энамнинг айтишларича, суви одамни ҳар

қандай дарддан **Фориг** қиладиган **Бешпанжага** нега оёғини тикади? **Иблис!** Ҳозир сени мажақлаб ташлай-миз!..

Дадамнинг: «Булоқнинг кўзига сира тош туширмагин», деганларига қарамай, **Бўйноқ** иккимиз каттакон қизғиш харсангнинг остини кавлаб, зўрға булоқ томонга ағлардик. Харсанг йўл-йўлакай катта-кичик тошларга урилиб тош довулига айланди. Саросимага тушган **Қодирқул** этик ва пайтавасини жойида қолдириб, оёқ яланг сойнинг нариги томонига қараб қочди. У алланималар деб сўкиннар, тошларнинг гулдур-гулдурнда нима дегани эшитилмасди.

У булоқдан анча юқоридаги каттакон тошнинг устига чиқиб, атрофга аланглай бошлади. Ҳар бир харсангга олазарак тикилар, тошларга жон кириб, уни босиб қоладигандай жонсарак эди. **Қодирқул** бу иш фақат мен билан **Бўйноқдан** чиқишини биларди. Қўлидаги тошни ўқталиб арчалар орасидан бизни қидира бошлади. Биз эса бир-биримизга қараб, **Дудулқияда** писиб ётардик. У қўлидаги тошни ҳавода ўйнатиб, дўқ урди. Соёга қайтиб тушишга юраги бетламай, оёғини осилтирганча харсангга ўтирди. Тимдалаб тупроқ олиб, оёғининг қонаган жойларига сепди. Сўнг ўғринча писиб, соёга туша бошлади. Биз эса пастга юмалатиш учун иккинчи тошни жойидан кўчирдик. У келиб сув ичди. Пайтавасидан йиртиб, оёғининг қонаган жойига отқулоқ баргини қўйиб боғлади. Сўнгра тез-тез юриб теракзорга кириб кетди. Энди унга тош юмалатса ҳам, отса ҳам етмасди.

— Энди нима қиламиз?— дедим **Бўйноққа** гуноҳқорона тикилиб.

Унинг лаб-лунжи осилиб, теракзорга тикилиб турарди. **Қодирқул** кириб кетган қалин теракзор тепасига келдик. Ерни туртиб чиққан харсанглардан иборат адирда қўлга илчилмаган нарса йўқ. Яккам-дуккам ёввойи болонлар узоқдан чўнқайиб ўтирган айиқларни эслатади. Соё томондан **Қодирқулнинг** куйиб-пишиб

пўстлоқ шилаётгани эшитилиб турарди. Ичимни аллани-
ма тирнагандай бўлиб, нафасим бўғилиб кетди.

Терак барглари шитирлашиб, ўзининг якка-ёлғиз су-
янчиғи, уларни бағрида бир умр ардоқлаб келаётган
қорли тоғларга нола қилаётгандек эди. Тоғлар эса тош-
ларга айланиб қолган қўлларини ёрдамга чўзарди-ю...
иложсиз эди... Инсон шаклидаги бир малъун эса терак-
ларнинг сип-силлиқ, гўзал танасини беаёв кемирарди.
Тераклар бутун мавжудотни ёрдамга чақирмоқчи бўлар-
ди-ю, лекин тили йўқ эди! Агар қўли бўлганда, ҳозироқ
ўзининг юрак-бағрини тилка-пора этаётган малъунни
бўғиб ўлдиради. Барглар алам билан шитирлашарди.
Энди улар куз кирмай, Ойқорни ёқимли ва оппоқ қор
қопламай хазон бўлади...

Бутун тоғу тошлар, ўсимлик ва мавжудотлар, бутун
борлиқ уни лаънатларди. У ўзини яратган ва ҳаёт бахш
этиб келаётган онасининг кўксига ханжар санчарди.
Йўқ! У пок табиагнинг, бегуноҳ хазон бўлаётган гўзал
тераklarнинг қарғиш ва уволдан қочиб қутулолмайди!
Энам шундай деганлар! Мен бунга ишонаман!..

Беихтиёр кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди.
Ичимдан тўлиб-тошиб йиғи келарди. Бўйноқ ўзини те-
ракзорга отди. Орқасидан мен ҳам отилдим. У бир зумда
кўздан ғойиб бўлди. Теракзорни қоплаган қалин чака-
лакзорнинг қаеридан ёриб киришимни билмай, у ёқдан
бу ёққа анча югурдим. Охири сийракроқ кўринган бир
жойдан ўзимни ичкарига урдим. Нимадир ҳуркиб, тепа-
лик томон отилиб чиқди. Пахмоқ думига қараганда, как-
ликларнинг сувга тушишини пойлаб ётган тулки бўлса
керак.

Теракларга чирмашиб кетган ёввойи маймунжонлар
юз-қўлларимни тимдалар, тезроқ этиб бормасам, Қодир-
қул бутун Тераклисой ва Бешпанжани йўқ қилиб таш-
лаётгандай эди.

Бўйноқ даҳшатли ҳуриб, Қодирқулга ташланди. Қо-
дирқул бор овози билан: «Тур кет, тур кет», дея бақи-

рарди. Улар олишаётган ялангликка чиққанимда, Қодирқул Бўйноқни босиб бўғар, ит хириллаб қолган эди. У Бўйноқнинг қорни устига ётиб олиб томоғидан бўғарди. Қўлимга илинган кавушдек тошни кўтариб, бор кучим билан Қодирқулнинг бошига туширдим. У шилқ этиб йиқилди. Бўйноқ ҳам қимирламай қолган эди. Тезда бориб, Бўйноқнинг бошини кўтардим. У зўрга кўзларини очиб-юмарди.

Қодирқул сўкиниб, инграр, қон тўлган кўзларини аранг очиб, тош қидирар эди. Секин бориб сойга итариб юбордим. Муздек сувга ағдарилиб тушганда у яна бақириб юборди. Сўнг жимиб қолди. Улиб қолмадимикан, деб қарадим. У каттакон харсангни қучоқлаганча ютоқиб сув ичарди.

Орқа томонда Бўйноқнинг инграган товуши эшитилди. Ортимга ўгирилдим. У тез-тез нафас олар, кўзларидан тирқираб ёш оқарди. Бошини силаб, бўйнидан қучоқладим. Йиғламасам ҳам кўзимдан ёш чиқиб кетди...

— Йиғлама, Бўйноқ, ундан қасоснингни олдим. Ана у, сойнинг ичида ўламан деб ётибди! — дедим пичирлаб.

Бўйноқ олдинги икки оёғининг устига жағини тираб, анча ётди. Бу орада инграганча харсангни қучоқлаб ётган Қодирқулга икки-уч марта қараб қўйдим. У ҳарчанд туришга уринмасин, ўрнидан қўзғала олмас, ҳар туришга уринганда ўзи тўдалаб қўйган пўстлоқ уюмларига қарамоқчи бўларди. Анчадан кейин у гандирак-лаб ўрнидан қўзғалди, лекин тик туролмади. Икки қўлини ерга тираганча эмак-лаб, қирғоққа қараб юра бошлади.

Бўйноқни суяб, ўрнидан тургаздим. Дўппимда сув олиб келиб ичирдим. Кейин ўзи юриб бориб сув ичди.

Қодирқул оёқ-қўли лойга беланиб, ҳамон қирғоққа чиқмоқчи бўларди. Тошдан тошга сакраб, сойнинг нариги қирғоғига ўтдим. У иккита теракнинг пўстлоғини бўйи етган жойигача шилиб, тўдалаб қўйган эди. У... бугун биз остида лойдан уйча қуриб ўйнайдиган оқ те-

ракнинг пўстлоғини шилган эди. Шу қадар хўрлигим келиб кетдики... Оқ теракни қучоқлаб, Бўйноққа кўрсагмай тўйиб-тўйиб йиғладим. Уроққа ўхшаш ёйсимон қўш дастали асбобларини чакалакзорга улоқтирдим. Пўстлоқларни фақат Бўйноқ иккимиз биладиган, сурувни қайтариб келаётганимизда ёмғир ёғиб қолса кириб ётадиган инимизга бекитиб қўйдим. Дўппимда сув ташиб теракларнинг шилинган жойига қуйиб чиқдим. Доимо Қодирқул пўстлоқ шилиб кетгандан сўнг биз шундай қилардик...

— Кетдик, — дедим Бўйноққа ишора қилиб. — Пўстлоқларни яшириб қўйдим. Эртага келиб, лой билан ёпиштириб чиқамиз.

Бўйноқ орқамдан эргашди. У қийналиб юраётгани учун Дулдулқияни ён бағирлаб кетдик.

Қодирқул қилмишимизни дадамга айтса нима бўлади? Аслида биз нотўғри иш қилганимиз йўқ-ку? Нега тоғбеги унга индамайди? Энамдан сўрагандим: «Қодирқул оғзини мойлаб қўйган», дедилар. Қандай қилиб одамнинг оғзини мойлашар экан-а? Қайтага оғзини мойлаб қўйса, яхшироқ гапирмайдими? У билан бўлиб ўтган воқеани энамга бориб айтсаммикан? Келажакда Бўйноқ ва мен унинг қотили бўлишим мумкин. Шунинг учун буни ҳеч ким билмагани маъқул.

Эртага қўтопимизга мол доктори келса, Бўйноққа дори сўрайман. Бўйноқ тезда тузалиб кетса эди... Биз Қодирқулни енгишимиз керак. Агар кўнишса, қўшни отар болаларини айтиб келиб, тошбўрон қилардик. Бўйноқ ҳам болаларини эргаштириб чиқарди. Шунда биз ғалаба қиламиз.

Бўйноқ уйгача аранг етиб келди. Келибоқ оғилхонанинг эшиги олдига чўзилди. Кейин кўзларини юмиб олди-да, узоқ очмади. Аям итларга пиширган аталадач унинг ялоғига қуйиб қўйдим.

— Нима бўлди, Бўйноғинг боши осилиб, шалпайиб

қолибди? Итлар талабднимкан?— дедилар аям олдмга
косада шўрва қўяр эканлар.

— Хириллаб, зўрға нафас оляпти. Томоғи оғриганга
ўхшайди. Эртага доктор келса, дори сўрайман, — дедим
жиддий қиёфада.

— Итнинг ҳам томоғи оғрийдими?— дедилар аям га-
пимдан ажабланиб.

— Ҳа, нима у... одам эмасми? — дедим ўксик овозда,
«слам» сўзи ўрнига бошқа сўз тополмай.

— Ҳа, одамми? — дедилар аям мени ошкора калака
қилишга ўтиб.

— Ахир унда ҳам томоқ бор. Совуқ сув ичган бўлса,
томоғи оғриган-да! — дедим аямнинг Бўйноқни камсит-
ганликларидан астойдил хафа бўлиб.

— Ҳа, хўп. Сенингча бўла қолсин, — дедилар аям
мен билан тортишиб ўтиришни ўзларига эп кўрмай.

Сездим: аям ўзларича мени: «Гўдак-да, нимани ҳам
тушунарди», деб ўйлаб, баҳслашиб ўтирмадилар. «Йўқ!
Мен бола эмасман! Энам айтгандек баломан! Билдин-
гизми?» Албатта, бу гапни аямга эшиттириб эмас, нчим-
да айтдим. Майли, нима деб ўйласалар, ўйлайверсинлар.
Охири бир кун катта одам бўламан-ку! Шунда кўрасиз-
лар Норбўтанинг қўлидан нима ишлар келади!..

Қодирқул Бўйноқни ўлдириб қўйинишга сал қолди-я!
Иккинчи марта шундай бўлди. Илгари Қодирқул болга
билан чоғиб ўлдирмоқчи бўлган эди. Энди умри узоқ бў-
лади, энам шундай дейдилар: кимки икки марта ўлим-
дан омон қолса, умри узоқ бўларкан. Биз ўзимиз учун
жуда оғир бўлган, эшитган одамлар учун ақл бовар қил-
майдиган, лекин теракларни бир умрга озодликка чиқа-
радиган курашимизни давом эттираемиз!.. Бизнинг
ёнимизда Ойқор, Бешпанжа, Теракисой ва мен севади-
ган тубсиз осмон бор... Буларнинг ҳамма-ҳаммаси мени-
ки! Акам келиб ўрмон хўжалигига бошлиқ бўлгунга
қадар Бўйноқ иккимиз уларни қўриқлашимиз керак!..

Қодирқул бошидан қон кетиб ўлиб қолса-я? Нима бў-

лади? Бизни қамаб қўйишса керак. Бўйноқни эмас, мени қамаш керак. Ахир уни мен тош билан уриб йиқитдим-ку! Итларни ҳам қамашармикан? Йў-қ, Қодирқул ўлмайди. Дадам шундай дейдилар. Ёмон одам ўлмасмиш. Шунчалик гуноҳлари учун аллақачон уни қамаш керак эди. Лекин аямларнинг айтишларича, ҳеч ким унинг мушугини пишт дея олмасмиш.

У кунни аям билан дадам акамга хат ёзишди. «Сеп келгунча, албатта, совхоз бизга машина беради. Иложи бўлса, ўша ёқда шофёрликка ўқиб кел. Машинани ўзинг ҳайдаб, ҳаммамизни томошаларга олиб борасан», деб ёзишди. Катта бўлсам, мен ҳам ҳайдайман. Шербўта акам бирам яхшиларки, нима десам хўп дейдилар.

Мен хат ёзишни билмайман. Лекин Бўйноқнинг расмини чиза оламан. У кунни аям билан дадам роса маслаҳатлашиб ёзган хатнинг ичига Бўйноқнинг расмини солиб юбордим. Кейинги хатларида акам: «Норбўта яна Бўйноқнинг расмини чизиб юборсин», дебдилар. Шундан сўнг Бўйноқнинг чўнқайиб ўтирган суратини чизиб юбордим. Акамларни бирам яхши кўраманки, гоҳ соғинганимдан кўзимдан ёш чиқиб кетади. Тезроқ кела қолганларида эди, Қодирқулнинг қилмишларини айтиб берардим. Ўзиям акамнинг аскарча кийимларини, шапкаларини кўриб, қўрқиб кетса керак. Ёки автомат ушлаб тушган суратларини кўрсатиб, қўрқитсаммикан?.. Тортиб олиб, йиртиб ташласа, аям уришадилар-да.

Акам ҳақида ўйлаб ўтириб, уй шифтида осиглиқ турган милтнққа кўзим тушиб қолди. «Топдим!» дедим қувониб ўзимга ўзим. Энди келса — отамиз! Ўзиям милтнқни кўриши билан тўққиз қир ошиб қочса керак. Лекин отини билмайман-ку? Ундан ташқари, аям кўриб қолсалар, дадамга айтиб, теримга сомон тиқтирадилар. Қандай қилиб одамнинг терисига сомон тиқишни билмайман-у, доимо каттароқ айб қилсам, аям шундай дейдилар. Аям шаҳардан шляпали одамлар келганда, дадам сўйган эчкининг терисини шилдириб, ичига сомон

тиқдилар-да, оғилхонанинг шифтига осиб қўйдилар. Ёзда эса тўрт оёғининг кесилган жойидан боғлаб қатик соладиган меш қилдилар. Бир куни аямдан: «Ая, одамнинг терисига сомон тиқиб нима қилишади?» деб сўраган эдим, «Ана, ўшандай қилишади», дедилар жаҳл билан ўша мешни кўрсатиб.

Дадам касал бўлиб ўлган қўйларни идорага олиб кетганларида милтиқни оламан-у... Одамлар уни мен отганимни сира хаёлларига келтирмайдилар. Фақат аям кўрмасалар бўлгани. Энди сабрсизлик билан шу куннинг келишини кутардим. Энди у теракларга қўл текизиб кўрсин-чи? Фашистлардек асир олиб, қишлоққа ҳайдаб бораман.

Эрталаб нима қиларимизни билмай, яна Теракли-сойга қараб кетдик. Йўл-йўлакай илгари пўстлоғи шилинган, Бўйноқ иккимиз лой билан суваб қўйган қўшни сойдаги теракзорга бурилдик. Лекин... пўстлоғи шилинган тераклар йўқ эди... Худди терак ўсмагандек ўрни хас-чўплар билан ёпиб ташланган эди... Бу ҳам ўшанинг иши. Кесилган теракларнинг томиридан хас-чўпларни ёриб, майда-майда теракчалар ўсиб чиққан эди.

Бари бир бу теракчалар ҳам бир кун катта бўлади! Ҳозир эса ариқ қазиб, бу ерга сув олиб келамиз. Кейин улар ҳар куни бир қарич ўсиб, ҳадемай бўйи мен билан тенг бўлади. Мана, ҳозирданоқ тиззамдан келяпти!

Тошлар орасидан ариқча қазиб, теракзордан сув ўтиб турадиган қилдик. Сойнинг балчиғидан теракларнинг шилинган таналарига суваб чиқдим.

V

Қодирқул йўқ қилинмаса, Ойқор ва ундаги кўм-кўк арчазорлар, шарқироқ сойлар ва азим тераклар -- ҳамма-ҳаммаси йўқ бўлиб кетадигандай эди. «Й-ў-ўқ! Бунга йўл қўймаслик керак!» дея ҳайқиргим келар, ҳайқиримга тоғлар акс садо берадигандай бўлар эди.

... Ойқорнинг энг баланд — Сутлиқоя чўққисига чиқиб: «Одамлар! Эшитмадим деманглар, инсон шаклидаги бир малъун Ойқорни кемирмоқда-а-а! Ердам берингила-а-ар! Ахир у ўзининг зилол суви билан, ямшил ўтлоғи билан сийлаб, бизга бутун борлиғини бағишляпти-ку-у! Наҳотки, кўриб туриб, индамасангиз! Сизлар раҳм қилсангиз ҳам, мен раҳм қилмайма-а-ан! Пешонасидан отиб ташлайма-а-ан! Мана сенга-а!» дея милтиқ тепкисини бор кучим билан босдим. Милтиқ отилмади. Милтиқни улоқтириб, ўзимни чўққидан теракзорга отдим...

Қўрқувдан чўчиб уйғонганимда, жиққа терга ботиб кетган эдим. Кейин анчагача уйқум келмай, совуқсираб ётдим. Бу орада Бўйноқ икки-уч марта эринибгина ҳуриб қўйди. Унга Сиртлон, Оқтой ва Кўктойлар навбатма-навбат қўшилиб қўйишди. Бу уларнинг: «Тинч ухлай-веринглар, сурувда осойишталик», дегани эди.

Милтиқни билдирмай олишининг сира имкони бўлмади — дадам қўтондан нари кетмадилар.

Бўйноқ иккаламиз Ойқорнинг қуёш нури тушмайди-ган сойликларидаги сўнгги қорларда сирпанчиқ ўйнардик. Атрофни аста-секин яшилликка буркаб, баҳор кириб келарди. Мен учун баҳор қўзичоқларнинг маърашидан бошланади. Баҳор келишидан Бўйноқ иккаламиз ҳам хурсанд бўлсак-да, отаримизда тўл яқинлашишидан ташвишга тушардик.

Бу ташвиш ёзданоқ, қулоғида тамғаси бор қўйларни қўрага қамаб, қон билан укол қилишдан бошланарди. Отаримизда қон билан укол қилинмайдиган қўйлар ҳам бор. Бу қўйларнинг кўпи ферма мудирин билан бухгалтер деган одамники. Улар орасида бизнинг ҳам ўн учта қўйимиз бор. Мол докторлари қулоғида тамғаси бор қўйларни қон билан укол қилганда, дадам тамғасиз қўйларни сурувдан ажратадилар. Докторларнинг кўзи тушмасин, деб, Ҳамро чўпон уларни тоғ орасига ҳайдаб кетади. Бу қўйлар тўл вақтида биттадан, айримлари

иккитадан туғар, қўзиларини тери учун сўйишмасди. Қон билан укол қилинган қўйлар олтитагача қўзилар, битта қўзсини қолдириб, қолганларини бир четдан сўйишар эди...

— Дада, нега ўзимизнинг қўйларга қон билан укол қилинмайди? — деб сўрадим бир куни дадамдан.

— Э-э, ўғлим-а! Катта бўлсанг биласан ҳали. Қон билан укол қилиб, икки йилда тўртта мушукка ўхшаган қўзи олгандан кўра, ўн йил биттадан соғлом қўзи олган маъқул эмасми? Онаси ҳам касалга чалинмайди. Қон қўйилган қўйлар узоққа бормайди. Қўзисидан яхши совлик чиқмайди, бўрдоқига боқсанг, ёлчимайсан, — деб жавоб қилдилар афсусланиб.

— Унда нега қулоғида тамғаси бор қўйларга қон билан укол қилишади? Энди ҳеч ҳам укол қилдирмайлик, майлими?

— Бу ишни ҳам не-не каллалилар ўйлаб топишган. Шунинг орқасидан орден-медаллар олишган. Юзта қўйдан уч юзтадан қўзи олиб, «гирой» бўлишяпти. Бу нарсадан кечиш осон бўлмаяпти... Умуман олганда, бу виждон иши эмас... Энди сеза бошлашди-ю, орқага чекиншига ор қилишяпти. Ахир бир кун чек қўйишади бунга. Шунда ўз устларидан ўзлари кулишади. Мен эса, оддий бир чўпоиман, гапимга ўндан бир одам қулоқ солади. Ҳозир одамлар онасининг қорнидан ақлли бўлиб тушяпти. Мана, куни кеча гирик вазни нормадагига етмагани учун гўшт заводга минг ўрнида бир минг уч юз қўй топшириб келишди. Туёқ сони камайиб кетаётгани билан буларнинг иши йўқ. Одамларнинг гўшт учун югуриши ҳам шундан, — дедилар дадам ўйланиб.

Бир оз баджаҳл бўлсалар-да, дадам сира ёлгон гапирмайдилар. «Нима нотўғри иш қилган бўлсам, ҳаммасини буюришган», дейдилар гоҳида куйиниб. Қандай нотўғри иш қилганларига ақлим етмайди, ўзлари айгмайдилар. Менимча, ўзимизнинг қўйларни ажратиб

олиб, қон билан укол қилдирмасликлари ҳам нотўғри иш бўлса керак!..

Тери тайёрловчилар қўтонимизга кела бошлаши билан Бўйноқ иккимиз дадамга билдирмасдан Дулдулқияга чиқиб кетардик. Мени фақат Бўйноқ овутарди. Аламиндан нима қилишимни билмай, Бўйноқни сўроққа тутардим.

— Айт, Бўйноқ! Ҳали онасини бир марта ҳам эмолмаган қўзичоқларнинг айби нима? Нега уларни сўйишадди? Териси чиройли бўлганлиги учун сўйиш керакми? Қўзичоқларнинг йиғисини эшитдинг-ку? Уларнинг маърашидан майсалар тебраниб кетяпти-ку! Наҳотки, одамлар биргина пальтосининг ёқаси учун шундай қилишса? Айт, Бўйноқ! Бунга чидаб бўладими-и?..

Биз атрофимизни ўраб турган кўп нарсалардан ожиз эдик. Турқи совуқ Қодирқул ҳам, мусобақалашиб қўзи сўядиганлар ҳам, чўпонлар билан савдолашиб тери оладиган оғзи тўла тилла тишли шаҳарликлар ҳам, тоғбегига пул бериб, арча кесиб кетадиганлар ҳам, кўмкўк ўтлоқни бузиб чим ўйиб кетадиган кишилар ҳам — хуллас, юрагимизга сиғмайдиган гуноҳ қиладиган барча кишилар бизни енгарди.

Бозор куни қассоблар келишмади. Дадам қишлоққа кетдилар, аям кир ювдилар. Мен атрофларида ивирсиб, майда-чуйда ишларни бажариб турдим.

Бўйноқ келиб қолар, деб қўтонимизнинг кунгай томонидаги ялеңгликда ағанаб ётардим. Чалқанча ётиб, доимо мени ўйлантирадиган тубсиз осмонни кузата бошладим.

Дарҳақиқат, мен осмон ҳақида кўп ўйлардим. Қачон хафа бўлсам, осмонга тикилгим келаверади. Мен тубсиз осмонда Қодирқул ва қассоблар йўқлигига ишонаман. Шунинг учун ҳам осмонни севаман. Нимани ўйламайин, хаёлимдан зор-зор маърашаётган қўзилар кетмайди.

Эрта-индин етим қўзи ҳам болалайди. Унинг қўзисиниям... Йўқ, мумкин эмас!.. Дадамга: «Етим қўзининг

боласини сўйдирманг, жон дадажон», дейман. Кўнмасалар, уни қишлоққа ўғирлаб кетаман.

Кейин ўзимча қўзиларни қутқариш режасини туздим. Сўнгра Бўйноқни излай бошладим. Буни Бўйноқ эшитса қувонади. У қўтоннинг соясида ухлаб ётарди. Лаб-лунжини йиғштириб, менга жиддий тикилди.

— Йўлини топдим, юр кўрсатаман!— дедим унга қўзилар қамаб қўйиладиган четан деворли қўрапи кўрсатиб.

У уйқусини бузганимдан норози бўлгандай, эринибгина орқамдан эргашди.

— Кечаси, ҳамма ухлагандан сўнг қўранинг эшикчасини очиб юбориш керак. Мен чиқсам, дадам билан аям хабар топиб қолади,— дедим қамиш ва ингичка шох-шаббалардан тўқилган эшикчани кўрсатиб. — Ҳамма қўзиларни қутқарамиз. Сурувга қўшилиб кетгандая сўнг — тамом.

Бўйноқнинг қовоғи осилиб кетди. Бу унинг «йўқ» дегани эди. Бу ишни ўз эгаси — дадамга нисбатан хиёнат, деб биларди. Дадам нима буюрсалар, сўзсиз бажарарди. У, ит шундай бўлиши керак, деб ўйлайди-да.

— Бўпти, ўзим келиб очаман,— дедим хўрлигим келиб.— Сенинг ҳам қўзиларга раҳминг келмас экан...

Бўйноқ кўзларимга узоқ тикилиб қолди. Бу: «Нега мени жиноят қилишга мажбур этяпсан? Менга ҳам раҳминг келсин. Ахир қўлларингга қарам, нима берсаларинг еб, бермасаларинг индамай юрадиган бир итман-ку», дегани эди.

— Бу жиноят эмас, шунча қўзини ўлимдан олиб қолиш, биласанми, қанча савоб? — дедим энамдан ўрганган сўзларни такрорлаб.

У индамай қўтонга қараб юрди. Қанча оғир бўлмасин, у бу ишга рози бўлган эди. Бир оз тихирлик қилса-да, доимо айтганимга кўнади.

— Кечаси, ҳамма ухлагандан сўнг, ҳеч кимга билдир-

май, — дедим унга етиб олиб. — Мен қоронғи тушиши билан эшикчанинг ипини бўшатиб қўяман...

...Ўша куни сурув қўтонга яқинлашиб, ҳамма ўз ташвиши билан овора бўлиб турганда секингина бориб қўтон эшикчасининг ипини бўшатиб келдим. Ҳаяжонланганимни билдирмаслик учун бир оз сув ичдим-да, аям сузиб қўйган косадаги ун ошини ҳўплай бошладим.

Шу пайт қўю қўзиларнинг маърашидан тоғу тош ларзага келиб кетди. Нима воқеа содир бўлаётганини ҳис этиб, тишимни-тишимга қўйиб жим ўтиравердим. Бўйноқ ўша заҳотиёқ эшикчани очиб юбордимикан-а? Эҳ-ҳа! Топдим! Қўзиларнинг ўзи маърашиб, сурув яқинлашганда итариб эшикчани очиб юборган.

Бутун тоғ бағри онасини излаб маъраётган қўзиларнинг товуши билан тўлди. Қувонганимни сездирмаслик учун чўпонларнинг олдига яқинлашмас эдим. Қўтонимизда мен билан Бўйноқдан бошқа ҳамманинг дили хуфтон эди.

— Минг марта айтаман сенларга шу қўранинг эшигини яхшилаб бекитинглар деб! — дея ўшқирарди дадам аям билан Ҳамро чўпонга.

— Бекитгандим! — дерди Ҳамро чўпон тили зўрға айланиб.

— Қирққа кирсанг ҳам ақлинг кирмади сен дарди-сарнинг! — ўшқирдилар дадам.

— Бу бечорада айб йўқ, ўзим кўрган эдим, бекитилган эди, дадаси! — дедилар аям Ҳамро чўпоннинг тарафини олиб.

— Байталинингни қамчиламай тур сен! — бақирди дадам аямга. — Ҳамманг текинтомоқсан! Гап бўлса, ўзингни томдан ташлайсан, иш бўлса...

Шундан сўнг аям ҳам қайтиб оғиз очмадилар. Ҳамро чўпон ҳам бир нима дейишдан чўчиб, ҳай-ҳайлаганча қўзиларни қайтариб, қўрага қамай бошлади. Мен ёрдамга чақирришларини истамай, қўзилар сурув билан араллашиб кетгунга қадар ҳеч кимнинг кўзига кўринмай

турдим. Онасини излаётган қўзилар ҳамон маърашар, очиққанидан дуч келган совлиққа тармашишарди. Бир-икки сўрар-сўрмас бегона совлиқ уни оёқлари билан туртиб, сузиб ташлар, атиги икки қултум сут ютган қўзи томоғини ҳўллаб, яна изиллаб маърай бошларди. Қўл совлиқлар эса боласининг исини адаштириб, ўзига яқинлаштирмасди. Қўрадан чиқнишга улгурмаган йиғирма чоғли қўзи аввалгидан беш баттар маърашар, айримларининг маърайвериб товуши хириллаб қолган эди.

Қўтонимизда Бўйноқдан бошқа ҳамма раҳмсиз эди. Аламимга чидаёлмай ҳамма уйга кирганда, қолган-қутган қўзиларни ҳам чиқариб юбордим. Майли, қўзилар учун мени нима қилишса розман.

Уйга келганимда, дадамнинг қовоқларидан қор ёғиллиб, кимга заҳарларини сочишни билмай турган эдилар.

— Қаерларда санқиб юрибсан? Одамга ўхшаб, сенинг ҳам бундай ёрдамнинг тегадими, йўқми? — дедилар зарда билан.

— Шу ерда эдим! — дедим паст овозда. Негадир хўрлигим келиб кетди. Донмо шундай бўлади: дадам койий бошласалар, йиғлагим келаверади. Нега шундайлигини ўзим ҳам билмайман. Ҳар галгидек аям: «Қўйнинг, даласи, бола бечорани нега койийсиз, унда нима айб», дейдилар, деб турган эдим, йўқ, ҳеч нима демадилар. Дадамнинг авзойи бузуқлигидан чўчидилар, чамамда. Мен индамай туравердим. Дадам ҳаммамизни бирваракайига икки-уч марта койиб, жим бўлдилар.

Тонг отиши билан Бўйноқ иккаламиз ҳеч кимга билдирмай Дулдулқияга чиқиб кетдик. Кеча озод қилинмаган қўзичоқларнинг ҳаммасини бирма-бир ушлаб сўйишларини кўз олдимга келтириб, уйда ўтиролмадим.

Эрталаб нонушта қилмаганимиз учун кун чошгоҳ бўлмай қорним очди. Пастда — қўтонда эса қўзи сўювчилар иш бошлашган эди. Қарамайман десам ҳам беиҳтиёр кўзим тушиб қолар, улардан бири келиб, мени ҳам қўзилардай теримни шилаётгандай туюлаверарди.

Ҳамро чўпон самосвалга териси шилинган кўзиларни ортиб, шофёр билан ҳисоб-китоб қиларди. Шофёр барра кўзиларни қишлоққа олиб бориб пуллайди. Уч-тўрт сўм бериб, Ҳамрога кўзи гўштларини ортттиради. Очкўз Ҳамро нафси учун ҳар қандай ишга тайёр.

Дадам қуритиш учун адирнинг кунгай томонига ёйиб қўйилган териларни санардилар. Кечагина маъраб юрган бу кўзиларнинг энди товуши чиқмас, бир тутам терига айланган эди. Аммо қулоғим остида ҳамон уларнинг оналарини излаб маърагани эшитилиб турарди. Ичимдан тўлиб-тошиб келган йиғини тўхтата олмадим. Йиғлаганимча кимларнидир сўкиб, териларни қучоқлаганимни биламан. Тарсакидан отилиб кетдим. Бу дадам эди...

— Ҳамманга лаънат! Албатта, кўзичоқларнинг уволи гутади сенларни! — дедим қичқариб. — Кўрасанлар ҳали, барингни қириб ташлайман!..

Бу барча қатори дадамга ҳам қарши айтилган сўз эди. Шу дақиқада бу сўзларни айтмаслигим мумкин эмасди. Улар кўзиларга қўшиб мени ҳам топтаган эдилар. Мен қўлимдаги териларни бағримга босганимча додлаб, ағанардим. Аям келиб, юз-кўзларимдан ўпиб, бағриларига олганларида, хўрлигим келиб, баттар йиғлай бошладим. Энди ўзимни йиғидан тўхтата олмасдим. Мен энди етим кўзига нима дейман? «Кечир, дадам болангни сўйдирди», дейманми? Унинг кўзларига қандай қарайман? Унинг боласини сўяр эканмиз, нега ўзини шишада сут бериб катта қилдик?..

— Вой, боламга нима қилди-я? Хаҳ, шуни урган қўлингизга чипқон чиқсин-а! Кўзига қўшиб одам сўйишдан ҳам тўймайсиз шекилли! Вой, сенга келган дард менга урсин-а! Тоғу тошларда ёлғиз юрмагин, деб қанча айтдим сенга-я? Қулоқ солмадинг! Хаҳ, сени айлантирган инс-жинсларнинг уйи куйсин! — дердилар аям энглари билан кўз ёшларимни артар эканлар.

Кечқурун дадам иккимиз гаплашмадик. Ҳеч ким би-

лан гаплашишни истамасдим. Мўтти ҳам менга ҳазил қилмас, қўрқа-писа қараб қўярди. Ҳаммадан бурун ўрнимга чўзилдим. Эртаси куни Бўйноқ иккимиз қўтонимизнинг кун ботиш томонидаги ялангликка чиқиб, осмонга тикилганча ағанаб ётдик. Мен осмон ҳақида ҳеч нима билмасам-да, унинг қудратли эканлигига ишонар ва ундан ўзимни ўйлантириб юрадиган барча жумбоқларга жавоб излардим. У эса кўм-кўк... беғубор... мусаффо...

Сой томондан шаҳарликларнинг чўпонлар билан қичқиришиб баҳслашаётгани эшитилиб турарди.

— Гап бундай,— дер эди бизга қўшни отарнинг бош чўпони, одамлар Жумантой тентак дейдиган одам. — Мен сизга бўғоз совлиқни сўйиб, қорнидаги тўрт ойлик қўзисининг сур терисини шилиб бераман! Тўрт юз сўм берасиз! Бундай териларни Амир Олимхоннинг чўпонлари ҳам кўришмаган!— дерди у гердайиб.

— Уч юз сўм бераман! — деди овози нотаниш одам.

— Мен холис даллолман. Икковларингдан ҳам эллик сўмдан, уч юзу эллик сўм, — деди яна бир киши.

— Тўрт юз сўмдан бир тийин камига бўлмайди. Бозорда бундақа териларга беш юз беришадн. Ҳалиям мен сизни меҳмон деб бир оз паст тушдим, — деди Жумантой бўш келмай.

— Битта кубанка телпакка етадими ахир? — сўради нотаниш одам.

— Бўлмасам-чи! Агар етмаса, яна битта тери берганим бўлсин!

— Бўпти, тўрт юз бераман! Шарти шу: терини эртага берасан!

— Қуримаса ҳам майлими?

— Устанинг ўзи ошлаб, қуритади. Яқинда Москвага кетаман. Телпак шунга қадар битиши керак.

— Келишдик. Пулини чўзинг бўлмаса?

— Даллол ҳақини беринглар аввал. Икковларинг ҳам яримтаданга чўзинглар! — қичқирарди «Мен даллол» деган одам.

— Э-э, нари тур, ишни сенсиз битирдин-ку! — жерки-ди маст Жумантой.

— Пулни мендан оласан, Жумантой, — деди одам-лар Раҳим бошмон дейдиган бухгалтер.

— Йўқ, йўқ! Ўзим тўлайман! — дерди шаҳарлик.

— Сиз меҳмонсиз! Фалакнинг гардиши билан айла-ниб, ойда-йилда бир келиб қолибсиз! Бугун нима хизмат бўлса биздан! Жумантой пулни мендан олади! — деди Раҳим салмоқлаб. — Терини эртага ўзим етказаман.

Жумантойнинг дами ичига тушиб кетди. У бир терга ўтдек тушган эди. Ҳеч ким гапини икки қилмайдиган бош бухгалтер Раҳим бошмондан пул чиқиши осмон-нинг ўйилиб тушиши билан баробар экан. Дадамдан эшитганман. Унинг гапини қайтарган чўпонни ўлган қў-йини акт қилдирмайди.

Аъзойи баданим музлаб кетди. Томоғимдан Жуман-той бўғаётгандек эди. Кўз олдимдан сўйилган бўғоз совлиқ ва ҳали ўзининг қўзи эканлигини ҳам билмаган териси шилинган тўрт ойлик қўзичоқ ўта бошлади. «Одамлар! Унинг қўлини ушланг!..» Афсуски, менинг нидомни Бўйноқдан бошқа ҳеч ким эшитмасди.

Сурувимиз тоғ орти яйловларига чиқа бошлаганда, кўчимизни иккита тележкага ортиб қишлоққа қайтдик. Мўтти билан аям тележканинг устига ўтириб олишди. Мен дадамнинг отига мингашдим. Бўйноқ беш-ўнта оқ-соқ ва касал қўйларни ҳайдаб қишлоққа жўнаган Ҳамро билан бирга кетди.

Оқсоқ ва касал қўйларни боқиш, уларни совхознинг буғдой ва бедасига туширмаслик менинг вазифам эди. Бунинг эвазига болаларнинг кўп қизиқарли ўйинларидан маҳрум бўлардим.

Бўйноқнинг болалашини кутардим. Аям итлардан нолиб айтадиган ва мени қийноққа соладиган сўзларя-ни яна бир неча марта такрорладилар.

Бу пайтда Бўйноқ оғилхонадаги қолган-қутган со-мондан ўзига жой қилиб олиб, далага чиқмай қўйган

эди... Ундан тез-тез хабар олиб, овқат келтириб турардим...

Эрталаб аямнинг аллакимни бақириб койиётганликларидан уйғониб кетдим...

— Ҳа, туғмай туғуқсиз кет! Бир эмас, саккизга туғибди-я! Оғилхона тўла ит! Уйимни ит босиб кетадиган бўлди. Уғлингизга шу қари қанжиқни туғмасдан бурун йўқотинг, деб айтавериб, адои тамом бўлдим! Қани энди бу одам айтганингни қилса! — дер эдилар энамга.

Бўйноқ туғибди!.. Қандай ўрнимдан туриб кетганимни билмайман. Чопганимча оғилхонага кирдим. Бўйноқ гингшиётган жажжи болаларини эмизиб ётарди. Унга қандай ҳамдардлик билдиришимни билмай бошида туриб қолдим. Қувонганимдан кўзимдан ёш чиқиб кетди. Лекин Бўйноқ негадир хомуш эди. Чўккалаб, бошини силадим! Унинг кўзидан оққан ёш томчилари атрофида ёмирлашиб юрган кўзи юмуқ кучукваччаларнинг устига тушди. Бу унинг: «Раҳмат», дегани эди. Ёнига ўтириб, бошига бошимни қўйдим. Сўнг унга овқат олиб келиш учун ҳовлига чиқдим.

— Бўйноқ туғибди, овқат қилиб бериш керак! — дедим аямга гўё ҳеч нарса сезмагандек.

— Ҳозир! Қозондаги сутни кўтариб олай, ювидисига атала қилиб бераман, — дедилар аям негадир кўзимга қарамасдан.

Итоши пишмагунча ўчоқнинг бошидан кетмадим. Овқатини егунча Бўйноқнинг бошида ўтирдим, болаларини санадим. Аям айтгандек саккизга эмас, еттига экан. Учаси қуйиб қўйгандек Бўйноқнинг ўзи. Қолганлари ҳар хил. Бири тимқора, бири оппоқ бўлиб, фақат оғзининг атрофи қора эди. Бирининг эса фақат думининг учи, панжалари ва бўйинида озгина жойи оқ. Тўрттаси арлон.

Бўйноқ туққан кундан бошлаб уйимиздан кучуквачча сўровчилар аримай қолди.

— Итни сўраган ҳам ит, бермаган ҳам ит! Сал катта

бўлиб, кўзини очсин, оласизлар-да. Нима, мен шунча итни сурув қилиб боқармидим! Ана, Бўйноқнинг эгаси, шундан сўранглар! — дердилар дадам мени кўрсатиб кучуквачча сўраб келганларга.

Бу орада мактабга ҳам бордим. Бир кун дарсдан келсам, Бўйноқнинг тўритала арлон боласи йўқ эди. Дадам узоқ тоғ яйловдан келган танишларига бериб юборибдилар. Ҳеч нима демасим. Бунча кучукни боқиб бўлмаслигини биламан. Қайтага уни олиб кетган одамлар яхшироқ боқишади.

Лекин, энг ёмони, қолган уч кучукваччани ҳеч ким сўраб келмасди. Энди улар онасига эргашиб кўчага чиқадиган бўлган эди. Уччови ҳам бирам чиройли... Айниқса, биттаси пахтадек оппоқ, фақат оғзи қора. Олдинги икки оёғини кўтариб ўйнаганда худди чақалоққа ўхшайди. Доим дарсдан қайтишим билан пилдираганча олдимга чиқади.

— Сенга нима деб от қўямиз? — дедим у билан юмлашиб ўйнашарканман.

У нидамай, кўзлари мўлтираганча менга тикилиб турарди.

Ха, ҳа! Топдим! Узинг оқ, оғзинг қора! Қоровуз! Эҳ-ҳа, Қоровуз! Қалай? Зўрми! — ўрнимдан туриб уйга қараб чопдим. — Қоровуз, баҳ! Қоровуз, баҳ!

У пилдираганча орқамдан чопиб келар, хас-чўпларга чалишиб, умбалоқ ошиб тушарди. Кейин оғилхонага кириб, сомоннинг устида ҳаммамиз кураш-кураш ўйнадик.

...Эртаси кунни мактабдан келаётганимда Қоровуз ҳам, Бўйноқ ҳам, қолган икки боласи ҳам йўлимга чиқмади. Юрагим шувиллаб кетди. Чопиб, оғилхонага кирдим. Бўйноқ ҳам, болалари ҳам йўқ эди... Офтобрўяга қўйилган сўрида урчуқ йигириб ўтирган энамнинг олдига бордим.

— Бўйноқ қани, эна? — дедим нафасим тикилиб.

— Болаларини одамлар олиб кетишди. Ўзи даданга

эргашиб қўйга кетди, шекилли, болам, — дедилар энам кўзларини мендан олиб қочиб.

— Алдаяпсиз! Бўйноқ қўйга кетмаган! Сурувимиз узоқда-ку? — дедим йиғламоқдан берироқ бўлиб.

— Вой, ўлмасам, мендай қари энангнинг гапига ишонмайсанми? — дедилар энам жиддий оҳангда.

— Йўқ, бари бир алдаяпсиз! — дедим жаҳлим чиқиб.

— Ишонмасанг, ана, аянгдан сўра! Бошли-кўзли икки бирдек кап-катта одам сени алдаймизми?

Бирор нима дейишга асосим бўлмаса-да, энангнинг гапларига ишонмадим. Нима қилиш керак? Уйга кирсам аям хамир қораётган эканлар.

— Ростини айтинг, ая, Бўйноқ қани? — дедим умидсизлик билан. Сўнг пиқиллаб йиғлай бошладим.

— Шу ерда эди... Ҳа, айтгандай, дадангга эргашиб қўйга кетди, чамамда. Шунга ҳам йиғлайсанми?

— Болалари-чи?

— Болаларини чўпонлар сўраб келишувди-ёв, — дедилар аям ёлгон гапирётганликларидан ўзлари ҳам ҳижолат чекиб.

— Дадам қўйга эшак билан эмас, мотоцикл билан кетган-ку, қандай қилиб у мотоциклга эргашади? — дедим кўз ёшларимни артиб.

— Билмадим, болам. Кетмаган бўлса, болалари билан шу атрофда айланиб юргандир, — дедилар аям мени хафа қилишни, ўзлари ҳам ёлгон гапиришни истамай.

Сумкани токчага улоқтириб, кўчага чиқиб кетдим. Ҳеч кимдан сўрамай Мўттини излай бошладим. Уни ҳам пишиқтириб қўйган бўлишса ажаб эмас. Лекин алдаб сўрайман.

Уни уйнимиздан анча узоқда, лойқа сув оқадиган, кузда ичи қумга тўлиб қоладиган, бугдойзорга чегарадош ариқдан топдим. У мени кўрса ҳам ўзини кўрмасликка солиб, лой ўйнаш билан оворадек эди.

— Ҳа, Мўттижон? Нима қиляпсан? — дедим гапни кимадан бошлашни билмай.

У индамай ерга қараб, мендан кўзини олиб қочди. «Пишиқтиришибди», деган фикр хаёлимдан ўтди.

— Бўйноқни кўрмадингми? — дедим унинг ортиқча бепарволигидан жаҳлим чиқиб.

— Йўқ! — деди у ёлғон гапираётганини яширолмай.

— Нега ёлғон гапиряпсан? Уялмайсанми? — дедим баттар қаҳрим келиб. — Энамнинг гаплари эсингдан чиқдимми?

— Бари бир айтмайман! Билдингми? Дадам айтилла, ҳеч кимга айтмагин, дедила.

— Айтмайсанми?

— Айтмайман! Норбўта урса менга айтгин дедила! Қани, уриб кўр-чи!

— Айтсанг, расм чизадиган қаламларимни бераман. Сени айтганингни дадамга айтмайман. Нима деб қасам ич, десанг, ичаман.

— Ҳо-о, бермайсан-да!

— Айтмасанг айтма, барибир билиб оламан! — дедим қайтиб кетаётган бўлиб.

— Тўхта-а-а! Айтаман! Дадамга айтмайсанми? — деди у етиб келиб.

— Агар айтсам, пақ этиб ёрилай!

Кейин у бўлган воқеани оқизмай-томизмай айтиб берди: эрталаб мен мактабга кетгандан сўнг дадам Бўйноқнинг болаларини хуржунга солиб, тоғ этагидаги тўқайзорга қараб кетибдилар. Бўйноқ ҳам фингшиб, дадамнинг орқасидан чолиб кетибди...

Хафа бўлиб кетдим. Мен Бўйноқдан ҳам, Қоровуздан ҳам, ҳаммасидан бир йўла ажралган эдим.

— Мен тўқайзорга боришим керак. Бориб уйдан биғта нон олиб чиқ! Бўйноқ роса очиққандир! — дедим Мўттига ялиниб.

Ўзим борсам ҳам бўларди-ю, лекин тўқайга кетганимни ҳеч ким билмаслиги керак. Билсалар, қўйишмайди. Энамнинг айтишларича, тўқайнинг ичи чиябўрилар, шақаллар ва ёввойи кучукларнинг маскани экан.

— Қўй, борма! Чиябўрилар бор у ерда! Еб қўяди!— деди Мўтти астойдил қўрққанидан кўзлари пирираб.

— Елғон. Мен у ерга Бўйноқ билан бир неча марта борганман. Шу пайтгача қишлоғимиздан ҳеч кимни тўқайзорда чиябўри еб кетибли, деб эшитдингми? Энам эса бизни қўрқитиш учун шундай дейдилар. Сен эсинг кўп қизсан. Фақат уйдагиларга кўрсатма! — дедим Мўттини авраб.

У ғизиллаганча уйга қараб кетди. Зум ўтмай жажжигина нимчасининг қўлтиғига тиқиб, битта нон олиб келди.

— Мени аям сўрасалар: «Болалар билан ўйнаб кетди», де. Сумкамни очиб расм қаламларимни олавер. Фақат учини синдирма. Мен Бўйноқнинг олдига боришим керак, — дедим катта одамлардай унинг бошини силаб.

Ичини қамиш қоплаган зовур ёқалаб йўлга тушдим сув тўқайзор ва унинг атрофида тўпланиб кўл ҳосил бўлгандек, қамишлар оқиб бориб, тўқайзор пайдо бўлганга ўхшарди.

Тўқайзорга дадамнинг мотоциклига мингашиб, олдин ҳам икки марта келганман. Сурувимиз тоғ яйловларидан қўриққа тушганда тўқайзорга туташ кўлдан сув ичади. Доимо қандайдир сирли шовур эшитилиб турадиган тўқайзорга камдан-кам одам киради.

Зовур кавланганда ҳосил бўлган тепаликларга чиқиб чақирсам, келармикан? Чиқмаса-чи? Бари бир чақиравераман. Охири раҳми келиб чиқади. Дадам кучукваччаларни тўқайга келтириб ташламаган бўлсалар-чи? Унда Бўйноқни қаердан топаман? Дадамдан сўрасам... Йўқ! Сўраб бўлмайди. Нега дадам бунчалик бағритош одам-а? Ҳали яхши юролмайдиган кучукчаларга раҳмлари келмайдими? Қаҳрлари тутганда кўзларига ҳеч нима кўринмас эмиш. Энамнинг айтишларича, урушдан қайтгандан сўнг шунақа бўлиб қолган эканлар. Сал нарсага қизиниб, тутациб кетарканлар. Илгари жуда мўмин,

одамлар ўн гапирганда бир гапирадиган киши бўлган экан.

Бўйноқ кўриниб қолармикан, деб атрофни кузата бошладим. Аҳён-аҳёнда тулки ва юмронқозиқдан бўлак ҳеч нарса кўзга ташланмасди. Бўйноқни чақирришдан бошқа иложим қолмаган эди...

— Бўйно-о-оқ!... Бўйно-о-о-қ! — Товушим негадир йиғига ўхшаб чиқарди. Шу алпозда уни анча чақирдим. Қамишларнинг учи қимирлаб алланарсаининг мен томон келаётганини сездим. Бу Бўйноқ эди! Нонни қўлтигимга қисганча тўқайзор томон чопдим.

Мен умримда биринчи марта Бўйноқни шундай ночор ва мусибатли қиёфада кўрдим. У тўқайдан чиқиб, яккам-дуккам қамниш ўсадиган ажриқзорга чўзилди. Кўзлари шу қадар нурсиз эдики, гўё кўр бўлиб қолганга ўхшарди. Лаб-лунжлари осилиб, бирдан қариб қолгандек туюларди. Назаримда содир бўлаётган барча воқеаларга биргина мен сабабчи эдим гўё.

— Нон олиб келдим, — дедим нима деяримни билмай.

У нонга қарамади ҳам. У ҳақ эди. У ҳатто одамлар қилиши керак бўлган ишларни ҳам бажарган, эгасининг сурувини кўриқлаш учун олғир итлар туғиб берган ва ва оқибат-натижада бир умр садоқат билан хизмат қилган хонадонидан ҳайдалган эди... Тўғри, уни ҳайдаб чиқармадилар. Тўртта боласини талашиб-тортишиб олиб кетдилар. Учасини эса ўзига билдирмай тўқайга олиб келиб ташлашди. У шу ишни қилган одамлар билан бирга яшаш мумкинми?..

— Керак бўлса, мен ҳам бир умр тўқайда қолиб, сизлар билан бирга яшайман! — дедим унга астойдил раҳмим келиб.

У менга: «Жинни бўлдингми, сен одамсан, одамларнинг ичида яшашинг керак. Биз итлар эса тўғри келган жойда яшайверамиз!» дегандек норози қиёфада тикилди. Лекин у менинг астойдил гапирётганлигимни биларди.

Мен одамларни алдасам алдагандирман, лекин ҳеч ҳам уни алдамаганман. Бундан сўнг ҳам униг энг яқин, садоқатли дўсти бўлиб қоламан. У кўзларимдан нима демоқчи бўлаётганимни сезиб, оҳистагина қучоғимга бошини қўйди...

— Қоровузлар қаерда? — сўрадим анчадан сўнг хавотирланаётганимни яширмай.

У тўқайзор томон ўгирилди.

— Кетдик, ўша ерга борамиз! — дедим ва сакраб ўрнимдан турдим.

Бўйноқ бир оз иккиланиб турди-да, сўнг тўқайга қараб йўл бошлади. У тўқай жониворлари изидан пайдо бўлган, битта ҳайвон сиғадиган қамишлар орасидаги, ёруғлик тушиб турадиган туйнукка ўхшаш торгина йўлакдан бошлаб борарди. Мен ҳам Бўйноқнинг ортидан эмаклаб борардим. Йўлакка қамиш поялари тўшалиб, текис йўл ҳосил бўлган эди. Бир-икки жойимни қамиш барглари тилиб кетганига қарамай Бўйноққа етиб юришга тиришардим.

Йўлакнинг тўрида элас-элас қуёш нури тушиб турган кўм-кўк яланглик кўринди. Бўйноқ, «улар шу ерда», дегандек менга бир қараб қўйди. Ажриқзор оролчанинг биз кириб борган йўлакдан бошқа ҳамма томони сув билан ўралган бўлиб, у мен учун кутилмаган мўъжиза эди. «Энди ҳар куни мактабдан қайтаётиб шу ерга келаман. Аям мактабда ейиш учун берган нон ва конфетларни Бўйноқнинг болаларига олиб келиб бераман», деб ўйладим энтикиб.

Яланглик четидаги қуриб қолган қамишлардан ҳосил бўлган қапада Бўйноқнинг болалари гужанак бўлиб ётишарди. Бизни кўриши билан учаласи ҳам югуриб олдимга келди. Ҳаммамиз бўзга юмалаб, олиша кетдик. Бўйноқ қувониб, бизнинг ҳатти-ҳаракатимизни кузатиб турарди. Сўнг нонни майдалаб, тўртга бўлдим. Каттароқ қисмини Бўйноққа бердим. «Эртага яна олиб келаман», дедим ҳаммасига эшиттириб.

Қуёш қорайганда уйга қайтдим. Дадам қаерда юрган-нимни суриштириб қолсалар нима деб жавоб беришни ўйлаб келардим. Бахтимга дадам идорага — мажлисга кетган эканлар. «Яхши бўлди, келгунларича ухлаб қоламан», дея ўйладим ичимда. Негадир... дадамни кўришни истамасдим... Аямга эса ҳаммаси бари бир...

Тўқайзорга бир ўзим бора олишимга уйимизда ҳеч ким ишонмасди. Мен бундан хурсанд эдим. Сабаби, у ерга мендан катта болалар ҳам деярли боришмасди. Менинг эса Бўйноққа эргашиб, бормаган жойим қолмаган. Жиноятга шерик бўлгани учун Мўтти ҳам ҳеч кимга айтолмайди. Айтса ҳам, ишонишмайди. Мени ёлғиз ўзи тўқайга боришга қўрқади, деб ўйлашади. Бу эса менинг деярли ҳар кунни тўқайга боришимга имкон яратарди.

Дадам ҳам ўз қилмишларини очиб қўймаслик учун Бўйноқ ҳақида умуман гапирмасдилар. Шундан сўнг дадамнинг аям айтганчалик бағритош одам эканликларига ишондим. Дадам бир эмас, тўрт жониворни сарсонун саргардон қилиб, худди ҳеч нима кўрмагандек ўз ташвишлари билан банд эдилар. У киши кўпроқ даладашларда юрганликлари учун ҳам биз аҳён-аҳёнда кўришардик. Мени кўпроқ тежаб-тергайдиган киши аям эдилар. Энамнинг ҳеч нима билан ишлари йўқ. У кишига урчуқ йигиришга жуп бўлса бас, эрталабдан кечгача чой ичиб, қимирламай ўтираверадилар.

Аямнинг бошқа ташвишлари кўп бўлгани учун уйдан итларга у-бу егулик ўғирлаб чиқиш мен учун унчалик қийин эмасди. Мўттига эса буни сира сездирмасдим.

Мени синфком қилиб сайлашди. Ўзим чизган Бўйноқнинг ва пўстлоғи шилинган оқ теракнинг расмини кўрсатганимда, ўқитувчимиз ҳайрон қолди. «Ғунча» журнаliga жўнатамиз. Бу бола бир нарса бўлади», дедилар расмларни бошқа ўқитувчиларга ҳам кўрсатиб. Мен эса нима бўларканман, дея ўйлашиб бошим қотди.

Кўп ўтмай Бўйноқнинг болалари улғайиб, ўзлари

емиш топиб ейдиган бўлишиди. Мен даставвал уларнинг тўқайдаги паррандаларни тутиб ейишидан норози бўлсам-да, кейинчалик кўникиб кетдим Ориклаб, жунлари хурпайиб қолган Бўйноқ уззукун ажриқзорда ётар, болалари эса тўқайдан ов қилиб келарди. Мен ҳам энди уларга овқат ташиб етказа олмасдим. Айниқса, Қоровуз овга ниҳоятда чаққон эди. У сувнинг остига шўнғиб балиқ ҳам тутарди. Гоҳида уларнинг овига мен ҳам шерик бўлардим.

Кечаю кундуз онасига овқат топиш учун тўқайда изғиб юрадиган Қоровузнинг ранги балчиқ тусига кириб қолган, бир қарашда бўрини эслатар эди. Дарвоқе, уларнинг барча хатти-ҳаракатлари бўриларникидек эди. Уларнинг бошқа иложи ҳам йўқ эди!.. Бўйноқ ҳам энди тақдирга тан бериб, ҳамма нарсага бефарқ қарарди. Энг огири — мен Қодирқулга ва қўзи сўювчиларга қарши курашдаги яккаю ягона садоқатли дўстимдан ажралган эдим...

У: «Ҳар ҳолда, уйларингга бормасам ҳам, сенга қўлимдан келган ёрдамимни аямайман», дегандек менга муғгли тикиларди. Мен эса Қоровузни бир ташланишда Қодирқул носфурушни ғажиб гашлайдиган даражада кучли бўлиб ўсаётганидан суюнардим. У шафқатсиз, олғир эди. Бир кун ёлғизоёқ йўлак орқали оролчага чиққанимда Бўйноқ болалари билан аллақандай ҳайвонни ўртага олиб ейишарди.

— У-ҳў-ў, ов зўр-ку! — дедим қувониб.

Лекин улар еяётган нарсани кўриб қотиб қолдим: улар каттакон қўйни ейишарди... Наҳотки Қоровуз сурувга ҳужум қилишга журъат этган бўлса? Лекин ҳеч нима демасдим. Бўйноқ нимани ўйлаётганимни сезди... Улар ҳам дунёдаги барча жонзотлар сингари ниманидир еб яшашлари керак эди. Бу қандайдир ҳеч ким ўзгартира олмайдиган ҳодиса эканлигини чала-чулпа тушундим.

Не кўз билан кўрайки, қонга беланиб, кўз қорачи-

лари бир жойда қотиб, хиралашиб қолган бу қўй Етимқўзи эди. Аламдан кўз олдим қоронгилашиб кетди. Йиғлай-йиғлай уйга қайтдим. Мен Бўйноқни сўроқ қилардим:

«— Нега болаларинг Етимқўзини ўлдиришди?»

«— Мен билмайман, тўқайда эдим!»

«— Ахир у сенларга ишонардику?»

«— Биз ҳам инсонларга ишонардик!»

Эрта кузак бўлгани учун совхознинг қўйлари тўқай атрофида ёйилиб юрар, чўпонлар қўзи айиришни бошлаган эдилар. Ҳар йили қўзи айиришда совхоз сурувлари қўриққа тушади. Қўзилардан яна беш-олтита янги сурув пайдо бўлар ва уларга бош чўпонлар тайинланарди. Катта бўлсам, мен ҳам бир сурув жажжи-жажжи тўқлилар олардим. Лекин ўшанда бирортасини ҳам қон билан укол қилмайман, қўзичоқларини ҳам сўйдирмайман.

...Кечқурун дадам, энам билан аямга гўқайда бўри кўпайиб кетганидан нолидилар... Кечаси бўри бир қўйни бўғизлаб, биттасини олиб кетибди... Сездимки, бу Қоровузнинг иши...

Шундай кунларнинг бирида Сиртлон билан Кўктой онасини излаб, тўқайга келишди. Мен кўринмай пойлаб турдим. Бўйноқ уларни кўриши билан бошини қуйи солиб, юзи тупдлашиб кетди. Она-болалар ғингишиб, бир-бирларига суйкалишди. Бўйноқ, «акаларинг», дегандай бегона итларга хавфсираб тикилиб турган болаларига ўгирилди. Шундан сўнг Сиртлон билан Кўктой бошича эганча тўқайдан чиқиб кетди. Улар кўздан ғойиб бўлгач, Бўйноқнинг олдига бордим. Уларни кўрганимни Бўйноқ сизди...

Эртаси кунни борганимда Қоровузга, «Қўйларга тегмаслик керак», демоқчи бўлдим. Лекин айтолмадим...

Улар учун тўқайзор оралаб ов қилишдан кўра бу анча осон эди. Қўйлар итдан ҳуркмайди. Секингина бориб, гиппа бўғиб олади. Бечора қўй маърашга ҳам

улгурмайди. Тўқайда тақдири Бўйноқ ва унинг болаларига ўхшаган итлар анчагина эди... Улар одамларни шу қадар ёмон кўришардики, менинг Қоровуз билан бирга юрганимни кўриб қолишса ҳам еб ташлагудек бўлишарди. Бўйноқ ва Қоровузнинг қандайдир ҳаракатларидан сўнггина улар индамай ўз йўлларига кетишарди.

Лекин қандай бўлмасин, мен Қоровузни бу хавфли овдан қайтаришим керак. Қўйларга тегмаслиги учун кундан-кун кўпроқ егулик олиб келардим. Бироқ улар бари бир одатларини тарк этишмасди. Улар яшаш учун ҳамма нарсага тайёр эдилар. Ҳамма нарсадан умидини узган Бўйноқ кундан-кунга озиб, кўзлари киртайиб борар, деярли кун бўйи ўрнидан қўзғалмасди. Бу эса мени руҳан эзарди. Уни бу азоблардан қутқариш йўллари ахтарардим.

Бу орада улар олтита қўйни нобуд қилишди. Бунинг тўрттаси бизнинг отаримиздан эди... Нима учундир улар кўпроқ бизнинг отаримизга ҳужум қилишарди... Балки Оқтой, Кўктой ва Сиртлон ўз укаларини кўрса ҳам кўрмасликка олишаётгандир.

Дадамнинг эса асаблари бузилиб, тоқатлари тоқ бўлган эди. Одатда бўри тортиб кетган қўйнинг калла-почалари яқин атрофда қолар ва шу асосда акт қилинарди. «Тўқай бўрилари эса калла-почаси нари турсин, қачон олиб кетганини ҳам сезмай қоласан», дея жиғибийроқи чиқарди дадамнинг. Бош бухгалтер тўрттала қўйни ҳам дадамнинг бўйинларига ёзгандан кейин айниқса тутақиб кетдилар.

— Узинг еб қўйиб, нега бўрига тўнкайсан! Бўри еган бўлса калла-почасини олиб келиб кўрсат! — дебди дадамга ўшқириб бош бухгалтер Раҳим бошмон.

Дадам изза бўлиб идорадан чиқиб кетибдилар. Энди у уйга камдан-кам келар, қўшотарни кўтариб, уззуқун пойлардилар. Мен эса қандай қилиб Бўйноқнинг болаларини огоҳлантиришни ўйлардим.

Дадамга кўринмаслик учун зовур ёқалаган тепаликларни паналаб, тўқайга кетаётгандим. Тўқайга тугаш яйловда сурувимиз ёйилиб юрарди. Шу пайт тўқайдан эмаклаганча Қоровуз чиқиб қолди. У сурув томон писиб борарди. Қўрқиб кетдим. Дадам пайқаб қолсалар... Тўқайнинг чети бўйлаб эмаклаганча Қоровузни огоҳлантиришга ошиқардим. Ниҳоят, орамиз жуда яқин қолди!..

— Қоровуз! Қайт орқага! Дадам...

* * *

... Қоровуз ялт этиб сенга қаради. Тўқайни ларзага келтириб қўшотар гумбурлади. Қоровуз отилганча тўқайга кириб кетди. Аммо сен жойингдан жилмадинг. Эмакламадинг ҳам. Бевақт тинчлиги бузилган қушлар галаси тўқайни ларзага келтириб, тубсиз осмонга — сенинг тубсиз осмонингга кўтарилди. Улар қайтиб ерга қўпишэди. Сен эса... Узингнинг беғубор осмонингда мангу қолдинг... Қўзингнинг сўнгги нурлари билан осмонга қарамоқчи бўлдинг-у, милтигини улоқтириб, бошига мушлагаганча фарёд солиб келаётган дадангни кўрдинг. Унинг: «Уйим куйди, хонам тутади!» деган сўзларини эшитмадинг.

Мен бу сўзларни бир неча бор эшитдим, укажон! Мен ўша — ҳарбийга кетган, сен интизорлик билан кутган акангман!..

*1976—1980-йиллар
Жиззах—Тошкент*

ЯНГИ ҚОР ТУШГАН КҮН...

Ойқорга озор берган кишига юртининг тупроги буюрмасмиш...

Халқ сўзи

... Ажал ҳовлиқмаларнинг пайида юради.

Михаил Шолохов

Мени Ойқорнинг қарғиши урди. Туркистонда контрреволюция ғалаба қилса, Ойқорни инглизларга бермоқчи бўдган эдим. Энди... уни бир кўришга зор бўлиб ўляпман!..

Туркияда яшаган бахмаллик бой Жумабек Раҳим ўғлининг ўлим олдидан айтган гапи.

Биринчи боб

— Мен худонинг бир неча беғуноҳ бандаларининг хунига зомин бўлганман. Уларнинг жон чиқаётгандаги қиёфалари кечалари менга тишчилик бермайди. Кўзимни юмишим билан қаршимда ўша совуқ ва аламли юзлар лайдо бўлаверади. Бундай қиёфаларни умрим бино бўлиб кўрмаганман. Айниқса, икки қиёфа уззукун атрофимда гир айланади,— дерди у деярли ҳар келганида энамга шивирлаб, синиқ ва ёқимсиз овозда.

Энамга қандайдир узоқ қариндош бўладиган ва ҳамма Суюнбой Супрақулоқ дейдиган бу одам бизникига аҳён-аҳёнда, кўпинча бемаҳалда кириб келарди. Унинг барча хатти-ҳаракатлари ғайритабiiий бўлса-да, қизиқарли, бирок даҳшатли саргузаштларини эшитишдан ўзимни тиёлмасдим. У эса уйимизда фақат энам билан гаплатади. Дадам ва аямлар билан «каклиги сайрамасмиш». Узи шундай дейди. Қишдоғимизда уни тушу-

надиган бирдан-бир одам энам эканлар. Қишлоғимиздаги бошқа одамлар ўқиган бўлса ҳам бари бир бефаҳм эмиш. Қишлоғимиздан ҳеч қачон пичоққа илинадиган одам чиқмаган, бундан буён ҳам чиқмасмиш.

Энам эса ҳамма билан тил топишиб кетаверадилар. Уларининг айтишларича, одам шундай, барчага баробар бўлиши керак экан. Қимирлаган жон борки, худонинг бандаси эмиш. Одам боласидан ҳеч ҳам авлиё ёки фаришта чиқмаганидек, яккаю ягона бенуқсон зот парвардигор экан. Мени эса аҳён-аҳёнда, одам бўлсин, деб тергаб қўярмишлар. Улари айтдилар.

— Нима, мен одам эмасманми? — деб сўрадим бир кунни астойдил хафа бўлиб.

— Туғилганинг ҳаммаси одам бўлаверганида эди, олло таоло жаннатни ер юзи қолиб етти қават ер остига тушириб юбормасди. Сен одамлар учун ўзингдаги бор нарсалардан кеча оладиган бўлганингда, одам бўлдим, дейишга ҳақлисан! Билдингми? — дедилар энам бир зум урчуқ йиғиришдан тўхтаб жиддий ва маъноли оҳангда.

Нима деб жавоб беришимни билмай, жимиб қолдим. Энам эса гаплари менга таъсир қилганига ишонч ҳосил қилиб, яна шаҳд билан урчуқ йиғиришга киришдилар. Бундай тортишувлар уйимизнинг кун чиқиш томонидаги усти теп-текис яланглик қирда бўларди. Қуёшнинг тафти қайтиши билан энам қирга чиқиб, урчуқ йиғиришга киришардилар. Мен эса атрофларида ўралашиб, қистай-қистай охири бирорта эртак ёки афсона айттирардим.

Энамнинг, айниқса, Муҳаммад пайғамбар ва унинг чориёрлари ҳақидаги афсоналари менга тинчлик бермасди. Бу афсоналарни энам қайта-қайта айтсалар ҳам маза қилиб эшитавераман. Энам эса уларни ҳар айтганларида илгари хотираларидан чиқиб қолган жойларини қўшиб, янада қизиқарлироқ қилиб айттардилар.

Пешайвонсиз уйимизнинг кун ботиш томонидан сой

ўтади. Соё томондаги эшиги алоҳида ҳужрачада энам билан мен ётаман. Оиламизнинг қолган аъзолари катта уйимизда яшашади. Ёшлигимдан энамга ўрганиб қолганман. Уйимизда фақат мен энамнинг боласи, қолган опамлар ва укаларим дадам билан аямнинг болалари экан. Энам шунақа дейдилар.

Ҳар галгидек, уйимизда ҳамма ётишга ҳозирланаётганда гийқиллаб кўча эшиги очилди.

— Суюнбой келди-ёв, ундан бошқа ҳеч ким бундай бемаҳалда юрмайди, — дедилар энам тоқчада хира ёруғ таратиб турган лампа чироқнинг пилигини кўтариб, дока рўмолларини қайтадан ўрарканлар.

У эса дадам билан кўришиб наридан-бери ҳол-аҳвол сўрашган бўлди-да, энамнинг ҳужрасига қараб юрди.

— Утиринг, Суюнбой, чой-пой ичинг, — дедилар дадам уни сўрига таклиф қилиб.

— Қорним тўқ, чой ичсам аммамга айтарман, — деди у энам томонга ишора қилиб.

— Ҳа, майли, ўзингиз биласиз, — дедилар дадам ортиқча қистамай.

У таёгини белига қўйиб, икки қўлини таёқдан ошириб осилтирганча ҳужрамизга кириб келди.

— Ассалому алайкў-ў-ў-ўм! — деди у одатдагидек чўзиб.

— Ҳа, кел Суюнбойжон! — дедилар энам қишин-ёзини бир жойда турадиган тунука печканинг ёнига пўстакнинг ярғоғини ташлар эканлар. У уйга доимо этиги билан киргани учун энам пўстакнинг ярғоғини солиб берардилар.

— Қишлоққа келувдим, сиздан бир хабар олиб кетай дедим, — деди у пахталигини тирсагига қўйиб ёнбошлар экан.

— Мол-ҳолинг билан тинч-омонмисан? — дедилар энам ундан кўнгил сўраган бўлиб.

— Сурувимиз Қўшқўрада, уруғингга ўт тушгур бўриллар ҳеч тинчлик бермаяпти. Иккитасини отиб таш-

лаган эдим, Холбек тоғбеги акт қилиб милицияга топширибди. Ҳозир бўриларни ҳам отиш мумкин эмас эмиш. Ургилдим сендан. Милиционерлар келувди, сўкиб-сўкиб жўнатиб юбордим, — деди у пахтаси чиқиб кетган телпагини олиб, киртиллатиб бошини қаширкан.

— Бўри эмас, кийик ёки олқор отган бўлсанг керак-да! Бўлмаса, нега сени милицияга ёзиб беради? Милиционерларни сўккан бўлсанг, кунинг битибди энди! — дедилар энам унга, сендан ҳар бало чиқади, дегандай жиддий тикилиб.

— Қаҳрим келса, Ойқордаги бутун жондорларни бир кечада қириб ташлашим мумкин! Нима қилишади мен билан ўчакишиб! Ёки Холбек тоғбегига шу куни ҳам кўплик қилаётганмикан? Бир куни ўлигини айиқлар саситиб еганини ўзи билмай қолади, — деди у, «керак бўлса, бир кунда тинчитаман», деган гапдан ўзини зўрга тийиб. — Ҳалиям жониворларни илгаригидек отмаяпман-ку! Жон десин! Қўй гўшти ейиш жонимга теккан, ҳар ҳафтада битта кийик ёки олқор отаман. Шу билан камайиб қолармиди? Камайганда менга нима! Ҳеч қачон кийикларни сурув қилиб боқишмаса керак? Катталарнинг ўзи келиб хоҳлаганча отишади. Иблис Холбек уларга яхши кўрениш учун кийикларни отиш қулай бўлган жойга ҳайдаб келади.

— Тирик жонга озор бериш сенинг йўрагингда теккан касал! Ҳамма беазагарчиликни ақлинг етиб туриб қиласан! Ота-онанг ҳам ҳузурингни кўрмай ўтиб кетишди! Бир эмас, беш боланинг отаси бўла туриб, йўқ ердаги ишларни қилиб юрасан! Бугун кийик отсанг, эртага айиқ! Ҳеч ким қилмаган тирикчиликни қилиб, айиқларни сўйиб, ўтини пуллайсан! Ҳалиям ҳамма қилмишларинг кўпчиликка маълум эмас! Бўлмаса, терингга сомон тикишарди.

— Эҳ-ҳе-е! Қани ўша, сомон тикадиган азамат? Одамлар ҳамма нарсани билишади. Лекин ҳеч ким ўз бошига ортиқча галва орттиргиси келмайди. Иблис бў-

лиш учуи ҳам ақл керак! Бўлмаса, ажалингдан бурун ўлиб кетасан!

Бу гапларни мен ҳам эшитаётганимдан безовта бўлаётган Суюнбой имо билан: «Чой олиб кел», дегандай чойнакни кўрсатди. Бу қизиқ гаплардан маҳрум бўлишдан қўриқиб, секингина чойнакни кўтариб ҳовлига чиқдим. Қишлоқни қалин қоронгилик қоплаган. Ёғоч қозиқларга боғланган икки говмиш ҳафсала билан кавш қайтарар, четан қўрага қамалган эчкилар бир-бирини қувлашарди. Аям ҳамон тандирхонада ғимирлаб юрар, бетартиб ағанашиб ётган укаларим аллақачон ухлаб қолишганди. Аям дамлаб берган чойни кўтариб қайтиб келганимда энам билан Суюнбой Супрақулоқнинг суҳбати қизгин давом этарди. Бир зум эшик олдида гапларига қулоқ солиб турдим.

— Эт билан тирноқни ажратиб бўлмайди. Раҳматли амакиваччамдан қолган биттаю битта ёдгорсан. Бечора отанг ўлар чоғида: «Суюнбойга кўз-қулоқ бўлинг, сиздан бошқа ҳеч ким ундан хабар олмайди», деган эди. Сени яхши бўлгин, бола-чақангнинг бошида эсон-омон тургин дейман-да,— дедилар энам унга насиҳат қилиб.

— Мен ҳам насиҳатингизни олай, деб келмаман-да. Биласиз-ку, қишлоқда сиздан бошқа ҳеч ким билан гаплашмайман. Қишлоқда ўзи сиздан бошқа ақли ҳуши жойида одам йўқ, — деди Суюнбой.

— Бу гапинг нотўғри. Тўдадан ажралганинг бўри ер дейдилар. Ердан ажрасанг ҳам, элдан ажрама. Одамнинг дардини одам олгангадек, инсоннинг тобутини инсон кўтаради...

— Кунимиз битиб ўлсак бир гап бўлар. Улганингдан кейин хоҳ кўмишсин, хоҳ пишириб ейишсин — бари бир.

— Қофирнинг гапини гапирма! Яхши ният ярим давлат! Ундан кўра худодан ризқ-рўз, бола-чақангнинг бахтинини тила! Одам оғзим бор деб ҳар нарсани гапиравермайди!..

Энамнинг гапи таъсир қилди шекилли, Суюнбой жимиб қолди. Шу пайт секингина эшикни очиб, мен кирдим. Чойни доимо ўзи қуйиб ичишини эслаб, чойнакни Суюнбойнинг олдига қўйдим. У ҳечам бировнинг қўлидан чой ичмас ва овқат емасди. Энам бир кун: «Нега ундай қиласан, ахир одамларнинг кўнглига келади», деганларида у: «Ҳозир одамларга ишониб бўладими, чойга қўшиб дори-пори бериб юборса нима бўлади? Нима кўп, ҳозир дори-дармон кўп», деди юзи тундлашиб.

— Гапининг совуқлигини буни. Ҳозир биров-бировни ўлдирадиган замонми?

Энам шундай деганларида Суюнбойнинг қуёшдан қорайган юзи кўкимтир тусга кириб, кўм-кўк, бир жойда турмайдиган биткўзлари қисилиб кетди. Пешанаси терлаб, бир зум дами ичига тушиб кетди. Энам ҳам ўз-ўзидан жимиб қолдилар. Мен ўзимни ухлаганга солиб, ўраниб олдим.

— Иккита одамни ноҳақ ўлдирганман! Уларнинг хуни мени тинч қўймаса керак!— деди у чуқур хўрсқниб.

— Қўй энди шунақа гапларингни. Учган чўғни кавлама!— дедилар энам товушларини пасайтириб сеник оҳангда.

— Инсон қачонлардир умрида бир марта тўғри гапиради! Ҳамма нарсани ичингда асраб юраверсанг асабийлашиб, одам қиёфасидан чиқиб боравераркансан! Айниқса, бу ишинг қабиҳлик бўлса! Қўз олдингда бутун борлиқ душманингни айланаркан. Оддий тошларга ҳам жон кириб, сени босиб қоладигандек туюлаверади. Юрагинг сиқилиб, ўзингни қўярга жой тополмай қоласан киши. Шундай пайтларда сизнинг олдингизга келиб, бир зум ўша қийноқлардан халос бўл аман. Айниқса, ўша икки қиёфа... Бу қиёфалар дунёдаги бор ёвузлик ва қабиҳликни менда кўрган эди. Бундай қиёфаларни ҳечам учратмадим.

— Ахир ўша пайтда худодан, уларнинг гуноҳидан кўрқмаганмидинг? — дедилар энам синиқ овозда.

— Эсимни таниб, бирор савоб иш қилмаган бўлсам, ўзимни гуноҳ қилишдан тия олармидим!

— Ҳозир ҳам савоб билан гуноҳнинг фарқига бормайсан. Сен одамларга ҳам, қўйларга ҳам, дов-дарахтларга ҳам бир кўз билан қарайсан! Сен учун бунинг ҳаммаси бир чақа! — дедилар энам товушларини баландлатиб, қаҳр аралаш.

— Балки шундайдир. Дунёдан кимлигимни билмай ўтиб кетяпман. Биров билан менинг ишим йўқ, мен билан бировнинг. Мен инсоннинг жони узилишини ҳақиқий ўлим демайман. Инсон, уни ҳеч ким йўқламай, бор йўқлиги аҳамиятсиз бўлиб қолганда ўлади. Шу хаёллар билан ўзимни чўққидан ташлаб юборай дейман-у, жоним дарров чиқмай қийналишдан кўрқаман.

— Бўлмаган гапни қўй! Бола-чақангни етим қилиб кимга ташлаб кетасан? Миянгдан чиқариб ташла бу ўйларни!

Сўнг у энамнинг эшитгилари келмаса ҳам ўша даҳшатли қилмишини ҳикоя қила бошлади. Бундай пайтларда унинг кўзларига тикилиб қараб бўлмайди. Совуқ кўзлари қинидан чиққудай бўлиб, юзлари оқимтир, энамнинг айтишларича, мурданинг рангига ўхшаб кетар экан. Тасодифан у билан кўзим тўқнашиб қолса, этим жимирлаб кетади. Аъзойи баданим музга айланиб, секингина кўрпага кираман. Кўрққанганимни сезган энам устимни ўраб, елкамга қоқиб ухлатмоқчи бўладилар. Энамни тинчитиш учун кўзларимни юмиб, миқ этмай Суюнбойининг ёқимсиз ва даҳшатли ҳикоясини тинглаб ётавераман.

— Лекин менинг ҳақиқий баҳомни ўша — Саидмурод чўпон берган эди. Улар ака-ука — Саидмурод билан Абдумурод сурувини Арчалисойга ташлаб, мен ўтирган Қаршиуцган чўққисига чиқиб келишди, ажал ҳайдаб келган-да, бўлмаса, икки чақирим йўл босиб Қаршиуц-

ганда бало борми? Менинг инсон ҳиди ёқмас, ҳудонинг қарғишига учраган одам эканлигимни билишарди-ку! Улар аввал ўзаро гурунги қилиб ўтиришди. Мен бир оғиз ҳам гапирганим йўқ. Улар нимани гаплашмасин, бари бир, менга ёқмасди. Нималарни гапиришгани эсимдаям йўқ! «Эй-й, Саидмурод! Бойқушдек мунча қақиллайсан, қиладиган ишинг йўқми! Бор, жўна! Минг гапирган ўлади дейишарди, сен ўн минг гапирсанг ҳам ўлмайсан!» дедим аччигим чиқиб.

Уни укаси олдида ҳақорат қилганим тегиб кетди шекилли... Бўлмаса бир ўзи бўлганда дўппосласам ҳам гинг демасди.

«Сен одамзодга иснод келтирувчи иблиссан! Сени кўрсам одам зотидан ихлосим қайтиб кетади! Тур, Абдумурод, кетдик!» деди укасига, ўрнидан туриб, пастга қараб юраркан.

Мен ҳеч нима демадим. Дейишга ҳушим ҳам йўқ эди. Биласиз-ку, азалдан умуман гапиришни ҳам, тинглашни ҳам ёмон кўраман. Ўзи эс-ҳуши жойида одам кўп гапирмайди. Қўлимдаги ирғай гавроннинг йўғон учи билан шакар томирига бир туширдим, холос. У гандирак-лаб чўққидан учиб кетаёзганди, укаси тутиб қолди. Суяб ётқизди. Мен ҳаммасини совуққина кузатиб турардим. Оғзидан қоп-қора қон келди. Укаси оғиз очиб, бирор нима демади. Саидмурод кўзининг сўнгги нурлари билан менга бир тикилди. Эҳ! Унинг қиёфаси... Ҳамон мени азоблайди. Сўнг укаси Саидмуроднинг бошига ўтириб пиқиллаб йиғлай бошлади. Унинг йиғисини негадир менинг шу қадар ғашимни келтирдик, ҳалигача нега шундай бўлганлигига тушуна олмайман. Унинг бўйнига ҳам гаврон билан шу қадар тезликда туширдимки, асабларим босилиб ўзимга келганимда унинг ҳам оғзидан қора қон келиб ўлиб ётарди. Юзида даҳшат аралаш совуқ табассум қотиб қолганди. Негадир енгил нафас олдим. Танам оғир бир дарддан фориг бўлгандай енгил сездим ўзимни. Ҳалигача бу ҳолатга ақлим ет-

майди. Ваҳолаюки, бир эмас, икки кишини ўлдириб, қўрқувдан ўзимни йўқотиб қўйишим керак эди. Ҳеч нарсани ўйлаб охирига етказа олмадим. Умуман, бирор нарса устидан бош қотириб ўтириш менга ёт. Бирор нарсани ақл тарозиси билан ўлчаб кўриш қўлимдан келмайдиган иш эканлигини кейинчалик билдим. Ваҳоланки, ҳеч нарсани ўйлашни истамасдим ҳам. Мен йўлимга тўсиқ бўлган, тинчлигимни бузган, яшашимга халақит берган нарсаларни ўша заҳотидёқ бартараф этардим. Шунинг учун ҳам ўйлаш менга ортиқча ташвиш эди. Кўнглимдаги ишни амалга оширганимдан сўнг анчагача ўзимни эркин ва осойишта сезардим.

Бир зум жасадларни нима қилишни ўйлаб, туриб қолдим. Атрофда инсон зоти йўқ. Шунинг учун бемалол ҳаракат қилардим. Бирдан хаёлимга Қизилтошдаги айиқлар яшайдиган Имомнинг ғори келди. Кеч кириб, қуёш ботиб борарди. Бу пайтда ҳамма айиқлар ғордан чиқиб, ўлжа излай бошлашади. Кечаси эса у ёққа ўйлашга юрак бетламайди. Иккисини ҳам ғорга олиб бориш қулай бўлган жойга элтиб қўйдим. Балки кечаси айиқлар кўтариб кетар, дея ҳам ўйлагандим. Тун бўйи шаррос ёмғир қуйиб, чўққидаги қон изларини ювиб кетди... Эрталаб борсам иккисининг ҳам оғзи карракдек очилиб, қандай ташлаб кетсам шундайлигича ётибди. Айиқлар хавфининг эҳтиёт чораси сифатида ўнг қўлимга қўлбола дудамани олиб жасадларни Имомнинг ғорига судраб бордим. Ғор қудуққа ўхшаган эмасми, иккиси ҳам юмалаганча тушиб кетди. Бир зумдан сўнг айиқларнинг ўкирган эшитилди. Тинчлиги бузилган айиқлар тўли ғордан чиққунга қадар мен қочиб улгурдим. Биласизми, амма, мени Ойқордаги барча жонзотлар ёмон кўради! — деди у ниҳоят хўрсиниб.

— Э-э, қўйсанг-чи, тоғу тошдаги жониворлар одамнинг яхши-ёмонлигини қаердан билиб ўтиришибди! — дедилар энам унинг гапи тўғрилигини билсалар ҳам эшитишни истамай.

— Йўқ, амма, сиз билмайсиз. Ҳайвон одамни ажрата биллади. Уша — мен жасадларни ғорга элтиб ташлаганимдан сўнг жуда қизиқ ҳодиса рўй берди. Мен айиқлар очроқ бўлса, жасадларни уч-тўрт кун кўмиб қўйиб, сасигандан сўнг ейишар, дея ўйлагандим. Уруш пайтида бундай воқеаларнинг кўп шоҳиди бўлганман. Биз армиядан қочган тўрт киши Ғовқўтондаги ғорда яшардик. Уша пайтда тоғу тошдан ҳам барака учган экан, адирда очликдан улиб изғиб юрган бўридан бўлак ҳеч нима учрамасди. Ушанда очликдан битта ярадор бўрининг ичинини кавлаб суғуриб олиб сўйиб еганмиз. Қизилтошнинг этагида эса иккита айиқ боласини бир ҳафта тандир кабоб қилганмиз. Айиқнинг гўшти жуда юмшоқ бўлади. Эсингизда бўлса, ўша йиллари Сулаймон товачининг Сайфиддин исмли ўғли ўз-ўзидан йўқолиб қолди.

— Ҳа-ҳа, эсимда бор, — дедилар энам эслаб.

— Ушани ўтин териш учун юборганимизда айиқлар тутиб олиб Имомнинг ғорига кўтариб кетган эди. Айиқлар кўп эди, қўлимиздан ҳеч нима келмади.

— Нега ўшанда ота-онасизга айтмадиларинг? Уғлини излаб бормаган жойлари қолмади бечораларнинг! — дедилар энам.

— Айтсак, «сенлар ўлдиргансан», деб ёқамизга тармашарди-да! Уша пайтда очликдан ҳам қанча одам ўлдику, урушга боргандаям бари бир ўлиб кетарди.

— Гапинг қурсин сени! Ҳар бир сўзингдан лаҳаднинг иси келади! Бўлди, бас қил энди! Бошимни оғритиб юбординг!

— Унисиям, бунисиям майли-ю, кўп шерикларини ўлдирганим учун тоғдаги ҳамма жониворлар мени яхши таниб қолишган. Бир кун эмас, бир кун гўштимни бурдалаб кетишмаса, деб қўрқаман.

— Бўлди, бас қил, Суюнбойжон! Азбаройи худо, менга ҳам раҳминг келсин! — дедилар энам бўғилиб.

— Хўп, майли, ўша воқеанинг давомини айтай бўлмаса. Эртаси куни Қаршнучганининг орқа томонидан

Имомнинг горини кузатиб, ёқамни ушладим. Айиқлар уч-гўрттадан бўлишиб, иккала жасадни ҳам горини қаршисидаги ялангликка кўтариб чиқишди. Бу воқеани Саидмурод ва Абдумуродларни излаб, сойма-сой ёйрилиб кетган сурувини гўплаётган Абдусалом чўпон ҳам кўрди. У нглари билан ҳай-ҳайлаб, айиқларга ҳамла ҳам қилди. Бу ёвуз қотиллик ўзларига юкланган айбисиз айбдор айиқлар олдинги оёқларини маъносиз осилтириб, жойлариди узоқ туриб қолишди. Қани энди, у бечораларда тил бўлсаю: «Буларнинг қотили биз эмасмиз, ана у», дея мени кўрсатишса! Булар энди мени азобляпти. Анчадан кейин қўйларини суриштириб олдимга келган Абдусалом: «Чўпонларимни айиқлар бўғиб ўлдиришибди», деди. Шу-шу, бутун қишлоқ айиқларни ёмон кўриб қолди.

Астойдил хафа бўлганларидан юзлари оқариб, ўзларини йўқотиб қўйган энам энди унинг ҳикоясини бепарқ тинглаб ўтирардилар.

— Ҳақиқатан ҳам, айиқ одамдан мард бўларкан. Бир кун сурувини Қўшқўтонда қолдириб, ўзим Бўриўйнарининг кун ботишидаги тежаликка чиқиб ётдим. Чўпонга эканман, кўзим илинибди. Ниманингдир шарнасидан уйғониб кетдим. Мендан беш-ўн қадамлар нарида бир тўп қорамтир-малла айиқлар турарди. Бир айиқ эса менинг у ёқ-бу ёғимни искаб кўрарди. Мен ҳўрқув аралаш ўрнимдан кўзгалганимдан сўнг у тўдага қараб юрди. Тўдада уч-гўртта айиқ болалари ҳам бор эди. Қўрқувдан ётган жойимга қапишиб кетгандай бўлдим. Аҳмоқ ҳаммани ўзига душман деб билади. Кўз олдимга айиқлар еган ўша Сайфиддин келиб кетди. Шошганимдан пичоғим борлигини ҳам унутган эканман, пайпасланиб ўрнимдан турмоқчи бўлаётганимда қўлим пичоқ қинига тегиб, танамга жон кирди. Уни қандай қинидан суғуриб олганимни билмайман. Айиқлар тўдаси бирдан орқага тисарилди. Қўрқитмоқчи бўлиб, пойинтар-сойинтар қадам ташлаб уларга қараб юрдим. Қўлларим дағ-дағ қалтирар, ўзимни қабиҳ ва номард одам эканимни ҳай-

вонлар олдида ҳам ошкор этгандим. Шунда бир айиқ тўдадан чиқиб, менга рўбарў бўлди. У менга ташланмай, инсоф кутгандай олдинги оёқларини ҳайрат билан осилтириб, орқа оёқларида тик турарди. Менинг эса ўшанда ҳеч нарсадан қайтмайдиган даражада қоним қайнаб кетган эди. Қаддимни бир оз эгиб, човига пичоқ солдим. Мўлжалим ноаниқ кетди. Юзтубан ерга йиқилдим. Тоқати тоқ бўлган айиқ устимга ўзини ташлади, кўкраги билан мени ерга ишқалай бошлади. Бир амаллаб ўғирилдим-да, кекирдагидан ушлаб олдим. Шу ушлаганимча қайтиб қўйиб юбормадим. Тўрт оёғининг орасига кириб, қорнига ёпишиб олганим учун у мени ҳеч нима қилолмасди. Ниҳоят, айиқнинг оёқлари бўшашиб, гурсиллаб йиқилди. Ушлаган жойимдан тирқираб қон чиқиб кетди. Айиқнинг жони тез чиқмаслигини билиб, ҳамон кекирдагини қўйиб юбормасдим. Унинг косасидан чиқаёзган кўзлари қонталаш бўлиб, хириллаб, қимирлашга мажоли қолмагандагина қўйиб юбордим. Аммо қўлим кекирдагини тешиб ўтиб, қотиб қолган эди. Уни қанча бўғиб турганимни билмайман. Ҳар ҳолда, ўн минутлар чамаси бўғдим. Ушанда миямга келган фикрлар... Шу вақтга қадар яшаган умрим бир бўлди-ю, шу ўн минут бир бўлди. Шунда қўлим томоғидан чиқиб кетса борми, суягимгача ражиб ташлайди. Орқага тисарилган шериклари унга кўмакка келиб қолса-чи!.. Хуллас, ўшандаги кечмишларимни танҳо ўзим ҳудо билади.

Бир амаллаб қўлимни сугуриб олдим. Ўтлар орасини пайпаслаб, пичоғимни тошдим. Ҳеч ўзимга келолмасдим. Тушимни, ўнгимни — билолмасдим. Шу ўйда баданимнинг бир-икки жойини чимдиб кўрдим, ўнгим эди. Баттар кўрқиб кетдим. Негадир атрофдаги айиқлар кўрнимасди. Бир оз енгил тортгандай бўлдим. Оёқлари шалпайиб, сулайиб ётган айиқ бир-икки хириллаб қўйди. Оёқ-қўлим ақлимга бўйсунмас, ўзимни йўқотиб қўйган эдим. Вақт ғаниматлигини фаҳмлаб, шоша-пиша тепаликдан пастга туша бошладим. Бўриўйнарга чиқишдан ҳам ту-

шиш қийин. Тепаликнинг ярмидан тушиб ҳам улгурмаган эдим, орқамдан ўкирган овоз эшитилди. Қайрилиб қарадим. Уша айиқ тўпи ортимдан қувиб келарди. Лекин болалари кўринмасди. Улар болаларини хавфсиз жойга қўйиб келишганди. Баттар қоча бошладим. Неча марта йиқилганимни билмайман. Йўлни кўриш учун кўзимни тер ва қондан тозалаб борардим. Айиқлар юмалатган тошлар ён-веримдан ўтиб кетар ёки арчаларга тегиб, тўхтаб қоларди. Менга етишига кўзи етмаган айиқлар энди тош юмалатишарди.

Қўшқўтондан ҳурганча қўриқчи итлар отилиб чиқди. Улар дастлаб танимай менга ташланишди. Овозимни эшитгач, думларини ликиллатиб, айиқларга қараб ҳура бошлашди. Зўрға қўтонга етиб келиб, Бўриўйнарга қарардим. Айиқлар тепаликнинг ярмигача келиб, чўнқайганча пастга қараб ўтиришарди. Қўтонга бостириб келишга айиқларнинг, айиқларга ҳамла қилишга итларнинг юраги бетламади. Одатда, битта айиққа ҳам итлар рўбарў бўлолмайди. Тўрт кун деганда зўрға ўзимга келдим...

Энди билсам, айиқлар мени ўликми-тирикми, деган ўйда атрофимда уймаланиб турнишган ва бири келиб искаб кўраётган эди. Бошимни кўтарганимда оёқларимни искаб турган айиқ тўдага қараб юриб кетди. Агар улар ёмон ниятда келган бўлса уйқудалигимдаёқ гажиб ташлаши мумкин эди-ку!.. Тўладан ажралиб менга рўбарў бўлган айиқ ҳам мендан пажот кутиб, човут солганимга қадар тек турди-ку! У, мен тегмасам, инсон боласи ҳам индамаса керак, дея ўйлаганди. Ваҳоланки, мен инсон бўлсам ҳам ундан йиртқич ва бераҳм эдим! Буни кўзлари мўлтираб турган айиқ бечора қайдан билсин! Одамзодни дунёдаги энг кучли, ақлли ва мард жонзот деб ўйлашлари, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан сезилиб турарди! Дарвоқе, улар Ойқорда виждонли одамларга ҳам дуч келишган, мени ҳам шундай дея ўйлашганди! Ҳа, улар мендан меҳр-шафқат кутиш-

ганди! Одам зотига яхшилик қилмаган менинг айиқларга раҳмим келармиди! Бу жондорлар ўшандан бери мени пайимда! Жуда яхши таниб қолишган!

Ҳайрият, ҳалиям куч-қувватим бор! Учраган тўсиқлардан ўтиб келяпман! Аслида мен енгигашга ўрганиб қолганимни энди сезяпман! Атрофимдаги мен билан боғлиқ барча нарсалар мен истагандай бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши керак. Акси бўлган кунни менинг куним битади...

— Қўйсанг-чи шунақа гапларингни! — деб унинг гапини бўлдилар энам.— Сен ёмонсан! Ёмонга ўлим йўқ!— дедилар сўнг қаҳрларини яширмай.

— Йўқ, амма! Ёмонлар кунидан бурун ўлади! Айтганингиздек, ўлиш билан ўлишнинг фарқи бўлади! Иззат-икром билан юрганлар иззат-икром билан ўлади! Меничи? Ўзим ўлдирган ўша айиқдек!..

Энам унинг гапини эшитишни истамаётганликларини сездириб, ётиш учун ўзларига ўрин ҳозирлаган бўлдилар. Унинг эса эшитган-эшитмаганингиз билан иши йўқ. Кўзлари ола-кула бўлиб гапираверади. Уни койийдиган бирдан-бир киши энам бўлсалар-да, гоҳида энам ҳам унинг совуқ кўзларидан ва асабий титрашларидан сесканиб, овозлари чиқмай қолади. Бундай пайтларда мен баттар қўрқиб кетаман. Супрақулоқнинг кўзига кўзим тушмаслиги учун бошимни кўрпага ўраб, биқиниб оламан. Аммо кўзимни юмишим билан қоронғилик қаъридан бир жуфт совуқ кўз мен томон яқинлашиб келаверади. Қўрқувдан яна кўзимни очиб юбораман. Унинг даҳшатли саргузаштларидан қанчалик қўрқмайин, бари бир эшитгим келаверарди.

— Лекин Абдусалом чўпон Абдумурод билан Саидмурод ғойиб бўлган кун бу атрофда меникидан бошқа ҳеч қандай сурув йўқлигини яхши билади. Бироқ ўзида: қўрқиб гинг демайди. Мени хавфсирамасин деб, «чўпонларимни айиқ бўғиб ўлдирибди», деди. Менинг эса у билан гаплашгим ҳам келмасди. Тўғри-да, унга ҳам

жон ва тинчлик керак. Соғ бошини ғавгога қўйиб юрадимми? Аммо бу ишнинг хамирдан қил суғургандай осон кўчиб, гап-сўзсиз бости-бости бўлиб кетгани мени азобга соляпти. Балки шу ишим учун қамалганимда бир умр ўзимдан-ўзим рози бўлиб ўтардим. Отиб ташлашганда эса ундан ҳам яхши бўларди. Беминнат тинчирдим. Агар ҳозир милицияга бориб: «Уша икки кишининг қотили менман», десам: «Жинни бўлгансан», деб ишонинмайди. «Гувоҳлар топиб кел», дейди. Одам гувоҳ билан одам ўлдирадими? Милиционерларга ҳам тинчлик керак-да. Йўқ ердаги жиноятни қўзгаб, бошини қотириб юришадими? Унинг ўрнига кийик отганларни сўроқ қилишадими!

-- Бошимни оғритиб юбординг-ку, Суюнбой! Бас қил энди! Вақт алламаҳал бўлди! Ҳадемай тонг огади! Мен қари кампирга озор берадиган гапларни айтиб бузча қийнайсан! Бир оёғим ерда бўлса, бир оёғим гўрда, қўй, сенинг дўзахи ишларингга шоҳид бўлишни истамайман! Агар ҳадеб шундақа гапларни айтаверсанг, майли, келмай қўя қол! — дедилар энам охири кўзлари ёшланиб.

Суюнбойнинг юзи тундланиб, бирдан жимиб қолди. Пешанасидаги аживлар кўпайиб, бир жойда қотганча кўкиш тусга кирди. Кўзлари ерга қадалганча қотиб қолди. Энам эса узун енглари билан кўз ёшларини артардилар.

— Ҳар ҳолда, оз бўлса ҳам сизга дардимни айтиб ёзилдим-ку! Тоғда ойлаб ҳеч ким билан гаплашмай юраман. Умуман, одамлар билан гаплашишни ёмон кўраман! Ҳаммаси бачкана, майда гап. Бир-бирини иғво қилишдан нарига ўтмайди. Сиз билан гаплашсам ҳузур қилиб, ўзимни анчагача енгил сезиб юраман. Бошқаларга қанчалик кўринмасам, шунчалик тинч юришади. Мен улар учун бахтсизлик ва фалокатнинг тирик тимсоли бўлиб қолганман. Бу эса менинг уларга бўлган нафратимни баттар оширади. Ҳаммасини ер билан яксон қилиб ташлагим келади.

Энам ётмоқчи бўлиб, ўринларига чўзилдилар. Юзларидан Суюнбойга бўлган нафрат яққол сезилиб турарди. Буни сезган Супрақулоқ гаврон таёғини қўлтиғига қистирганча совуққина хайрлашиб чиқиб кетди. Кўрпадан бошимни чиқариб орқасидан қараганимда, кўзимга ликопчадай келадиган иккита қўлогинга кўринди. Эшик ёпилганда енгил нафас олиб, беихтиёр хўрсиниб юбордим.

— Ҳа, келмай кетиқсиз кет! Бу кунингдан беш баттар бўл! Гапидан лаҳаднинг ҳиди келади-я!— дедилар энам ўзларича койиниб.

Мен нафасимни ичимга ютиб, миқ этмай ётардим. Саргузаштлари қанчалик қизиқ бўлмасин, энди ҳечам унинг уйимизга келишини истамасдим. Энам ҳам ундай қандай қилиб қутулишини билмасдилар. Энам ухлагунларига қадар пичирлаб келима қайтариб, тоат-ибодат қилиб ётдилар. Бу билан бугун эшитган жаминки гуноҳ гап-сўзларидан фориг бўлмоқчи эдилар гўё...

Иккинчи боб

Эртаси кўни уйимизда катта янгилик рўй берди. Қишлоқимиздан бир гуруҳ одамлар Мирзачўлга кўчиб кетадиган бўлишди. Дадам кўчиб кетадиганларга бош бўларканлар. Эшитиб, суюниб кетдим. Бирдан хаёлимдан: «У ерларга Суюнбой совуқ бора олмайди» деган фикр ўтди. Бу орада дадам чўлга бориб, ҳамқишлоқларимизга ажратилган жойни кўриб, ажойиб-ғаройиб гаплар топиб келдилар. Бу гаплар менга тинчлик бермасди. Қандай қилиб кўчиб келишимиз ва чўлда мени кутаётган воқеалар кечалари тушларимга кириб чиқарди. Кўчимиз ортилган машинанинг устига чиқиб олганимда кўтариб кетиш учун қизил алвондан байроқча ҳам қилиб қўйдим. Синглим Ойхон: «Менга ҳам», деб гинғиллаган эди, унга ҳам ясаб бердим.

Энди эртаю кеч уйимизга сомон ортиб келган катта-кон кўкиш машинанинг келишини кутардим. Ундан ташқари уйимизга бир марта самосвал машина ҳам келган. У устидаги бугдойни тўкканида энам:

— Вой тавба-ей, ана худонинг қудрати! Юкнини ўзи туширади-я! — дегандилар ёқадарини ушлаб.

— Дада, машинани худо яратмайди-ку? Нега энам ундай дейдилар? — дея сўрадим дадамдан.

— Энанг ҳамма нарсани худо яратган, деб биладилар. Тагин машинани худо яратмаган экан, деб айтмагин, хафа бўладилар, — дедилар дадамнинггина.

Уйимизда энамдан бошқа ҳамма чўлга кўчиб кетишимиздан хурсанд эди. Бу хабардан сўнг энамнинг юзлари тундлашиб, кўзлари нурсизланиб қолди. Уйимизда эса сафар тайёргарлиги авжида эди. Дадамнинг айтншларича, қишлоғимизда кўп ишлар мавсумий бўлиб, одамларнинг қимматли вақтлари бекорга ўтаётганмиш. Шунинг учун ҳам қишлоғимизда аризабоз ва шикоятчилар кўпайиб кетибди. Меҳнат бор жойда бундай бўлмагур ишлар камроқ бўларкан. Худди чўл каби тоғларда ҳам сув омборлари қурилиб, тоғ яйловларини ва лалми ерларни суғориш масаласи ҳал этилгунга қадар чўллар ўзлаштирилиб бўларкан. Сўнгра тоғ ёнбағирларига ҳужум бошланаркан.

— Мен чўлга боролмайман, болам! — дедилар дадамлар эрта кетамиз деган куни энамнинг кўзлари ёшланиб.

— Нега, энажон? Сизни ташлаб кетсак ким бизга бош-қош бўлади? Чўл ҳавосидан бир нафас олиб кўрсангиз ёмон бўлмас? — дедилар дадам ташвишга тушиб.

— Отанг раҳматлига: «Мени ҳам албатта сизнинг ёнингизга, Ойқор кўриниб турадиган жойга кўмишади», деб ваъда бергандим. Улигим чўлу биёбонларда қолиб кетсиними?! — дедилар энам йиғидан ўзларини тўхтата олмай.

— Нималарни ўйлаб юрибсиз-а, энажон! Худо хоҳ-

ласа, ҳали юз элликка кирасиз!— дедилар дадам бу гапдан ўзларини йўқотиб.

— Мени қолдириб кета қол, болам! Уй-жойларингга кўз-қулоқ бўлиб ўтираман! Тез-тез келиб турарсизлар! Ота жойингни қандай кимсасиз ташлаб кетасан! Агар кўнса, Донавойни қолдириб кетарсизлар, кўнмаса...

— Ҳеч хафа бўлманг! Сиз нима десангиз айтганингиз бўлади! Сизнинг маслаҳатингизсиз бир чўпни иккинчи жойга олиб қўймаймиз! — дедилар дадам энамга тасалли бериб.

— Болаларингнинг ҳузурини кўри! — дедилар энам алқаб.

Дадамнинг жавобларидан мен ҳам қониққан эдим. Аммо бу кутилмаган таклифдан дадам шошиб қолдилар. Шоша-пиша маслаҳатлашгани уйда бўхча тугаётган аямнинг олдиларига кириб кетдилар. Мен дадам билан энам орасида бўлиб ўтган гап-сўзларни орқа деразадан эшитиб турардим. Негадир шу пайтда энамга бирам раҳмим келиб кетдики, олдиларига югуриб бориб: «Энажон! Ўзимнинг меҳрибонгина энажоним! Ҳеч ҳам хафа бўлманг! Сизни ёлғиз қолдириб кетмаймиз! Мен албатта сиз билан бирга қоламан! Иккимиз боғларимизга қараймиз! Сиз менга ўзимизнинг қиримизга чиқиб, янги-янги эртақлар айтиб берасиз!» дегим келиб кетди.

Шу хаёллар билан турганимда Ойхон дадам чақираётганини айтиб келди. Қачон чўлга кўчиб кетганимиз, у ерларда нима ишлар қилишимиз тўғрисида савол беравериб дадамнинг бошларини қотириб юрганам, чўлга бориш иштиёқда кечалари миғжа қоқмай чиқганим учун дадам энамнинг гапларини қандай қилиб менга айтишларини билмай турардилар. «Майли, энам билан қишлоқда қоламан», демоқчи бўлдим-у, гапларига қулоқ солиб турганлигимдан хижолат бўлмаслилар, деб индамадим.

— Донавойжоннинг эси кўп. Сиз бирор нима дега-

нингизда йўқ деган жойи борми?— дедилар аям дадамнинг гап очишларига имконият яратгандай.

— Ахир, ўнга кирдинг — сонга кирдинг, дейишадил! Донавойимизнинг ҳам эси кириб, борди-келдини тушунадиган бўлиб қолди-да! — дедилар дадам менинг қишлоқда қолишга гап-сўзсиз кўнишимни астойдил истаётганликларини яширолмай.

— Энанг: «Мен қишлоқда қоламан. Донавойжон ҳам мен билан қолсин», деяптилар, — деди аям дадамнинг оғзидан гапини олиб.

— Майли, қолсам қолавераман, — дедим.

Улар ишни бунчалик осон битганидан суюнишиб, бир-бирларига гал бермай мени мақтаб, ваъдалар бера кетишди.

— Уқиш бошлангунга қадар тура тур, сўнг яна ўйлашиб кўрамиз. Балки унга қадар бизсиз зерикиб, энангнинг ҳам чўлга кетгиси келиб қолар, — дедилар мени ташлаб кетаётганларидан дадамнинг кўнгиллари хижил бўлиб.

— Сенсиз мен нима қиламан? Укаларингга энди ким қарайди?— дедилар аям қилгуликни қилиб туриб.

Мен ҳеч нима демадим. Қишлоқда қолишга рози бўлганимни эшитган энамнинг кўзлари ёшланиб кетди. Шунда негадир менинг ҳам йиғлагим келиб кетди. Ҳа, энам иккимиз бир-биримизни ҳаддан ташқари яхши кўрардик. Дадамнинг айтишларича, энам умрлари бино бўлиб бировга бирор оғиз ножўя гап айтмаган эканлар. Мен ёки укаларимдан бирортаси гуноҳ иш қилса ҳам: «Ҳаҳ, илоҳим уйингга буғдой тўлсин», дея қийидилар.

— Эна, нега сиз аямга ўхшаб ҳеч кимни қийимайсиз?— сўрадим бир кун энамдан.

— Ҳе-ей, болам-эй! Нима қиламан гуноҳимни кўпайтириб? Ақлим киргунга қадар қилган гуноҳларим ҳам етар. Одамнинг икки елкасида икки фаришта ўтиради. Ўнг томондаги фаришта инсоннинг умр бўйи қилган савоб ишларини, чап томондаги фаришта эса гуноҳларини

ёзиб боради. Дунёда энг ёмон гуноҳ — одамнинг одамга озор бериши. Дунё бино бўлганда худо инсонларни туғиладиган-у, ўлмайдиган қилиб яратган экан! Инсонни ер юзидаги барча ишларга бош-қош бўлиб, тинч-тотув яшайди, деб ўйлаган экан-да. Аммо худо ҳам янглишибди. Инсонлар кўпайиб ер юзини қоплагач, бир-бирини ифво қилиб, ўлдира бошлабди. Олло-таолонинг бошқа жонивор ва ўсимликларига ҳам озор бера бошлабди. Худо бундай қараб турса, одамлар бутун ер юзига ўт кўядиган. Шундан кейин у одамларни маълум ёш ва ризқ-рўз билан яратадиган бўлибди. Ҳозир одамлар борган сари ўзбошимча, бепарво ва тўқликка шўхлик қиладиган бўлиб боришяпти. Инсоннинг бошига етадиган нарса бепарволик экан. Инсон инсонни бошига кўтармаса, бу дунё барбод бўлади!— дедилар энам урчуқларининг бир маромда айланишига узоқ тикиларканлар.

Энамнинг айтишларича, ёлғон гапирган одамдан ҳамма нарсани кутиш мумкин экан. Шунинг учун ҳам мен ҳеч ёлғон гапирмайман. Агар киши бирорта ёлғон гап гапирса ёки бировни ҳақорат қилса ҳам чап елкасидаги фаришта гуноҳини ёзиб қўйarkan. Мабодо киши тасодифан гуноҳ иш қилиб қўйса ҳам дарҳол уни оқлаш учун савоб иш қилиши керак экан. Қилинган савоб гуноҳини қопласа, фаришта гуноҳни ўчираркан. Лекин одам қандай яшамасин, оддий туғилиб оддий ўларкан.

У куни болалар билан Заргул момонинг ҳандалакзорига ўғирликка тушдик. Мен бундай ишларга сира қўшилмасдим. Болаларни йўқ ердаги номаъқулчиликларга бошлаб юрадиган миқтигина Ражаб калта қўймади. «Бу ҳеч ўғирликка кирмайди. Заргул момодан ҳандалак сўрасак ҳам беради. Аммо ўғирлаб еган ширин бўлади. Тоғу тошларда юрган қароқчилар каби ҳандалак ўғирлашнинг ҳам гашти бор-да. Сен Заргул момо билан чайласида гаплашиб ўтирсанг бас. Ўзи ким билан гаплашишини билмай, зеркиб ўтиргандир», — деди қисгаб. Истар-истамас рози бўлдим.

Шувоқзорга туташ ҳандалакзорга яқинлашишим билан димоғимга шувоқнинг ачқимтил ҳидидан сўнг ҳандалакнинг ёқимли, таъни яйратиб юборадиган ҳиди урилди. Ҳандалакзорнинг кун ботиш томонидаги қурган шох-шаббалар устига ташланган янтоғи сарғайиб кетган чайлада уззукун урчуқ йигирадиган Заргул момо ўзича гинғиллаб хирғойи қиларди. Чайлага яқинлашгач, бир зум тўхтаб, ашулаларига қулоқ солиб турдим:

Шафтоли шохи ларзон,
Йигит қиммат, қиз арзон.
Қизингни қиммат сотсанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...

Заргул момо ашулани шу қадар таъсирчан қилиб айтардики, нега келганлигимни унутиб, жойимда туриб қолдим. Анчадан сўнг келаётганимни билдириш учун йўталган киши бўлиб, чайлага яқинлашдим.

— Ким у-у-у? — деди Заргул момо чайлада туриб.

— До... До... Донавойман! — дедим тутилиб.

— Ҳа, Донавоймисан? Ке! Энанг яхши юрибдими? Ҳар замонда айланиб келиб турарди, кўринмай қолди? — деди Заргул момо ўзи ўтирган пўстак ярғоғининг четини кўрсатиб. — Утир, болам. Она-бола зерикмай ўтириб-сизларми? Сени ҳам энанг билан бирга қолдириб кетишибди-да. Нимаям қиласан ўша қақраган чўлда. Айтишларича, тўқайлар тўла чиябўри эмиш, кечаси билан увиллаб уйқу бермасмиш. Одамларнинг ўпкасини қўлтиқлаб чўлга жўнаётганини кўриб ҳайрон қоласан киши. Худди чўлда бир нарса пишириб қўйгандай. Чўлнинг пашшаси жонига теккач, ҳаммаси қайтиб келади ҳали.

Заргул момонинг гапларига қўшилмасам-да, пўстакнинг четидан чиқиб турган жунларнинг ўйнаб, индамай ўтиравердим.

— Отанглр кўчиб кетгандан бери Супрақулоқ уй-

дарингга кўпроқ келадиган бўлиб қолгандир? — сўради Заргул момо савалган жуи ўрамини йигираётган урчиқ ипига уларкан.

— Келгани йўқ! — дедим ердан кўзимни узмай.

— Энангга айт, уни кўпам уйларингга йўлатавермасин! У дариган жойдан қут-барака кўтарилади!

— Ҳозир келмай қолган, — дедим ёлгондан.

— Боридан йўғи маъқул ўшанинг. Қорасини кўрсам этим жунжикади. Ҳеч кимнинг кўзига тикилиб қаролмайди. Кўзингга тикилиб қаролмайдиган одамдан тирик умри яхшилик чиқмайди.

Мен Заргул момога Суюнбойни ҳаддан ташқари ёмон кўришимни айтай дедим-у, оғзи бўш Заргул момо уни кўрганда: «Кўй, Суюнбойжон, Шаҳзода момониникига кўпам бораверма! Улар сени ёқтиришмайди», деб гуллаб қўйнидан чўчидим. Дарвоқе, Заргул момонинг ким билан гаплашса ўшани мақтаб, кетгандан сўнг иккинчи одамга ёмонлаб тураверадиган одати бор. Шунинг учун дамимни ичимга ютиб ўтиравердим.

Дарҳақиқат, Заргул момо айтгандек, дадамлар чўлга кўчиб кетганларининг иккинчи куни гаврон таёғини қўлтиғига қисганча Суюнбой кириб келган эди. Умримда биринчи марта уни мамшун тиржайган ҳолда кўрдим. Унинг келаётганини кўриб, энамдан узоқлашдим. Энам эса дадамлар чўлга жўпайдиган куни тўй қилганимизда сўйилган қўйнинг терисини ошлаш билан овора эдилар.

— Ҳа, кел, Суюнбой, — дедилар энам одатдагидай унинг юзига қарамай совуққина.

— Кетишибди-да, — деди у бу воқеадан хурсанд бўлгандай ёқимсиз иршайиб.

— Ҳа, кетишди. Нима, одамлар кетиб, сен яйраб қолдингми? — дедилар энам бир оз баланд овозда аччиқ билан.

— Кўпчилик кетиб, қишлоқ қам тинчиб қолибди. Бир-бирининг устидан ёза-ёз қилиб, охири ҳаммаси тинчиди. Баттар бўлишсин.

— Ҳа! Сен одам ёввойиннинг кунни туғиб қолди! Мурод-мақсадинга етдинг! Улар ўз виждонлари билан чўлларни обод қилишга кетишди.

— Яширмайман. Рост. Қани энди, қолган-қутгани ҳам кўчиб кетса эди! — деди у. — Аммо, мен сизга айтсам, улар ҳеч ҳам ўз истаги билан кўчиб кетишгани йўқ. Давлат мажбуран кўчирма қилди-ку. Уша бир-бирининг устидан ёзиб юрганларнинг беш-олтитаси қишлоқ аҳли номидан: «Бутун қишлоғимиз билан чўлга бориб ишлаймиз», деб ёзиб юборибди. Шунинг касрига мана энди бутун қишлоқ кўчини кўтариб, оворая сарсон.

— Бекор айтибсан! Бу сенга ўхшаганларнинг топган гапи! Қишлоқда фақат қари-қартанглар қолди. Ҳадемай булар ҳам чин дунёга кетишади. Сўнгра бойўғлидай сўппайиб бир ўзинг қоласан. Билсанг, одамлар ичида ўлиш ҳам бир давлат. Акс ҳолда тобутингни кўтаришга одам топилмай, тўғри келган чуқурга тиқиб ташлашади.

— Худди мен ўлишдан қўрқадигандай гапирасиз-а! Биламан, мен енгилган куним ўламан. Аслида ўлишни истаган ёки ўламан деган одам ўлмайди. Ҳеч ким ўлишни хаёлига келтирмаган одам ўлади.

Энам индамадилар. Супрақулоқ этгининг қўнжидан халачўпини олиб, учини ўткирлаб ўтираверди. Энам узоқ вақт гапирмай, ўз ишлари билан овора бўлганларидан сўнг Суюнбой кетишга ҳозирланди. У энам қанчалик койимасинлар, индамасди. Энамдан бошқа ҳеч ким унга қаттиқ гапиролмасди. Энам ҳам унинг гапларидан унчалик хафа бўлмасдилар.

— Хўп, амма, мен кетдим. Вақтим бўлса, яна айланиб келарман, — деди у худди унга бировнинг кўзи учиб тургандай.

— Яхши бор, болаларингни сўраб қўй. Ҳай, Суюнбой, айтгандек, эшитдим, ўтган якшанбада хотинингни урибсан, кўчага додлаб чиқибди. Иягингга ота соқоли битиб, қачонгача хотинингни урасан?! Ахир раҳминг келсин ўша

бечорага. Сенга тегиб, нима кўрди, шўрлик? Ҳеч ким сенга қизини бермай, одамгарчиликдан чиқариб ташлаганда бетимнинг суви беш томиб, ўша етимчанинг тоғасини кўндирганман. Энди инсоф қил. Ёшлигида урганларинг ҳам етар. Ноҳақ ураверсанг охири қўлинг куяди, бола. Одамлардан кўрқмасанг ҳам, худодан кўрқ. Агар қаттиқроқ урганингда худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолса, болаларингни ким боқади? Улар қўй эмаски, сурувга қўшиб боқиб юрсанг. Уғри бўл, фар бўл, эви билан бўл. Энди ёшлигинг қолмади. Эрта-индин қизингни куёвга берсанг, неварали бўласан. Энди бу қилиқларингни ташламасанг, одамлар оғзи қолиб, бошқа ери билан кулади.

У: «Хўп», дегандек бошини ирғаб, гавронини қўлтиғига қисганча говдан чиқиб кетди. Мен бир оз енгил нафас олгандай бўлдим....

Заргул момонинг гапларини тинглаб ўтириб, шулар хаёлимдан кечди. Ростдан ҳам энди у бизникига кўпроқ келарди.

— Гап билан бўлиб, сенга ҳандалак сўйиб бериш ҳам ёдимдан кўтарилибди,— деди Заргул момо урчуғини ерга қўйиб, ўрнидан тураркан.

— Раҳмат, момо, емайман. Энам: «Заргул момонинг аҳволидан бир хабар олиб кел, тинч ўтирибдимикан», дегандилар. Шунга келувдим,— дедим ёлгон гапирганимдан қулоғимгача қизариб.

— Энангни худо сўрасин. Тўхтаб тур, бўлмаса, иккита ҳандалак узиб берай. Биттаси ўзингга, биттаси энангга. Бу йил ҳандалагимиз яхши бўлди, бутун қишлоққа етади.

Заргул момо чирсиллаб пишган иккита ҳандалакни узиб, икки қўлтиғимга қистириб қўйди. Мен ўзимдан нафратланиб, мени Заргул момони чалғитишга юбориб, ўзи ҳандалак ўғирлаган Ражаб калтани сўкиб борардим. Ёмон ниятда келган мендек пблис одамга бечора

Заргул момо иккита ҳандалак ҳам берди-я! Кошки мен шу иккита ҳандалакка арзисам!

Келишилган жойга етиб борганимда болалар тўп бўлишиб, ҳандалак ейишарди. Улар ўғирлаб чиққан ҳандалаклардан беш-олтита чамаси қолган эди.

— Эҳ-ҳе-е! Яшасин ҳақиқий доно бола Донаво-ой! Бир йўла ўз ҳақини ҳам олиб чиқибди! Ҳандалакларни бемалол тушираверинглар-а-р!— деди Ражаб ҳандалак пўчоғини ҳафсала билан кемираркан, иккинчи қўлидаги ҳандалакни ёрмоқчи бўлиб.

— Тўхта, Ражаб! Ҳандалакни ёрмай тур! Урнига ма-на, ўзимникини бераман! — дедим баланд овозда.

Болалар ҳайрон бўлиб менга тикилиб қолишди.

— Биз нотўғри иш қилдик,— дедим титроқ овозда. — Ҳаммамиз кўра-била туриб, гуноҳ қилдик. Энди ҳаммамиз дўзахи бўламиз. Қолган ҳандалакларни Заргул момога қайтариб бериб, кечирим сўраш керак. Шунда ҳам гуноҳимиз ювилмайди. Ҳаммамиз биттадан гуноҳимизни қоплайдиган савоб иш қилишимиз керак! — дедим ўкинчли овозда.

Бу гапни шу қадар таъсирланиб ва эътиқод билан айтдимки, болалар бир зум ҳайратдан қотиб қолишди. Фақат безбет Ражабгина пишиллаб ҳандалак ерди.

— Сенга айтяпман, очофат! — дедим қўлидаги ҳандалак пўчоғини уриб юбориб.

У менга ҳамла қилмоқчи бўлиб, жаҳл билан ўрнидан турди. Бироқ болалардан бирортаси ҳам унинг тарафини олмаслигини сезган, яна жойига ўтирди. Лекин аламини қолган ҳандалаклардан олди... Биз тўпланишиб, Ражабни урмоқчи ҳам бўлдик. Аммо у ҳамма айбни бизга тўнкаб, сиримизни очиб қўйишидан чўчиб индамадик. Заргул момонинг энамга деб берган ҳандалакларини қўлтиқлаганимча уйга келдим. Бугунги гуноҳимни ювиш учун қандай савоб иш қилиш ҳақида ўйлардим. Ҳандалак олиб келганимдан энам суюниб кетдилар. Қоса қилиб, нон тўғраб едилар. Сўнг урчуқ йиғиришга кириш-

дилар. Мен эса гоҳ кўзим иланиб, гоҳ уйғониб ёнларида думалаб ётдим. Шу пайт хаёлимга келган: фикрдан сакраб ўрнидан туриб кетдим:

— Вэй-ей! Қўрқитиб юбординг-а! Худди ён қувгандай иш қиласан-а, болам! — дедилар энам ёқаларига туфуриб:

Ноўрин ҳаракат қилган эдим. Дарвоқе, бу ишни энамга билдирмай қилишим керак эди. Энам урчуқ йиғиришдан чарчаб, садақайрағочнинг соясига чўзилганларида оёқ учида уйга кириб, дадамнинг бир-икки кийилган янги этикларини олиб чиқдим. Этикни қўлтигимга қисганимча ҳеч кими йўқ. Ербек бобоникига қараб кетдим. Аҳён-аҳёнда энам қишлоғимиздаги Ербек бобога ўхшаган «қўли иалта» одамларга мендан бирор кийим ёки егулик нарса бериб юборардилар. Айниқса қурбон ҳайит ва рўза ҳайитларида доимо шундай қилардилар.

— Энам бериб юбордилар, кияркансиз! — дедим этикни Ербек бобога тутиб.

От, эшак, хуллас, дуч келган ҳайвонларга нўхта тикиб, эгар-жабдуқларга тери қоплаб зўрға тирикчилик қиладиган Ербек бобо суюниб кетди. Болалар каби қувониб, ўша заҳотиёқ этикни кийиб кўрди. Улчагандай тўғри келди! Менга қандай миннатдорчилик билдиришини билмай бир зум ўзини йўқотиб қўйди. Кўзи беихтиёр намланганини ҳам пайқадим. Менинг ҳам кўнглим бўшашиб кетди:

— Чоринг йиртилиб, тоққа — ўтинга боролмай турган эдим. Ҳозир бир-икки эшак қуриган шож олиб келмасам тоғларга қор тушгандан сўнг Ойқорга боришга қани менда мадор! — деди Ербек бобо кўзи ёшланганини менга билдирмаслик учун тоғ томон ўгирилиб. Сўнг инқиллаганча уйга кириб, тўйларда дастурхондан дастурхонга ўтавериб бир оз кирланган бир сиқим парварда олиб чиқди. Қўллари қайтмасин деб парвардани олдим-да, изимга қайтдим. Шу билан бугунги гуноҳимни ювгандай эдим;

...Энди мени ҳаммадан кўп ўйлантирадиган нарса Суюнбой Супрақулоқнинг яна уйимизга келиши эди. Уни эсладим дегунча аъзойи баданим жунжикиб кетарди. Гоҳида: «Нега у уйимизга келса индамайдилар?» деб энамдан норози ҳам бўлардим. Қишлоғимизда эса одамлар камайиб, кечалари кўчаларда ҳеч ким юрмайдиган бўлиб қолган эди. Кеч кириши билан қолган-қутган болалар уй-уйларига кириб кетишар, бутун қишлоқни Каттасойнинг шарқираши ўз оғушига оларди. Мен ҳам кечки ўйинимизни чала-чулпа тугаллаб худди орақамдан Супрақулоқ етиб келадигандек уйга шошилاردим. Бир оз кечиккудай бўлсам энам қирга чиқиб, мени кутиб турардилар. Лекин энди энам иккаламиз Суюнбой ҳақида деярли гаплашмасдик. Энам у ҳақда сира оғиз очмасдилар. Мен эса у ҳақда гапириш нари турсин, эсласам кўрқиб кетардим. Кўз олдимда у ноҳақ ўлдирган одамлар ва айиқлар гавдаланаверарди...

Учинчи боб

Уқувчилари озайиб қолган мактабимизда энди ўқиш бошланган эди. Доимо шов-шув гап тарқатиб юрадиган Ражаб нохуш хабар топиб келди: Гаффор овчи кийик отаман, деб чўққидан учиб кетибди... Одамлар икки кундан сўнг Учқўл чўққисининг этагидан ўлигини топишибди...

Шу куни мактабдан нохуш кайфият билан қайтдим. Энам Гаффор овчиникига жанозага бориб келдилар. Тушдан кейин энам иккаламиз ўрими кечикиб, донлаб кетган бедани ўришга киришдик. Қош қорайиши билан энам овқатга уннадилар. Мен подадан эчкиларни айририб келишга кетдим.

Ойқорнинг икки-уч жойида гулхан милтираб, гоғ тимқора тусга кирган, хира чироқ ёруғида энам урчуқ йигирар, мен эса дарс тайёрлаб ўтирардим. Шу пайт бе-

хосдан ғовнинг ёғочлари шарақлаб кетди. Иккимиз ҳам чўчиб тушдик.

— Кимса-ан? — дедилар энам қўрқув аралаш баланд овозда.

— Ме-ен, Суюнбойман! — деган товуш келди ғов томондан.

— Овоз бериб келмайсанми? Арвоҳга ўхшаб бемаҳалда юрганинг-юрган! — деб койиган бўлдилар энам.

Чироққа яқинлашганда унинг супрадек катта-катта қулоқлари, япалоқ бурни ва ёрилган қалин лаблари кўзга ташланди. Худди елкамдан биров совуқ сув қўйиб юборгандек бўлди. Қўрққанамни билдирмаслик учун яна китобга тикилдим. Қанча уримайин, ўқиётган жойимни тополмадим. Назаримда ҳарфлар Суюнбой ва Ғаффор овчи шаклига кириб кўз олдимдан ғизиллаб ўтаётгандек эди. Китобни ёпиб қўйиб, энам билан Суюнбойнинг гапларига қулоқ солишдан бошқа иложим қолмаган эди.

— Дастлаб унчалик билинмаган экан, ростдан ҳам қишлоқ бўшаб қолибди, — деди у сўрининг четига ўтирар экан. — Худди уруш пайтларини эслатади.

— Сен ҳам одамга ўхшаб илиқроқ гаплардан гапирсанг-чи, Суюнбой! Одам деганининг гапи бунча совуқ бўлмайди! — дедилар энам ундан астойдил хафа бўлиб.

— Э-э, амма, қани энди шундай илиқ гапларни билсам. Одам боласи менга мана шундай дегин, дея ўргатмади. Ўзим ҳам доимо одамлардан олис юрдим. Мактабга бориш у ёқда турсин, китоб бетини кўрмай ўтиб кетдик. Биздан нима гап чиқарди, — деди у ҳаётдан ҳафсаласи пир бўлиб.

— Эски замонда ҳеч ким ўқимаган. Шунда ҳам ҳаманинг эс-ҳуши жойида бўлган. Ҳеч ким жинни бўлиб кетмаган. Билсанг, ота-онанинг ўлими, бошингга тушган катта-кичик ташвишлар, одамларни борди-келдисининг ўзи ҳам мактаб. Сен эса аслидан бўлмайдиган эдинг.

— Шундай экан, нима қиласиз менга насихат бериб?

Қандай туғилган бўлсам, шундай ўламан. Мени ҳеч ким ўйламайди. Мен ҳам ҳеч кимнинг ташвишини чекмайман. Ота-онам ҳам мендан ризо бўлиб ўлмаган. Болаларим ҳам мени бошига кўтариб, қабримга мрамартош қўйишмайди. Мени фақат бир нарса ўйлантиряпти. Сизнинг ўша гапингиздан сўнг шу ҳақда ўйлаб қолдим. Одамлардай, тинчгина, ўз ажалим билан ўлсам, дейман.

— Ҳа, баракалла! Сендан ҳам тузук-қуруқ гап чиқаркан-ку! Шундай экан, болаларингга, муштипар хатинингга озор берма! Сени кўмадиган ўшалар!

— Менинг одатимни биласиз-ку, амма. Менга гапиршмаса, ғашимга тегшмаса ҳеч ким билан ишим йўқ. Ҳадеб кўзимга кўринаверган одамни ҳам ёмон кўраман. Нима қилай, одат экан.

— Одатинг қуриб кетсин. Одат экан, деб болангин, хотинингни тутиб олиб ураверсанг, кўмиш нари турсин, ҳаммаси бир бўлиб сени ўлдиради-қўйишади.

— Сиз ҳам қизиқ одам экансиз. Мени қўрқитмоқчи бўляпсизми? Гаффор овчига ўхшаб, чўққидан учибми, бошқа бўлибми ўлсам керак. Чунки мен нима номаъқулчилик қилсам тоғларда қилганман. Бутун тоғ, ўсимликлар ва мавжудот мендан озор чеккан. Улар қачондир мендан қасос олишса керак. Гаффор овчининг ҳам тоғда отмаган жонивори қолмаган эди. Айтишларича, ўнг биқинини алланима еб кетибди.

— Куни битган экан бечоранинг, бугун кўмишди, — дедилар энам урчуқ йигиришдан тўхтамай.

— Тоғдан тушаётиб қабристонга бораётган одамларга дуч келдим. Сўнг ноилж қабристонгача бордим. Энг ёмони, амма, уни оёғи букилганча кўмишди. Жасади тоғда бир неча кун қолиб кетгандан сўнг нима бўларди.

— Жағи, оёқ-қўли боғланмагандан сўнг шундай бўлади. Синдирсанг ҳам ўз ҳолига келмайди...

— Ёмон бўлди. Энди қишлоғимиздан кўп одам ўлади. Оёғи букилган ҳолда кўмилган киши ордидан одамларни чақираверар экан.

— Чакки иш бўлибди. Ростдан ҳам оёғи букилган-миди? Уз кўзинг билан кўрдингми?— деб жиддий сўрадилар энам урчуқ йигиришдан тўхтаб.

— Шундай қоронғи кечада сизни алдайманми? Тобутда тиззаси ва оёғининг учи дўплайиб бораётганини ҳамма кўрди. Кўп одамлар шунинг учун ҳам қабристонга етмасдан қайтди. Беш-олтита қариндошигина тобутни кўтариб кетди. Мен Отажон бобонинг уйи олдидан қайтдим. Дўстмурод бобонинг айтишича, кимга унинг қабрининг тупроғи тегса, шуни тез ёнига чақирар экан.

— Эй, худо-ей, ўзинг сақлагин-да! Бахт ҳам, яхшилик ҳам одамлар билан экан! Ҳамма кўчиб кетиб, қишлоғимиздан ҳайр-барака кўтарилди.

— Қизиқ, у биринчи бўлиб кимни ёнига чақирар экан-а?

— Нафасингни иссиқ қилсанг-чи! Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин дейди. Худодан астойдил ризқ-рўз сўраган одам қиёматдан ҳам омон чиқади.

— Қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади-ю, лекин синдириб бўлса ҳам унинг оёғини тўғрилаб кўмиш керак эди, — деди Суюнбой юзи тундлашиб.

— Тўғри айтасан, шундай қилиш керак эди. Бўлмаса, қишлоғимизда катта жанжал бўлади. Қариндоши ўлган одамлар Гаффорнинг уруғларига тармашади.

— Ҳалиям кеч эмас, жасад айнимасдан очиб, оёғини тўғрилаб кўмиш керак.

— Ким қилади дейсан бу ишни? Тоғдек юрак керак бунга.

— Бектўра гўрков билан Сувоп мурдашўйга юз сўмдан беришсин, ўнта гўрни деса ҳам очиб беришади.

— Ўзлари билади-да, ҳозир бировга ақл ўргатсанг ҳам балога қолиб кетасан. «Шу айтувди», деб ёқангдан тутиб олади.

— Унинг касофати бутун қишлоққа урмасдан оқсоқоллар Гаффорнинг қариндош-уруғларига айтишлари керак.

Энам индамадилар. Мен ҳам тахтадек қотиб, уларнинг гапларига қулоқ солиб ўтирардим. Энам менинг қўрқувдан рангим оқарганлигини сездилар шекилли, Суюнбойни жўнатиш тараддудига тушдилар.

— Вақт ҳам алламаҳал бўлди. Сен ҳам уйингга бор энди, Суюнбой, — дедилар энам дастурхонни йиғиштирарканлар.

Суюнбой гап-сўзсиз оғир қўзғалиб ўрнидан турди-да, ровга қараб юрди.

— Оти ўчсин-эй шуни! Одам бўлиб илиқ гап топиб келган куни бўлмади жувонмаргнинг! Илоҳим гапинг оғзингдан чиқиб ёқанга тармашсин!

Ўрнимга чўзилганимда ҳам энам алланималар деб сўри атрофида ўралишиб юрардилар. Ётишга ётдим-у, лекин ҳеч уйқум келмасди. Кўзимни юмишим билан қаршимда чайқалиб бораётган тобут ва унинг орқасидан ўғринча писиб кетаётган Суюнбой гавдаланаверарди. Энам ўриларига чўзилгач, ачом-ачом қилиб ётдик.

— Эна, энди Суюнбой уйимизга келмасин! — дедим анчадан сўнг осмонга, бир-бири билан рақобатлашиб чарақлаётган юлдузларга энтикиб тикиларканман.

— Нега, болам? — дедилар энам менинг кутилмаган саволимдан ажабланиб.

— Унинг ёмон одам эканлигини ўзингиз ҳам биласиз-ку! Биласиз-у, индамайсиз! У ҳеч кимни, ҳатто сизниям яхши кўрмайди. Заргул момо: «У йўлаган жойдан қутбарака кўтарилади», дедилар, — дедим Суюнбойга бўлган нафратим жунбушга келиб.

— Заргул момонг тўғри айтган! Ўзи Суюнбой бечораям ўлим талвасасига тушиб қолибди, узоққа бормаса керак... Қўй, майли, куни битаётганда уйимиздан ҳайдамайлик... Агар у келганда биз билан ўтирнинг келмаса ўйнагани Норқулларникига чиқсанг ҳам майли.

— Нега... Сиз қаердан биласиз, эна? — дедим нафасим ичимга тушиб.

— Айримлар ўлими яқинлашса шундай талвасага

тушиб қолади... Унинг ҳам юзидан ажал шамоли эсиб турибди...

— Суюнбой энди ўладими?

— Ажаб эмас! Тавба қилдим-эй! Эй худо, худованди карим, осий бандагини ўзинг кечиргин! Меҳр-оқибат кўтарилиб боряпти! Бандаларингга ўзинг инсоф ато қил!

Шу кундан бошлаб энам ҳам кўзимга афсонавий ва қўрқинчли кўрина бошладилар. Урнимдан турганимда энам эчки соғардилар. Шу кеча қандай кўзим илинганини билмайман. Бет-қўлимни ювиб, эчкиларни подага қўшиб келдим. Энди Суюнбой кўз олдимда жонсиз қиёфада гавдаланарди.

Энам билан бўлиб ўтган гапдан сўнг у яна икки марта уйимизга келди. Болалар билан Уртақирда тун оққунга қадар ўйнаб кечроқ уйга қайтганимда, у ғовдан чиқиб кетаётган экан.

— Ҳм-м-м,— деди у менга аллақандай совуқ табасум билан.

Унинг юзи на кулганга, на йиғлаганга ўхшарди. Унга қандай жавоб беришимни билмай, ғовнинг оғзида серрайиб туриб қолдим. У эса менга қайтиб қарамай, қирга чиқиб кетди. Шу кунлари қишлоқда: «Ғаффор овчининг қабрини очишармиш», деган гап юрарди. Ҳовлига кирмасимданоқ энамнинг койинаётганларини эшитдим. У киши куйиб-пишиб Суюнбойни қарғардилар:

— Ўлган биров, кўмган биров, сенга нима! Келиб менга нуқул: «Ғаффор овчининг қабрини очдириш керак», дейди. Нима, мен худомидим, одамларга: «Ғаффор овчининг қабрини очинглар», деб буюрсам. Э-э, ўша Ғаффор овчи ёнига чақирсин сени!..

Энамнинг жиғибийрони чиқиб тургани учун ҳеч қандай гап қўшмадим. Секингина бориб, садақайрағоч остидаги сўрига чўзилдим. Энам Суюнбойни жўнатиш билан овора бўлиб, эчкиларни соғолмаган эканлар, улоқларни ушлашиб турдим. Энам эчкиларни соғиб бўлганларидан сўнг улоқларни онасини эмишга қўйиб юбордим-да, яна

сўрига чўзилдим. Осмоннинг ҳар ер, ҳар ерида милтил-
лаб юлдузлар кўринди... Негадир юрагим орзиқиб кетди.
Бирдан кўз олдимда чети уфққа туташ бепоён чўл, оп-
шоқ пахтазорлар ва унда сузиб юрган кўм-кўк пахта
териш машиналари, сўнг аям, дадам ва укаларим пайдо
бўлди. Бу манзара ҳеч нарсага тенглаб бўлмайдиган
даражада гўзал ва бетакрор эди. Соғинчдан кўнглим
бўшашиб, беихтиёр кўзим ёшланди. Энамни қанчалик
яхши кўрмай, бари бир тезроқ чўлга кетгим келар-
ди. Дадам тезда келаман дегандилар. Дараклари бўл-
мапти.

... Кейинги пайтда энам тез-тез чўлни мақтайдиган
бўлиб қолдилар. Одам чўлга бориб тўйиб-тўйиб ишласа,
соғлом ва бақувват бўларкан. Қишлоғимизнинг ҳамма
иеҳнатсевар, юрагида ўти бор одамлари чўлга кетиб, бу
ерда Суюнбойга ўхшаган нуқул дордан қочганлар қол-
ган эмиш...

Шундан кейин у уйимизга яна бир марта келди. Энам
ажкаламиз ўриб қуритилган бедани ялпиздан боғлиқ қи-
либ боғлаётган эдик. У мен томонга қайрилиб қарамади
ҳам. Мен ҳам ишдан бош кўтармадим. Энамнинг айтиш-
ларича, унинг кўзи одамни чақар эмиш. Қизиқ, кўз ҳам
одамни чақадими?..

У энам билан нималарни гаплашганини билмайман.
Одатдагидек узоқ ўтирмади. Гавронини қўлтиғига қис-
ганча ҳовлининг ўртасида узоқ тик туриб қолди. Эчки-
ларнинг елинхалтасини ечаётган энам унга ёлвориб
алланималарни уқтирардилар. Ғовдан чиқаётганида кўз
ёшларини артаётганини пайқадим. Шунда негадир унга
раҳмим келиб кетди. Негалигини ўзим ҳам билмайман.
Кейинчалик бу ҳис — унинг тўлақонли одам эмаслигига
ачиниш ҳисси эканлигини пайқадим.

... Бу хабарни совуққина қабул қилдим. Суюнбой-
нинг юз-кўзлари ўзига ўхшаш япалоқ, қулоқлари катта-
катта ўғли йиғлаганча ғовдан кирганидаёқ ҳамма нар-
сага тушунган эдим... Отасини Жийдалининг даштида

бирова ўлдириб кетибди. Жарбулоқлик ўтинчилар келиб айтишибди. Бу хабардан энам шошиб қолдилар.

— Ҳаҳ, бечора-ей, ҳаҳ, бечора-ей! Охири жувонмарг кетди-да! Шаҳид кетди-я, шаҳид!— дер эдилар катта дока рўмолларини ўрарканлар.

Кейин мени қўшнимиз Баҳром бобога юбордилар. Бу хабарни эшитиб, Баҳром бобоникига келган иккита меҳмон ҳам бизникига чиқди. Энам Баҳром бобога алланималарни тайинлаб, Суюнбойнинг ўғли билан уларникиса қараб кетдилар.

— Уйдан ҳеч қаёққа жилмай ўтира тур!— дедилар говдан чиқаётиб менга.

Бош ирғаб, «хўп», ишорасини қилдим. Баҳром бобо меҳмонлари билан қишлоқдан яна иккита одамни олиб, Жийдали даштига қараб кетишди. Оёғим тортмаса-да, уларнинг орқасидан эргашдим. Менга Баҳром бобонинг шўх, текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган қорамғиз ва чайир ўғли Норқул ҳам қўшилди. Одамлар тўпини қоралаб, тоққа қараб кетавердик.

Жийдали даштининг ғаллазорга туташ ерида сурув яйловда эмас, ғаллазорда ёйилиб юрарди. Таёғини ўнг қўлтигига қисиб, эшак минган чўпон сурувни атайлаб ғаллазорда ҳайдаб боқарди.

— Кимнинг суруви экан-а? Нега яйлов қолиб, ғаллазорда боқиб юрибди?— деди Норқул синчковлик билан сурувни кузатаркан. — Яқин атрофда бошқа отар кўринмайди. Суюнбойнинг суруви қасрда экан? — қўшиб қўйди анчадан сўнг.

— Уша сурув Суюнбойники!— дедим кўнглим сезиб.

У менга бир қараб қўйдн-ю, индамади. Сурувга яқинлашган одамлар даҳшатдан қотиб қолишди: эшак минган киши Суюнбой эди. Сурувга ўрганиб қолган эшак қўйларни қоралаб ўтлаб юрар, унинг устинга ўтқазилиб қўлтигига таёғи қистириб қўйилган Суюнбойнинг оғзи карракдек очилганча қотиб қолган эди... Оёқларни

болдиридан бир-бирига боғланган бўлиб, у шу ҳолатда бир неча кундан бери юргани билиниб турарди.

Норқул иккаламиз бўлиқ ўтлар орасига писиб олиб, воқеани гап-сўзсиз кузатардик. Одамлар бир зум нима қилишни билмай ҳангу манг бўлиб қолишди.

— Эрта кунни кеч қилмайлик. Бўлар иш бўлибди. Энди уни уйига олиб бориш керак. Жасад айниган кўринади, бугундан қолмай чиқариш керак,— деди Суюнбой боқадиган сурувнинг бош чўпони Мамараҳим исмли камгап киши.

— Қандай қилиб олиб кетамиз? — деди Баҳром бобо.

— Шу туришда олиб кетилса ҳам бўларди-ю, бироқ уят бўлади. Эшакка юз тубан ўнгариб, устига чакмонини ёпамиз! — деди Мамараҳим биринчи бўлиб унга яқинлашаркан.

Мен одамларнинг хатти-ҳаракатини кузатсам-да, Суюнбойга қарашга юрагим бетламасди. Унинг даҳшатли қиёфаси қараган сари кишининг вужудини музлатиб юборарди.

Одамлар унинг бир-бирига боғланган оёқларини ечиб, эшакдан зўрға тушириб олишди. Сўнг худди қўйни ўнгаргандек эшакка ўнгаришди. Биз улар ўтиб кетгунча жойимизда писиб ётавердик. Мамараҳим чўпон сурувни ғаллазордан чиқариб, яйловга ёйиб юборди.

Қишлоқдаги юракни эзадиган ёқимсиз сукунат ва шов-шувнинг чеки йўқ эди. Негадир ҳеч ким йиғламасди. Жанозага келган саноқлигина одамлар ҳам унинг уйига яқинлашмас, уни нега ва ким ўлдирганлиги тўғрисида ҳеч ким оғиз очмасди.

Энамнинг елиб-югуришларига қараганда мурдашўй ювмайман ва гўрков гўр қазимайман, дебди. Қишлоқ оқсоқоли бир амаллаб, алдаб-сулдаб кўндирибди. Мен, Пардавой ва Ражаб уччаламиз Заргул момонинг томига чиқиб, бўлаётган воқеаларни кузатиб турдик. Аҳён-аҳён-да Ражаб калта бориб, янгилик топиб келарди.

Тобутни кўтариб кетишаётганда кўз олдимга Суюнбойнинг Гаффор овчини қандай кўмишганини сўзлагани келди. Тобут устида худди учта одам ўтириб, устига битта мурсакни ёпиб олгандай эди. Қабристонга кўп одам бормади. Шунинг учун ҳам уни кўмиш чўзилиб кетди. Энди биз Дунётепанинг устига чиқиб уларни кузатардик. Доимо вайсаб юрадиган Ражаб калта ҳам ўз-ўзидан жимиб, миқ этмай ўтирар, Пардавой эса аҳён-аҳёнда менга мўлтираб қараб кўярди.

— Одамлар жаноза ўқиб, қабрдан етти қадам узоқлашганларидан сўнг унинг олдига Мункар-Накир киради, — деди Ражаб қўрқинчли овозда.

Бу гапга журъат қилиб ҳеч ким жавоб қайтара олмади. Мен истамасам-да, ўзимча Суюнбойнинг Мункар-Накир билан учрашувини тасаввур эта бошладим... Мункар ва Накир қабрга киришиб, шармандаларча ётган Суюнбойни кўриб, бир зум ҳайратдан ёқа ушлаб қолишди. Улар миллионлаб одамларни дўзах ва жаннатга жўнатиб, ҳеч бундай хунук ўлган одамни кўришмаганди.

— Ўрнингдан тур, худонинг шарманда бандаси!— деди у Суюнбойга ҳазар билан тикилиб.

— Гапиравер, нима ишинг бор менда!— деди Суюнбой унинг юзига тескари қараб.

— Мункар-Накир келганда ҳамма ўрнидан туради! Ортимдан юр, Дўзахга борасан!— деди Мункар ер остига қараб юраркан.

— Нима қилсанг шу ерда қилавер, ортингдан эргашиб юрмайман! Ундан ташқари шаҳидлар дўзахи бўлмайди, нима, билмайди дейсанми?

— Кўп ғашимизга тегаверма! Нима бир ўлган сенми? Дунёни сўраб турган одамлар кўзи тўрт бўлиб бизни кутиб ўтиришибди! Ҳар кун мен сенга ўхшаганларнинг минги билан мулоқот қиламан! Жонингни мен эмас, Азроил олган.

— Азроил эмас, мени одамлар ўлдиришди.— дейди бироз бўшашиб Суюнбой.

— Азроил ўша одамларга буюрган-да!

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўларди. Уларнинг юрагига сени ўлдириш ҳиссини солган,— деди Накир Суюнбойнинг синага қайтиб келаркан.

— Қани энди! Қўлимга тушганда...

— Гап-сўзингга қараганда сен ҳақиқий тошбағир ва айтганингни қиладиган одам кўринасан. Шу феълинг бизга ёқди. Сен билан бемалол гаплашса бўлар экан. Агар бизни айтганимизни қилсанг, ҳозироқ жаннатга ўтказиб юборамиз!

— Айт!

— Қиласанми?

— Қиламан!

— Уша сени ўлдиртирган Азроил ер юзиде бизга яқин бўлган бир неча кишининг кунидан бурун жонини олди. Қандай қилиб қасос олишимизни билмай юрибмиз. Азроилнинг жони худо ўтирадиган тахтнинг остиде. Хонақога жиришингдан ўнг томондаги токчада. Шунини ўғирлаб чиқиб, қиймалаб ташлаш керак. Шунда Азроил абадий ўлади. Кейин ўзимизнинг одамни Азроил қилиб тайинлашади. Худо билан ўзимиз гаплашамиз.

— Сўнгра мени бир йўла яна ер юзиге чиқариб юборасанми?

— Мумкин. Фақат бошқа қиёфада ва бошқа юртга. Бўлмаса худонинг сири очилиб қолади.

— Розиман. Лекин битта шартим бор. Мени бир кунга ер юзиге чиқариб юборасан! Ўзимни ўлдирган одамларни бир ёқлик қилиб келаман!

— Бунинг учун аввал Азроилни ўлдириш керак. Бўлмаса — у сени чиққанингни пайқаб худога айтади. Кейин ҳамма режамиз барбод бўлади,— деди Мунавар Суюнбойни ер юзиге чиқарса, қочиб кетишидан қўрқиб.

Суюнбой бир зум хаёл суриб жимиб қолди. Хаёлида: «Балки мени Азроилни ўлдиршида фойдаланиш учун атайлаб Мункар-Накир ўлдиртиргандир» деган фикр кечди. Аммо фикримни Мункар-Накир сезиб қолмасин деб, дарҳол ўрнидан турди...

...Баданим музлаб, чўчиб тушдим. Шунда чарчоқдан ўтирган жойимда ухлаб қолаётганимни сездим. Анчагача ўзимга келмай жойимда ўтириб қолдим. Рангим оқариб кетган шекилли, Ражаб билан Пардавой менга тикилиб туришарди. Ҳеч нарсани сездирмаслик учун ўзимни дадил тутиб, ўрнидан турдим.

Ниҳоят, одамлар қайтишди. Биз ҳам аллақандай нохуш кайфият билан қишлоққа қайтдик. Назаримда Суюнбой эрта-индин тирилиб келадигандек, қишлоғимиз ағдар-тўнтар бўлиб кетадигандек эди...

Уйга келсам, энам ҳали жанозадан қайтмаган эканлар. Кечқурун, подақайтар маҳали келдилар. Рўмолчага туғиб олиб келган нон, қанд ва гўштларини олдимга қўйдилар.

— Ҳаҳ, энамг ўлсин! Бир ўзинг очиқиб кетгандирсан! Рангинг ҳам синиқиб қолибди. Борди-келди билан бўлиб, анча ушланиб қолдим,— дедилар оғир уҳтортиб.

... Шу кундан бошлаб энам иккаламиз Суюнбой ҳақида гаплашмай қўйдик. Энам кунора ёки ҳафтада унинг болаларидан хабар олиб турар, гоҳида мендаш бир челақ шафтоли ёки узум бериб юборардилар. Аввал унинг уйига ҳеч бормаган бўлмасам-да, энди бораверардим. Етим қолган, усти юпун болаларига раҳмим келади. Уларга катта-катта яхшиликлар қилай дейман-у, ҳозирча қўлимдан энам берган нарсаларни элтиб беришдаш бошқа иш келмайди.

Суюнбойнинг хотини Энаой хола эрини биров ўлдириб кетганидан додлаб ҳеч қаерга бормади. Милицонерлар келиб алланималарни ёзиб кетишибди. Шу билан Суюнбой ҳақидаги гап-сўзлар тинчигандаш эди.

Ҳаммаси Суюнбойнинг ўзига ўхшаган, Панжакент томонда қўй боқадиган супрақулоқ укаси Исрофил қишлоққа келиб, акасининг ўлимидан хабар топгандан сўнг бошланди. У қишлоққа келган куниёқ: «Заҳар бериб акамни сен ўлдиргансан», деб янгасини, иккинчи куни совхоз буғдойзорининг қоровули Асадулла паканани судга берди. Кейин қишлоқда кимни ёмон жўрса, ҳаммасининг устидан бирма-бир ёза болади.

Қишлоғимизда Суюнбой Супрақулоқнинг ҳақиқий жанжали энди бошланган эди. Қишлоқдан районга — милицияхонага чақирилмаган одам қолмади ҳисоб. Ҳансираб, куйиб-пишиб Исрофилни қарғаганча энам ҳам икки марта пойи-пиёда районга тушиб, милицияга сўроқ бериб келдилар.

... Бу гапни менга Ражаб айтди: докторлар Супрақулоқнинг қабрини очишармиш, қандай ўлганини текширишармиш...

— Бориб пойлаймиз, энам Суюнбой дўзахи дегандилар,— деди Ражаб ёқимсиз илжайиб.

— Докторлар қўйишмайди,— дедим бу нохуш воқеага кўришни истамай.

— Улар келмасдан бурун бориб, очиқ қабрлардан бирортасига кириб оламиз.

Унинг гапига Пардавой ҳам қўшилди. Қишлоғимизда болалар кўплигида пистин-пистин ўйнаганимизда яширинишга жуда қулай ва рақибларимиз излашга юраги ётламайдиган эски очиқ қабрларга бир эмас, бир неча марта кириб чиққанлигимиз учун мен ҳам индамай рози бўлдим. «Докторлар келармиш», деган куни эрталаб сизир ва эчкиларимизни подага қўшдигу ёввойи мушуклар миевлаб юрадиган Мушукжарни ёқалаб қабристонга қараб кетдик. Моллар ёйилмагани учун қабристонни бўлиқ қовжираган ўт қоплаган, ўнг томони Мушукжарга ва чап томони ғалласи ўриб олинган яйдоқ ангорга туташган. Қабристонда изғиб юрган беш-олтита ёв-

войи итлар бизни кўриши билан Мушукжарнинг одам йўламайдиган чакалазорларига кириб ғойиб бўлишди.

Докторларнинг келишини кутиб, кичикроқ бир тепаликка чиқиб ўтирдик. Қуёш Ойқор ортидан кўтарилиб, Замонаро чўққисининг қоқ тепасига келганда қабристоннинг Барлос қишлоғига туташ томонига биқинига қўшув белгиси туширилган кўк машина келиб тўхтади.

Биз югуриб бориб, дуч келган хандаққа ўзимизни ташладик. Исрофил учта доктор, иккита милиционер ва яна бир кишини эргаштириб қабр бошига келди. Исрофилдан бошқа ҳамма противогаз кийиб олишди. Кейин Исрофил ҳам бориб машинадан ўзига противогаз олиб келди. Биз қаттиқроқ нафас олишга ҳам чўчиб, миқ этмай ерга қапишиб ётардик.

Ниҳоят, улар қабрнинг тупроғини тортиб бўлишди. Исрофил противогазининг ичида пиқиллаб йиғлаган киши бўлди шекилли, противогазга қўлини суқиб кўз ёшларни артди. Гўрдан атрофга тарқалган қўланса ҳиддан нафасимиз бўғилиб, жойимизда туrolмай қолдик. Бу пайтда улар мурдани ўртага олишган эди.

— Провогогаз кийиб олишганларича бор экан-да, — деди Ражаб қўли билан оғзи-бурнини бекитиб зўрға нафас оларкан.

— Баттар бўл! Сени биров бу ерга келсин деганмиди! — дедим қаҳримни яширмай.

— Кетдик, бўлмаса ўлиб қоламиз, — деди Пардавой йиғлагудек бўлиб.

Бошқа иложимиз ҳам йўқ эди. Биринчи бўлиб очиқ қабрдан оқ сурп кўйлак-иштон кийган Ражаб калта олиб чиқди. Унга кўзи тушганлардан бири додлаб юборди. Мушукжарга етганимизда бараварига орқамизга қарадик. Уша додлаб юборган одам ҳушидан кетган эди... Саросимага тушиб қолган кишилар уни кўтариб, машина томон борар, Исрофил қабр атрофида зир югурарди...

Илонизи йўлнинг Мушукжарни кесиб ўтадиган жойдан шоша-пиша сув ичдик-да, дам олмасдан Дунёгегага чопиб чиқдик. Тепаликнинг устига узала тушиб уларнинг ҳатти-ҳаракатини кузата бошладик. Исрофил билан яна бир киши қабр тупроғини ўяр, қолганлар машина атрофида уймалашарди...

Мен уччовимизнинг ҳам уст-бошимизга назар солдим. Ражабининг иштон-кўйлаги, мен билан Пардавойнинг иштонимиз оқ, менинг сариқ кўйлагим қуёшда оқариб қолган, Пардавойнинг кўкимтир-қора кўйлагининг елкасини офтоб урган, орқадан оқ кўринарди. Биз уларнинг капалагини учириб юборган эдик...

Кўрқа-писа уй-уйимизга тарқалдик. Уйга келсам, энам чўлга кетишга тайёргарлик кўраётган эканлар.

— Даданг кела қолганда эди, биз ҳам чўлга кетардик. Меҳнат бўлмаган жойда шундай йўқ ердаги гап-сўзлар бўлаверади. Чўлнинг нимасини айтасан. Тўйгунингча ишлаб, мириқиб ҳордиқ чиқаришга нима етсин,— дедилар кичикроқ бўхчани тугар эканлар. — Аммо, бўлам, ёдингда тут, дадангга айтасан: куним битиб оламдан кўз юмганимда ўзимизнинг қабристонга олиб келиб кўмишсин.

Кейин Суюнбойдан гап очдилар:

— Ёмонлигидан ергаям сигмади бечора. Қабрини очиб, ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилишибди, — дедилар секингина.

Автобуслар пахта теримига одам ташиётгани учун Мирзачўлга усти ёпиқ юк машинасида кетдик.

— Суюнбойнинг қабрини очганлар яхши кўмишмаган экан, Мушукжарнинг ёввойи итлари жасадини еб кетибди,— деди биз билан кетаётган ҳамқишлоқлардан бири.

— Қабрини очилганда укасининг кўзига инсу жинс кўринган экан, ўзига келмай ётганимиш, докторлар одам бўлиши гумон, дейишибди, — деди кимдир.

Бу пайтда Ойқорга янги қор тушиб, тоғ қаърида қорайиб кўринадиган қишлоғимиз ҳам оқариб қолган, оппоқ, беғубор қор уни мен ҳаммадан яхши кўрадиган Ойқорга, қорли чўққиларга қўшиб юборгандай эди... Чўққилар қуёшда товланиб, зумрад водийга нур таратар, этакда эса кузнинг салқин шамоли димоққа намиққан ўт-ўланларнинг ҳидини урарди...

САЛОМ, ТОҒЛАР

Ой кўринса ярми сен,
Кун кўринса ярми сен.
Сувелисойли сулувим,
Сўраб келдим, бормисан.

Халқ қўшиғи.

Биринчи боб

Уйнинг орқа томонидаги яхлит ойна қўйилиб, атрофи сувалган хира деразадан қишлоқ этагидаги кўримсиз қабристон кўзга ташланиб турарди. Ешлигида онаси унга қабристоннинг кун чиқиш томонидаги отасининг ёлғизгина қабрини кўрсатган эди. Мол-ҳолга қарашдан бошқа иш бўлмаган узун қиш кезлари онаси иккови куннинг тенг ярмини дераза тагида ўтказишарди. Қўл тегавериб ялтираб кетган дераза рахлари Зулайҳо учун қадрдон бўлиб қолган. Унинг отаси ҳам шу дераза олдида ўтириб, атрофни томоша қилишни яхши кўрар экан. У қабристонга тикилиб: «Улим ҳақ, охир-пировардида борар жойимиз шу ер», деб қўяркан...

У дераза рахига нягини тираб кун-уззукун ўзи кўролмаган отасининг қиёфасини қаҳратон аёз гул чизиб ташлаган ойнада акс эттирмоқчи бўларди. Онасининг айтишича, унинг қош-қовоқлари отасиникига жуда ўхшар эмиш. Айниқса, аччиғи чиққан пайтларда отасига жуда жуда ўхшаб кетармиш.

Лекин муҳими бунда эмас. Онаси бу гапни ҳеч кимга айтмагин, деб тайинлаган. Сабаби — отасига «ёт унсур» деган айб тақилиб, бедарак кетган экан, Зулайҳо ҳали-

гача бу гапнинг маъносига етган эмас. Лекин қандайдир совуқ гап эканини сезади. Отаси унақа катта ишларда ишлаган ҳам эмас, лекин меҳнаткаш, бирор нимага уннамаса туролмайдиган одам бўлган экан. Шунинг учунми, кўпларнинг дастурхонида танқис бўлган пон уларнинг дастурхонидан ҳеч аримас экан. Оилада Зулайҳодан бошқа фарзанд бўлмаса ҳам, отаси уни ортиқча эркалатмас экан. Онаси Зулайҳонни туққанга қадар олтига бола кўрган, шунинг биттаси тўрт ёшга кирганда кўзикиб ўлган, қолганлари эса бир ҳафта, нари борса икки-уч ой умр кўрмасданоқ нобуд бўлишган экан.

Зулайҳо туғилганда чиқмаган жондан умид деб, отини Турсуной қўйишибди. Аммо Турсунойнинг чилласи чиқмасдан инжиқ, касалманд бўлиб қолибди. Онаси фолбинга олиб борган экан, у фол очиб: «Сизларнинг ота-боболарингиз шоҳсултон ўтган экан, қонларингизда пайғамбар қони бор. Шунинг учун қизингиз бу отни кўтара олмабди. Исми пайғамбарзодалар исмидан — Зулайҳо бўлсин», дебди. Шу-шу, Зулайҳо эсини танигунча «ўҳ» деб йўталмабди.

Зулайҳо уч ойлик бўлмасдан аскарлар келиб, отасини олиб кетишибди. Онаси йиғлабди, сочинни юлибди, лекин отасини қолдиришмабди. Бир неча кундан сўнг қишлоқ Советининг раиси келиб, онасига: «Бирор кишига гинг деб оғзингни оча кўрма, эринг халқ душмани экан. Дод десанг ўзинг билан қизингни ҳам олиб кетишади», дебди. Онасининг айтишича, одамлар «Юсуф пирқа», «Юсуф дўм», дейдиган бу одам узоқ йиллардан бери отасига кун бермай келаркан. Отасининг бор-йўқ айби бир катта маъракада: «Мулла Юсуф, оқ пошпо даврида ўлпончиларнинг бошлиги бўлиб, ўриси приступларини қишлоқма-қишлоқ бошлаб, тоғма-тоғ каклик овлаттириб юрардингиз. Энди жуда ҳақгўй одам бўлиб қолибсизми? Совет деганининг ҳам бағри кенг экан-да?» деган экан. Шунда у отасига ўқрайиб тикилганча маъракадан чиқиб кетибди. Ушанда одамлар: «Шодмонқул-

га ҳам ҳайронсан, нима қилади шу худобезори билан айгишиб. Бечоранинг бошига бирор кулфатни солмаса эди ҳали!» — дейишган экан. Шу гапдан сўнг бирор оёқтар-ўтмас отасини олиб кетишибди...

«Сиз коммунистлар ва раҳбарларнинг обрўсини тўкиб, колхоз тузумига қарши кураш кампаниясига бошчилик қилаётганингиз бизга анчадан буён маълум», дебди одамларнинг айтишича отасини сўроқ қилган одам.

«Мен ҳеч қандай фирқанинг обрўсини тўкканим йўқ. Ҳамма қатори битта қорамол ва учта қўй билан колхозга кирганман. Кампания деганингиз нима у?» — дебди отаси ҳайратдан ёқа ушлаб.

«Ўзингизни гўлликка солманг. Бутун қишлоқ аҳли олдида қишлоқ Советининг раиси, коммунист Юсуф Зухуровнинг обрўсини тўкканингизни тан оласизми? Гувоҳлар нариги хонада ўтиришибди».

«Мен бор гапни айтган эдим. Шунинг учун қамаш керак бўлса қамай қолинглар», — дебди отаси ҳали ҳам қамашларига ишонмай.

«Шошилманг, ҳалиям қамаласиз. Сизга ўхшаган халқ душманларининг кўпини жазоладик. Бундан кейин ҳам жазолаймиз», — дебди ўша одам.

Отасининг арзиши ҳеч ким қулоқ солмабди. Энг хавфли ҳисобланган бир гуруҳ кишилар билан бирга юк вагонига солиб, аллақаяёққа жўнатиб юборишибди. Одамлар ҳам замоннинг қалтислигидан, ўзларининг ҳам тухмат қурбони бўлишларидан чўчиб, ҳақиқатни айтишдан қурқибдилар. Шу-шу, отаси ўпкаси шамоллаб келиб, бир кундан сўнг қазо қилибди.

Ўша Юсуф деган одам тугилмаганда, эҳтимол, Зулайҳо бунақа етим бўлмасди! Нега шу одам тугилди экан-а? Одамларни отасидан ажратадиган кишиларни худо нега яратар экан-а? У хаёлан отасини ҳам сўроқ қиларди: «Огажон, нега ўша ёмон одамга шундай деди-гиз? Ахир билар экансиз-ку, у жуда ёмон киши экан!» Қўшнимиз Нозик момо: «У пирига ҳам дўстлик қилмайдиган одам», дедилар.

— Зулайҳо! — деган овоз эшитилди ташқаридан. — Норбодом холанг билан Тошбуви холангнинг болалари ўтин теришга кетишяпти, сен қачон қўзгаласан? Хаёл суришдан қўлинг бўшайдими, йўқми?— Энақиз хола қўлини пешанасига соябон қилиб, баланд товушда гаширарди.

Ана, доимо шунақа: онаси ҳеч қачон унга бирор парсани охиригача ўйлаб олгунча имкон бермайди. Кечалари яхшилаб ўйлаб олай дейди-ю, дарров ухлаб қолади. Мактабда бўлса бундай парсалар устида бош қотириб бўлмайди. Муаллимаси Муҳаббат опа шундай деган. Ўтин териб юриб хаёл сурсанг, ҳаммадан қолиб кетасан. Шерикларинг ўтинини кўтариб жўнаб қолишди. Бир ўзинг тоғда қолиб кетасан. Тоққа ўтин тергани чиқадиган болалар орасида Тошбуви холангнинг ўғли Ғойибназар ҳам бор. У жуда яхши бола. Ғойибназар Зулайҳодан икки ёш катта. Зулайҳога акадай бўлиб қолган. У мактабда Зулайҳодан бир синф юқорида ўқирди. Шу йил ёзда еттинчини битирди. У ҳеч қачон Зулайҳонини ёлғиз қолдирмайди. Улар доим бирга ўтин теришди. Ғойибназар қачон қўлга илинадиган ўтин топса, дарҳол Зулайҳога беради. Олмайман, деса ҳам қўймайди. Аввал Зулайҳонинг ўтинини боғлаб қўйиб, сўнг иккаласи Ғойибназарга теришди. Унинг ҳам отаси йўқ.

Тошбуви холангнинг айтишича, Эгамназар амакини Етимтоғда босмачилар оғиб ташлаган экан. У киши билан бирга яна гўрт кишини отиб ташлашибди. Уларнинг қабри Жиззахда — шаҳар боғида экан. Қабрлари доимо гуллар билан кўмилиб ётармиш. Қандай яхши-я? Ғойибназар ҳам икки марта Жиззахга бориб, отасининг оллоқ мрамартош ўрнатилган қабрини кўриб келган. У ҳам катта бўлса отасидек қизил аскар бўларкан. Уғил болаларга яхши-я, Зулайҳо ҳам ўғил бўлганида қизил аскар бўларди.

— Бўлсанг-чи, уй ютмагур, шерикларинг Ўртақирга етишди-ку, — бобиллаб берди Энақиз хола.

— Ҳози-и-ир, ҳози-ир, — жавоб қилди Зулайҳо.

У доимо ўтин тергани чиққанида ўрайдиган, онаси ўзининг эски кўйлагини бузиб қилиб берган рўмолини олиб, отилганча кўчага чиқди. Зулайҳо шу рўмолини жуда ёқтиради, ундан онасининг ҳиди келиб туради. Қайтишида бошига кулча қилиб, устига ўтин боғини қўйиб, ушламасдан уйгача кела олади. Ғойибназар ҳам онасининг рўмолини ўғирлаб чиқиб, шундай қилиб кўрган эди, сира эплаёлмади. Зулайҳо эса унинг хатти-ҳаракатларига разм соларкан, маза қилиб кулди. Уйга келганда Ғойибназарни онаси роса уришибди. Тошбуви холага ҳеч тушунмайсан киши. Гоҳ жуда меҳрибон, ширинсухан бўлиб кетади. Шундай пайтларда Зулайҳога: «Худо хоҳласа, сени келин қиламан», дейди. Гоҳида Ғойибназарни шундай бақириб уришадикки, юракларинг ачишиб кетади. У куни шундай бўлди: Ғойибназар бор четига арқонлаб қўйган бузоқ бўшалиб кетиб, онасини эмиб қўйибди. Бечора Ғойибназарнинг бошига не балолар ёғилмади. Ҳаммаси майлику-я, аммо Тошбуви холанинг бир гапи Зулайҳонинг ҳам жон-жонидан ўтиб кетди. «Ёмонлигингдан отангнинг бошини егансан, ер юткур», — деди у ўғлига. Тавба, қандай қилиб у ўғлига шундай дейди-а? Ахир одам ҳам ўз туққан боласига шундай дейдими?

Ғойибназар доимо кўзидан ёш чиқармай йиғлайди. Унингча, ёш чиқариб йиғлаш ўғил болаларга ярашмасмиш. Шу куни Зулайҳонинг унга бирам раҳми келдики, кечаси билан ухлай олмади. Уша куни Ғойибназар Зулайҳоларникида ётди... Онаси унга ҳам ўзларига қилган ун ошидан катта ёғоч косада сузиб берди. Тушликда ҳам ҳеч нима емаган экан, битта зогора кулча билан ҳаммасини ичди. Зулайҳо ўз овқатидан ҳар ҳўплаганида унга қараб қўяр, у эса бошини кўтаролмасди. Шунинг учун Зулайҳо унга бемалол қараб-қараб олди. Бошқа пайтларда у Ғойибназарнинг юзига кўп қарай олмайди. Ғойибназарнинг кўзи бошқаларнинг кўзига ўхшамайди.

Гўё кўзининг ичида ҳам аллақандай воқеалар содир бўлаётгандек, ўйлаётган ҳамма фикрларингни сезиб тургандек туюлаверади... Бугун Зулайҳо учун энг ёмон кун бўлди. У умрида биринчи марта Ғойибназарнинг кўзидан ёш чиққанини кўрди. Ёш юзидан оқиб тушмади. Кўзидан тўппа-тўғри овқат еяётган косасига тушди. Фақат икки томчи. Зулайхонинг онаси гап билан бўлиб, буни сезмади. Ғойибназарнинг боши эгик тургани учун кўзи ёшланганми-йўқми қалин киприклари орасидан билиб бўлмасди. Шундан кейин у Ғойибназарга қараёлмади... У ҳам Ғойибназардай бошини эгиб, овқат ича бошлади. Қорни тўқ бўлса ҳам, Ғойибназар овқатланиб бўлгунча ичаверди. Энақиз хола ўнг томонига Ғойибназарга, чап томонига Зулайҳога жой солиб берди. Унинг бу ерда биринчи ётиб қолиши эмас, бундай воқеалар илгарилари ҳам бўлиб турарди. Ётиш олдидан Энақиз хола Ғойибназарга бир оз насиҳат қилган киши бўлди.

— Онанг бечора ҳам менга ўхшаб эзилган, эрсиз бош — тилсиз тош, ҳамма борди-келдига ўзинг, тирикчилик ҳам жонингга тегиб кетади, лекин сен оғир бўлгин, — деди.

Ғойибназар индамади. «Хўп» деган маънода бошини ирғаб қўя қолди. У ётиш олдидан дўпписини буклаб ёстиқнинг орасига тиқди-да, кўрпага ўраниб олди. Қалин қошлари, узун киприклари кўзини юмганда бирам чиройли бўлиб кетаркан. Лаблариям. Унинг оти жуда қизиқ — Ғойибназар. Ўзининг айтишича, худо ғойибдан назар қилгани учун туғилгану соғ қолган экан. Одамлар уни: «Ғойиб, Ғойибжон», дейди. У ҳам ёлғиз, бошқа бирорта ака-укаси турмаган экан.

Пешанасида бурноғи йили Қосим бузуқи билан уришиб қолганида у тош урган жойнинг изи шундоқ билиниб туради. Қосим ўша Юсуф дўм деган одамнинг ўғли. Шунинг учун ҳам Зулайҳо уни ёмон кўради. У доимо Зулайҳони ҳам, Ғойибназарни ҳам менсимай гапирарди. Ушанда айб Қосимдан ўтувди. Ғойибназар билан

Зулайхо қўзиларни яйловга одатдагидан кўра кечроқ хайдаб чиқишди. Эртароқ чиқишарди-ю, бироқ Зулайхонинг онаси эчкиларини барвақтроқ соғишга улгурмаган эди. Ғойибназар уни кутиб қўзиларини қайтариб турди.

— Оталикларнинг моли олти тўйди, отасизлар, бормисанлар? — деди Қосим бақириб.

У доимо болалар бирор иш қилмоқчи ёки ўйин бошламоқчи бўлишса, бузиб турарди. Шунинг учун ҳамма болалар уни «Қосим бузуқи», дейишарди.

— Ундай дема, Қосим жўра! Бизнинг отамиз беш кун олдин ўлган бўлса, сеники беш кун кейин ўлади, — деди Ғойибназар сал ранги ўчиб.

Қосим сўкиниб чийиллаганча: «Нега менинг отамни ўлсин дединг?!— дея Ғойибназарнинг ёқасига тармашди. Ғойибназарнинг ҳам жаҳли чиқди. Бир тарсаки урган эди, Қосим учиб кетди. У пайпаслаганича ердан тош олиб, Ғойибназарга отди. Тош Ғойибназарнинг пешанасига келиб тегди, тирқираб қон отилди. Зулайхо турган жойида қотиб қолди. Қўрқиб кетган Қосим қоча бошлади. Ғойибназар Қосим отган тошни олиб, унинг орқасидан ўқдек отилди. Қосим энди йиғлаб: «Отажон», деб бақирарди. Зум ўтмай, Ғойибназар унга етиб олдида, чалиб йиқитди. Улар олишиб кетишди. Ғойибназар уни остига босиб тош билан пешанасига урди...

... Унинг айтишича, ўчсиз юрак — жонсиз буйрак эмиш. Бу сўзларни унга ким ўргатган экан? Қосим додлаганча уйига томон ҳаллослаб кетди. Ғойибназар эса пешанасига Зулайхо берган рўймолчани босиб, чалқанчасига анча вақт ётди. Кун исий бошлаганда улар уйга қайтишди. Уйларига Қосимнинг онаси келибди, Тошбуви хола билан жанжаллашибди: «Етимнингни тийиб қўй, бу бебош сағирларнинг дастидан инсон боласи кўчада юролмайдиган бўлиб қолди», дебди. Тошбуви хола ўғлини еб ташлагудай бўлиб ўтирган экан, юракни эзадиган қарғишларини яна такрорлади. Зулайхо деворнинг

тирқишидан ҳаммасини кузатиб турди. Тошбуви хола қарғай-қарғай ўғлининг пешанасига қозоннинг куясини ёққа аралаштириб босди-да, рўмол билан тангиб боғлади...

Ғойибназар қизиқ: Зулайҳо билан юрганида ҳеч қачон унинг отини айтиб чақирмайди, «Қоракўз», дейди. Айтишича, Зулайхонинг кўзи қорамиқдай қора эмиш. Бу гапларни у қандай топар экан? Бу исми ундаё бошқа ҳеч ким билмайди.

...Зулайҳо нянгга тиралган қўли толиққандан сўнг бошини ёстиққа қўйди. Тавба, намуноча у ҳалеб Ғойибназарни ўйлайди. Тўғри, у Зулайҳога кўп яхшиликлар қилган... Бироқ шунинг учун уни шу қадар кўп ўйлаш керакми? Унинг онаси ҳам Ғойибназарни яхши кўради.

Ғойибназарнинг отаси ҳам жуда яхши одам бўлган экан. Эри ўлгандан кейин Тошбуви хола қўшини қишлоқда кимгадир турмушга ҳам чиққан экан. Бироқ бахт чопмай кейинги эри ҳам нимадир бўлиб қазо қилибди. Шундан кейин уни «Бехосият хотин», деб ҳеч ким олмаган экан. Тошбуви холанинг серзарда ва баджаҳл бўлиб қолгани ҳам шундан экан...

Ярим тунда онаси келиб, Ғойибназарни уйғотиб олиб кетди. Энақиз хола Тошбувиға: «Бечора боланинг раъйига қаранг, кўнгли ярим. Ота насиҳатини эшитмаган бўлсаям, ақл-ҳуши жойида, ўргилай. Узи сиз билан менинг пешанамиз бошдан шўр экан. Нима қиламиз, тақдир экан-да», деганида Зулайхонинг кўзидан ёш чиқиб кетди. Лекин кўрпадан бошини чиқармай ётаверди.

У ҳамиша шундай — онасига кўрсатмай йиғлайди. Энақиз хола қизининг йиғлаганини кўрса, ўзини йўқотиб қўяди. Илгарилари онаси унинг елкасини силаб, аллалаб ухлатарди. Зулайҳо бунга ўрганиб қолган эди. Гоҳида Зулайҳо бир ухлаб уйғонганда ҳам онаси аллақандай ашулаларни айтиб қизининг бошида ўтирарди. Онасининг Зулайҳога ёд бўлиб қолган бир ашуласи бор. Онаси шу ашулани айтганида доимо унинг кўзи ёшла-

нар, тўйиб-тўйиб йиғлагиси келарди. Нега шундайлигини ўзиям билмасди. Қўшиқ шундай бошланарди:

Сарғайиб турган дарахтнинг
Соябони бормикан?
Термилиб турган етимнинг
Меҳрибони бормикан?
Сарғайиб турган дарахтнинг
Соябони ман бўлай.
Термилиб турган ғарибнинг
Меҳрибони ман бўлай...

Иккинчи боб

Ғойибназар ёшлигида онаси уни кўп уришар, ҳатто урар эди. Лекин шунда ҳам унинг онасига раҳми келарди. Ҳаётда унинг учун энг яқин уч киши бор: онаси, Энақиз хола ва Қорақўз. Тўғри, ҳашар-пашар қилганда чақришса келадиган амакилари ҳам бор. Бироқ уларга қанча зиёнинг тегмаса, шунча хурсанд. У Энақиз хола билан Қорақўзни ҳаммадан кўпроқ ўйлайди. Тўғри-да, уларни ҳам кимдир ўйлаши, уларга ҳам кимдир қайғуриши керак-да. Энақиз холанинг ўғли йўқ, кўнгли ўксик. Гоҳ-гоҳида: «Ўғли йўқнинг ўрни йўқ», деб қўяди. Ғойибназарнинг онаси эса ўғлидан нолиган пайтларда: «Қизи йўқнинг қадри йўқ», дейди. Иккисининг гапи ҳам тўғри...

Келаси йил Қорақўз еттинчи синфни битиради. Ғойибназар колхозга кириб ишламоқчи. У ҳисоб-китобни яхши биледи. Мактабни битираётганида илмий бўлим мудирини: «Сени пионервожатий қилиб оламиз», деган эди. Энди эшитса, директор кўнмабди. Қишлоқ ўнбошиси¹ Сулаймон ака: «Раисга айтаман, сени менга ҳисобчи қилиб беради», деди. Шу гап рост чиқса, бир қойиллатиб ишласинки...

¹ Бригада бошлиқлари қишлоқда ўнбоши деб юритилади.

Тунов куни онаси: «Энди бирор тузукроқ ишнинг бошини тутгин, эрта-индин уйланасан. Саруполарни бисотимдан қилсам ҳам, қалинга, тўй харажатларига пул керак», деди. Ғойибназар уялиб кетди. Аммо бу гап оҳангидаги қандайдир илиқлик уни элитгандай бўлди...

... Янги ўқув йили бошланишидан олдин у ҳар галгидек китобларини Қоракўзга берди. Атайлаб районга тушиб олиб чиққан рўмолнинг учига аллақачон ёзиб қўйган, лекин беришга юраги бетламай юрган қоғозни тугди. Қип-қизил рўмолни олганида Қоракўзнинг юзлари ял-ял ёниб кетди. У умрида бировдан биринчи марта совға олиши эди. Бу рўмол Ғойибназарнинг ўзи учун ҳам қимматли, у ҳисобчиликнинг биринчи моянасидан олинган биринчи совға эди.

Қоракўзнинг бутун эътибори рўмолда бўлса, Ғойибназарнинг кўзи тугунда эди. Қоракўз кўрмади, кўрса ҳам ўзини кўрмасликка олди.

— Қоракўз, анави тугунни ечиб кўринг! — у шундай дедию отилганча кўчага чиқиб кетди...

«Қорамикдай қаро қошнинг,
Қалбгинамни қийнайди.
Қиличмисол киприкларинг,
Қаро кўзни қиймайди...»

Зулайҳо хатни ўқиб, бир зум туриб қолди. Шеърнинг моҳиятига унчалик тушуниб етмаса-да, бу сатрлар рўмолдан ҳам қимматли эканини тушунди. Мактубни дарҳол китобларининг орасига яширди...

Ғойибназар ғаллачилик бригадасига ҳисобчи бўлганидан кейин Энақиз хола у ҳақда янада кўпроқ гапирадиган бўлиб қолди. Онаси қачон Ғойибназар ҳақида гапирса, Зулайҳо жимгина туриб эшитарди. Шунда у бор ташвишларини унутар, аммо буни онасига сездирмаслик учун ўзини бепарво тутишга ҳаракат қилар, лекин кўнҳолларда буни эплаёлмас эди.

Қизиқ, неға Ғойибназар унга шеър ёзиб бердийкин-а? Узи ёздимикан? Ёки севармикан? Севги! Қизиқ! Уйлашга уяласан киши. Ҳаммада бўладими севги? Одам ҳаётида бир кишини севадими? Бўлмаса неға Намозшомгул маҳалласидаги ўлган мулла тўртта хотин олган? Тавба, Ғойибназар севиб қолдимикан? Бечорага қийин бўпти-да. Узи-чи? Неға Ғойибназарни кўп ўйлайди? Тўғри, яхши кўради, ҳаммадан яхши кўради. Аммо шу яхши кўриш севишмикан? Йўқ! Севги бошқача бўлса керак? Севишганлар доимо боғларда, гулзорларда сайр қилиб юришади, дейишади-ку! Улар-чи? Утин теришади, қўзи боқишади... Бироқ тоғ ҳам яхши. Улар доим Қўкқўтонга етганда: «Салом, тоғла-ар! Биз келди-ик!» деб қичқиривади. Тоғлар ҳам залварли овоз билан: «Хуш келибсиз!»— дегандек қилиб акс садо беради.

— Ҳа, уйингга буғдой тўлгур, Зулайҳо-юв, манави зормандаларни ушла-а, бошбоғидан чиқиб кетибди-ку!— дея ҳовлидан туриб чақирди Энақиз хола.

Зулайҳо чувалашган хаёлларини йиғиштиролмай, ҳовлига чиқди. Бошбоғидан чиқиб кетган улоқ онасининг кетидан чопиб, эмиб юарди.

— Кечки сутидан энди декча ҳам тўлмайди. Холангнинг қизини кўзи ёриган экан, ширгуруч қидиб бормоқчи эдим. Сигир бўлса, куз кирмай берадиганини қуригди. Атала қилай десам, ун йўқ. Тегирмончига, ташлаб келган буғдойни тезлатиб, бирорта уловлидан бериб юборинг, ўргилай, деб худонинг зорини қилдим, қани энди жўната қолса...

— Қадини беринг, ўзим яхшилаб соғиб бераман, ширгуручингизга етадиган қилиб,— деди Зулайҳо.

— Ширгуручга етказаман, деб улоқларга жабр қилма, болам, қарғайди-я жониворлар!

Зулайҳо индамасдан эчки соғишга киришди. Утган йили юз берган бир воқеадан сўнг эчки соғишдан қўл тортган эди. Қўли анча чиқиб қолибди. Ушанда йил қурғоқчилик келган эди. Ҳар галгидек, Зулайҳо эчкини эрта-

лаб соғиб бўлганидан кейин елини халтасини боғлаб қўйди. Кечкурун эчки подадан бурун чопқиллаганча уйга кириб келди. Ариқдаги сувга елинини ботирди, ерга ишқалади. Зулайҳо чопиб бориб, уни турғазди, елинини ишқаламоқчи бўлди-ю, қўли совуқ бир нарсага тегиб, қўрқувдан оёқ-қўли қалтираб кетди. Бир қарич келаётган икки эчкиэмар эчкининг елинини сўриб ётарди.

— Оташкуракни ўчоққа қўй, — деди ўшанда сўрида тери ошлаётган Энақиз хола. — Елини халтасини тузукроқ боғла, деб минг марта айтмабмидим сенга!

Эчки ҳамон ағанаб, аянчли маърарди. Зулайҳо оташкуракни ўтга қўйди. Бир оз қизигандан сўнг онаси эчкиэмарларни битта-битталаб оташкурак билан қисиб олиб ташлади. Улар оғзидан сут отилганча сапчиб ерга тушишди. Зулайҳо, кўнгли озиб, тескари қараб олди. Шундан сўнг қарийб ярим ой эчки сутини соғиб ташлаб юришди, улоқларга эса Тошбуви холанинг эчкиси сутидан бериб туришди.

Шу воқеадан кейин Зулайҳонинг эчки соғишга юраги бетламади. Назарида эчкинини оёқлари орасидан эчкиэмар чиқиб келаётгандай туюлаверарди. Бугун у қандай журъат билан эчки соғишга тушганини ўзи ҳам сезмай қолди. Энақиз хола ҳам қизини алқаб-алқаб, овқатга уннаб кетди. Онасининг айтишича, ўшандан сўнг эчкиларнинг эмчаклари тошдек қаттиқ бўлиб қолибди. Эчкиэмар эмса одатда шундай бўлармиш. Ҳақиқатан ҳам, эчкининг эмчаклари қаттиқ эди. Бу ювош оқ эчки ҳам онанинг бир аъзосидай бўлиб қолган. Кўзлари одамнинг кўзига ўхшайди. Нима десанг, айтганингни қилади.

Доймо кизи қўлидан ишнини олганда Энақиз хола уни алқайди. Шундай пайтларда ичидан мамнун бўлиб: «Ўғил ёққан чироқни қиз ҳам ёқади», деб қўяди, шундай дейди-ю, яна юраги аллапечук беҳузур бўлиб кетади. Ишқилиб, онажонининг айтгани келсин. Ахир унинг ҳаётда Зулайҳодан бўлак нима илинжи бор?

Оқ эчки маъраганда Зулайҳонинг хаёллари тўхтама

келди. Сут чиқмаса ҳам тортаверганидан, елини эчки-эмар эмгандагидай қизариб кетибди. У қилган «айб»и учун совуқ сув билан эчкининг елинини юшиб қўйди, охурига қолган-қутган пўчоқларни солди.

Ойқордан бошланиб, Сутлибулоқ қишлоғини қоқ ўртасидан бўлиб оқадиган шарқироқ сой бўйига жойлашган бу икки хонадонда деярли ҳамма нарса бир-бирига ўхшаш. Икки хонадон ҳам эркаксиз, икки уйнинг ҳам айвонсиз пештоқларини ёмғир юшиб кетган. Ҳар иккала хонадоннинг ҳам ҳовлисидан мўъжазгина ариқча оқиб ўтади. Ариқча аввал Ғойибназарларнинг ҳовлисидан, сўнг Зулайҳолар уйининг чап томонидан ўтади. Ҳар икки ҳовлида ҳам ариқчанинг ёқасида бир тупдан кекса садақайрағоч ўсади. Ғойибназарларнинг ҳовлисидаги садақайрағоч соясида эски сўри бор. Қўшнилари кўпинча шу сўриларда ўтиришарди. Зулайҳоларнинг ҳовлисидаги садақайрағочдан илон тушганидан бери унинг соясида ҳеч ким ўтирмай қўйди. Ёғоч сўри ҳам ўз-ўзидан бузилиб кетди. Аммо ҳозир ҳам Энақиз хола ҳавонинг иссиқ кунларида кўрпа қависа, садақайрағоч остида ўтиради.

Ҳар иккала она ғалла ўримида ўроққа чиқишади. Ўримдан сўнг кўп қатори машоқ теришга киришади. Барча катта-кичик ишларда улар бир-бирларига ҳамкор. Ғойибназар ҳисобчи бўлганидан буён ҳар икки хонадоннинг ҳам иши юришгандай бўлди. Ғойибназар бу мавсумда Энақиз холага яхшироқ меҳнат ҳақи ёзди. Шу сабаб Энақиз хола колхоздан ўн пуд ғалла олди. Қизи ёккиси ангордан икки пуд чамаси машоқ теришди. Бу билан янаги ўримгача етиб олишлари мумкин. Кейин, икки кунлик қатиқни бозорга олиб чиқиб сотишса, бир кило-ярим кило гўшт ва қанд пули ҳам чиқиб туради. Аммо Зулайҳо бозорга боришни ёқтирмайди — уялади. Ҳатто дарсдан чиқаётиб онасининг бозордан қатиқ сотиб қайтаётганини кўриб қолгудай бўлса, дарҳол ўзини четга олади, номус қилади. Буни фақат Ғойибназар сезади, холос...

Мактабда Ғойибназар доимо унинг тарафини олади. Буни ҳамма билади, лекин бирортаси Ғойибназарнинг олдида гапира олмайди. Агар шундай одам топилгудек бўлса, Ғойибназар, ўз сўзи билан айтганда, бирон-бир пайтини топиб, «шахсан гаплашиб» қўярди. Бундай гапларни кўпинча Зулайҳони кўролмайдиган қизлар тарқатишарди. Аммо Зулайҳо уларга офиз очиб: «Нега ундай дединг», демасди. Гоҳида Зулайҳонинг ўрнига ҳам улар билан Ғойибназарнинг ўзи гаплашарди.

Ғойибназар еттинчини битирадиган йили бир тасодифий воқеа сабаб бўлиб, у қўйган исм аввал мактабга, сўнг бутун қишлоққа тарқалди. Дарсдан қайтишадиганида болалар бир-бирларининг лақабларини айтиб чақиришарди. Ғойибназар бехосдан «Қоракўзи!», «Қоракўзим», деб юборди. Зулайҳо шундай қизариб кетдики, анчагача ўзига келолмади. Шу-шу, болалар бошқаларнинг отларини унутиб юборишса ҳам, Қоракўзни ҳеч ким унутмади... Зулайҳо бўлса... сўраганларга: «Ешлигимда стим шундай бўлган», деб қўя қолди. Қоракўзининг бу зукколигидан Ғойибназар ҳам қувониб кетди.

— Ишқилиб, анави тоғаваччангиз энангизга бир нима деб қўймасин-да, одам уялади, — деди Ғойибназар, иккиси болалардан ажралиб, уй томон бурилишганда.

— Бир нима деб сасиса керак, — дея жавоб қилди Қоракўз.

— Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди, энангиз мени биладилар-ку!

— Энам сизни шундай яхши кўрадиларки... — Зулайҳо бу гапни айтишга айтди-ю, ўзи ҳам уялиб кетди, Ғойибназар ҳам.

... Уларнинг назарида бу сўз фавқулодда айтилгандай бўлиб туюлди. Шундан кейин уйларигача жим келишди, жимгина хайрлашишди. Хуллас, шу воқеадан кейин ҳамма уни Қоракўз деб атайдиган бўлди. Бу кўзларга тикилган одам исмнинг жисмга монандлигидан қувонарди.

Тўрт қатор шеър кун-уззукун ўз хаёллари билан олишиб юрадиган Қоракўзни шошириб қўйди. У ўзини қўйишга жой тополмас, бирор ишга қўл ургиси келмасди, ўзини сарҳадсиз тўлқинлар ичида сузиб кетаётган кемага қиёс қиларди.

Тошбуви хола аҳён-аҳёнда уларникига кириб, Ғойибназарнинг топар-тутари анча яхши бўлиб қолганлигини, холи-жони борида ўғлининг бошини иккита қилиб қўймоқчи эканини айтарди. Қоракўз Тошбуви хола шу ҳақда гап очиб қолгудай бўлса, секингина бирор нарсани баҳона қилиб чиқиб кетар, даҳлизда туриб уларнинг гапига қулоқ соларди... Шундай гап-сўзлардан кейин у бир неча кунгача ўзини галати сезар, Тошбуви хола ёки Ғойибназарга кўринишдан уялиб юарди.

У ҳар қанча уриниб кўрса ҳам, хатга жавоб ёзмади. Ғойибназар еттинчини битирган, бундай хатлар ёзишга ҳаққи бор. Қоракўз-чи? Йўқ! У ҳали мактаб ўқувчиси. Тўғри, сифдошларидан бир-икки ёш катта. Лекин барибир ўқувчи. Агар буни муаллимаси Муҳаббат опа билиб қолса борми?

Унинг опасига Тошбуви хола айтадиган гапларни тоғасининг хотини Мастон хола ҳам айтарди. Нима учундир Энақиз хола унинг гапларини совуққина эшитар, у гапирганда урчуқ йигиришга киришар, иложи борица гапни бошқа ёққа бурар эди. Бунинг ҳаммасини Қоракўз даҳлизда туриб эшитар, эшитган сари қаҳри ошар, вужудига қандайдир совуқ бир нарса теккандек бўлар эди.

Унча-мунчага гап бермайдиган Мастон хола охири бир куни мақсадини очиқ айтди.

— Битта қизингиз экан, Энақизойичча! Шунини қўшқўллаб сўрадик. Берсангиз ҳам берасиз, бермасангиз ҳам берасиз. Ўз уруғимизда ойдай қиз бўла туриб, биз бечоралар кимнинг эшигига қиз сўраб, саргайиб борайлик! — деди у талаб оҳангида.

Қоракўз даҳлизда ўтирган жойига қапишиб қолган-

дай бўлди. Хаёлан кўчага отилмоқчи, Ғойибазарларнинг уйи томонга югурганча: «Мени қутқаринглар!»— деб қичқирмоқчи бўлди. Лекин онасининг жавобини эшитиш учун яна ўтирди

— Қизим ёш, айланай. Мастоной, ўзингиз ҳам биласиз. Мактабни битирсин, сўнгра бамаслаҳат бир иш тўтармиз, ўргилай, — деб жавоб қилди онаси.

— Маслаҳатингиз бизсиз ўтмас, ахир? Биттаю битта акангиз. Билсангиз, бир тоға етти отанинг ўрнига ўтади. Энди «йўқ», деманг, маслаҳатни бир ерга қўяйлик. Дўсту душман олдида юзимиз ёруғ бўлади.

— Айтдим-ку,, қизим ҳали ёш, деб.

— Эшитишимча, қўшнингиз Тошбуви Бехосиятнинг ўғли қизингизга гап отиб юрган эмиш. Билмайди, д.б ўйлайсизми? Ишқилиб, эҳтиёт бўлинг, охир-оқибатда саву манга бориб қолмайлик!

— Вой, айланай, унақа деманг. Қўшнингнинг ўғли қўйдай ювош бола. Бошқалар айтса ҳам сиз айтманг бунақа гапларни, Мастоной, уят бўлади-я?

— Қўйми, эчкими униси билан ишим йўқ...

Қоракўз чиқиб кетди. Тўғри ўтинхонага борди. Неча йилдан бери ўтин ёрилавериш, ингичкалашиб кетган кучадага ўтирди. Бейхотиёр кўзларидан дув-дув ёш гўкилди. У отажонини сўроқ қиларди:

«Нега сиз ўша ёмон одамга шундай дедингиз, отажон? Шундай демаганингизда у сизни «ёт унсур»га чиқармасмиди?»

«Нима қилай, қизим, тўғри гапни айтиш бизнинг қонимизда бор!»

«Бизга раҳмингиз келмадим, отажон?»

«Одам хоҳ шоҳ, хоҳ гадо бўлсин, ҳеч қачон бағри бутун бўлмайди, бўтам! Ҳамма ўйлаган ўйларнинг тўла-тўқис рўёбга чиқавермайди. Худо бошидан ёрлақамаса, охирида ёрлақар! Сабрли бўл!»

«Агар сиз ҳаёт бўлганингизда ҳеч қачон, ҳатто ҳайит кунларида ҳам, «аҳволнинг қалай», демайдиган тоғам»

нинг хотини уйимизга келиб, энам бечорани бунчалик қийнаб, менга човут солмасмиди, отажон?»

«Мен ҳам сағир ўсганман, болам. Бир ёшга кирар-кирмасимдан онам қазо қилган! Пешанамизга ёзилгани шу экан. Сен отасиз қолдинг! Майли, қизим, хафа бўлма, бировга ноҳақ қилич кўтарган қиличдан ўлади! Сенинг отаңни ноҳақ жаҳаннамга жўнатганлар ҳам бу дунёга устун бўлолмайдилар!»

«Хўп, отажон! Хайрият, бахтимизга Тошбуви хола билан... у кишининг ўғли бор экан, бизга қарашиб туришади».

«Узоқнинг донидан яқиннинг сомони яхши, болам! Оқибатсиз қариндошдан бегона бўлса ҳам қўшни маъқул».

«Отажон, менинг кўларим сизнинг кўларингизга жуда ўхшар экан. Энам шундай деганларида жуда қувониб кетаман! Кўчада юрсам одамлар сизнинг қизингиз эканлигимни билсин, деб, кўларимни катта-катта очиб юраман! У куни кўчада бир киши: «Анови қизнинг қошқовоги раҳматлик Шодмонқулнинг ўзи-я», деса, иккинчиси: «Бир қизи бор, дейишарди, шу қизмикан?» — деди. Улар сиз ҳақингизда яна бир нима дейишармикан, деб жим туравердим! Улар: «Яхшига юрум йўқ, бояқиш ноҳақ жувонмарг кетди-да», дейишди. Мен ҳайрон бўлдим. Нима, яхшилар узоқ яшамайдими, отажон? Нега шундай дейишади-я? Одамлар сизни эслаганидан қувондим, сиз йўқлигингиздан ич-ичимдан ўқиндим, отажон!»

«Яхшилар яроғсиз бўладилар, болам! Шунинг учун уларга ажал тиғи тез тегади! Менинг умримни ҳам худ сенга, фарзандларингга берсин! Нима бўлсаям, ёмондан ёмон, яхшидан яхши ном қолади, яхши бўлгин, болам!»

«Отажон, мен барибир сизни кўраман, биз учрашамиз! Боғимизнинг тўридаги қўшнимиз Нозик момо шундай дедилар. Ё етти, ё ўн тўрт пуштдан сўнг инсон яна

қайта туғилармиш! Агар у биринчи яралишида ҳаётда кам бўлиб яшаса, иккинчисида бағри бутун бўлармиш! Биринчи яралганида роҳат-фароғатда яшаган бўлса, иккинчисида азоб-уқубатда яшармиш. «Сен ҳам қайта яралганигда етим бўлмай яшайсан», дедилар. Сиз ҳам серфарзанд бўлиб яшаркансиз, отажон! Мен Нозик момонинг гапларига ишонаман! У киши умри бино бўлиб ёлгон гапирмаганлар. Энам шундай дедилар!»

«Гапингда жон бор, болам! Нозик момонинг энаси ҳам бизга шундай дерди!..»

... Мاستон холанинг турқидан совуқ гаплари ўтинхонадан ҳам эшитилиб турарди:

— Эшакнинг бошини товоққа солсанг, юмалаб тушибди. Хайфи ўғлим кетсин ўша манжалақи қизинг! Дарбадарга берасанми, чулчутга берасанми, етти ёт бегонага берасанми, билганингни қил! Илоҳим ношукурликларинг тос теппанга урсин, у дунё-бу дунё ёлчиб емай ўтиб кетинглар! Самандар сенга ака эмас, сен унга сингил! Ёмонлигиндан сенлар Шодмонқул бечоранинг бошини едиларинг! Шуни айтадилар ўзи, болоқдаги бит бошга чиқади, деб! Кўраман ҳали, эшигимга ялиниб бормаганларингни!

Қоракўзнинг кўзларидан муздек ёш қуйилди. Совуқ гаплар аъзойи баданини зирқиратиб юборди. Онаси остонада йиғлаб ўтирарди. Доимо қорни тўймай, думини лапанглатиб юрадиган Олапар онасининг ўнг томонида ялпайиб ётар, бекасининг йиғлаганидан ўзича безовта бўлиб, қулоқларини чимираб, аҳён-аҳёнда ўтинхонага қараб кўяр эди. Кекса ўрикнинг синиқ шоҳида сассиқпопишак ку-куларди. Қоракўз ўзини йиғидан тўхтатиб, онасини юпатмоқчи бўлди, қўлидан келмади, онасининг кўксига бошини қўйиб, ҳўнграб юборди.

Яқингинадан ўтин ортган тоғчилар ўтгандай бўлди. Энақиз хола шоша-пиша кўз ёшларини артиб, юзини ювиш учун қумғондаги сувга интилди. Ранги ўчиб кетган

эски ёғоч ғовдан Ғойибназарнинг тапиш кўк эшаги кўринди. Ёшлигида у эшагини «кўк дўнан», деб атарди. Ҳозир эслатсангиз, уялади. Ғовни отасидан қолган эски чоригини кийиб олган Ғойибназар очди. Остонада камзулининг этаги билан кўзларини артаётган Қоракўзга, қумғонни ўнг қўлига ушлаб олиб, қизариб кетган юзларини юваётган Энақиз холага назар ташлади. Бир зум ғов олдида серрайиб туриб қолди. Қоракўз ўзини ичкарига олди. Энақиз хола ўчоқ бошига қараб юрди.

Ғойибназар ўтинни ағдариб ташлаб, уйга қараб юрди. Қоракўз уни кўриши билан кўнгли бўшаб кетди. У қўрқа-писа Қоракўзнинг ёнига ўтирди. Титроқ бармоқлари унинг қўлларидан тутди.

— Қоракўз, йиғламанг. Нима қилди? Ким хафа қилди? Айттинг!..

— Ундан кўра, айттинг, нега... Нега одамлар бизни истаганича топтайди? Айттинг... нега?

Ғойибназар бу саволга нимадир деб жавоб бермоқчи бўлди, лекин ҳеч нима деёлмади.

— Сиз учун, опагиз учун биз бор, Қоракўз! Хафа бўлманг, ҳаммаси ўтиб кетади, айттинг, ким хафа қилди? Айттинг, ўзимга айттинг...

Қоракўз юзини бекитиб йиғлар, Ғойибназар уни юпатиш учун алланималар дер, лекин нима дегани хотирасида қолмас эди...

Учинчи боб

Ғойибназарни янги мавсум олдидан ҳисобиликдан бўшатинди. Ким биладн, иш бэр жойда камчилик бэр. Иш бўлмаса, камчилик ҳам бўлмайди. Бирор айб қилгандир-да. Сулаймон ўнбоши колхоз раисига учради, натижа чиқмади. Кейинчалик, Сулаймоннинг айтишича, Юсуф дўм билан Қоракўзнинг ферма мудирн билан ишлайдиган тоғаси Самандар совуқ раисга уни: «Ҳали гў-

дак, сўзидан она сути кетмаган, одамлар норози бўлиш-
япти», деб чақавериб, охири мақсадларига етишибди.
Бунга ўша — Қоракўзларнинг уйида Мاستон хола билан
бўлиб ўтган воқеа сабаб эканини улар сезишди. Бу во-
қеа икки оиланинг ҳаётига ҳам, руҳига ҳам гаъсир эт-
май қолмади. Лекин Ғойибназар хурсанд эди.

— Қайтага яхши бўлди, бир боплаб меҳнат қи-
лайнки, — деди у онасига.

— Яхши ишлайман деб ўзингни уриштирма, сенинг
меҳнатингни кўрсатадиган одамнинг йўқ, — деди уф тор-
тиб Тошбуви.

— Одамлар билса бўлди-да, эна!

Кўп ўтмай ўзи ҳисобчилик қиладиган бригадага ўроқ-
чи бўлиб ишга кирди.

У ишга эрта бориб, кеч қайтар, Қоракўзни деярли
кўрмасди. Қоракўз ғира-ширада подага сигирлари-
ни ҳайдаб чиқаётганда ёки қайтаётганда кўз кўзга ту-
шиб қолар, бир-бирларини яширинча кузатиб қолишар-
ди. Шеър ҳам ҳануз жавобсиз эди. Бу йилги баҳор кам-
ёғин келди. Ёзни доимо тоғда ўтказадиган чорвадор
оилалар илк баҳорданоқ Ойқорга жўнаб кетишди. Куй
қайтиши биланоқ Кўкқўтон, Ғовқўтон, Мойлиқўтон ва
Ғавғоқўтонда, хуллас, тоғдаги барча қўтонларда чўпон-
ларнинг гулханлари милтирайди. Салқин тоғ шабадаси
чўпон-чўлиқларнинг тоғу тошда акс садо берувчи қий-
қириқлари, тоғ ўсимликларининг ёқимли ҳидини таратиб,
қалбингни қитиқлайди. Назарингда, гулхан атрофида-
гилар бошқа бир сирли, фақат ҳузур-ҳаловатдан иборат
дунёда яшаётгандай. Уларнинг ҳеч қандай ташвишлари
бўлмаса керак. Ўт сероб, қўю сигирлар ўтлаб юриша-
веради. Ғойибназарники-чи? Улардай эмас! Тунов куйи
уйида тишга босгулик ҳеч вақо қолмаган экан, районга
тушиб, ўзларига ва Қоракўзларга бозор-ўчар қилиб ке-
лаётган эди, йўлда рўпарасидан саман отини ўйнатиб
раис чиқиб қолса бўладими?

— Ҳа, қишлоқдан кўчиб кетгинг келяптими, нега иш-

га чиқмадинг? Эртагаёқ кўчирмага фамилиянгни тиркаб юбортираман! — деди у дўқ уриб.

— Ҳозир бораман,— деди Ғойибназар раиснинг олда жуда ноқулай аҳволга тушиб.

У қайтиб индамади. Ғойибназар ҳам эшагини ниқтаб йўлида давом этди. Қизиқ, ишда ҳам нуқул Ғойибназар тенги ёш-ялангтар ишлайди. Хўп янчиш ҳам, дон ташиш ҳам, ҳаммаси уларнинг зиммасида. Хирмонда ёши каттароқ одамларнинг ҳаммаси болаларга иш буюришади. Ғалла бўлиштиришга келганда эса ғиппа кекирдик бўлиб кўпини ўшалар олишади. Улар тинчигандан сўнг қолган қутганларга бирор нима тегади. Ажабо, нега шунақа-я?

... Бир воқеа ҳамон унинг хотирасида. Очарчиликнинг иккинчи йили, у энди ўн бирга тўлган эди. Уйларида ейишга ушоқ қолмади. Онаси ҳар кунги сут-қатиқни сотиб, бозордан ним қадоқ арпа уни олиб келарди. Бу ун на кулчага, на аталага етарди. Ушанда улар ҳеч қачон тўйиб овқат ейишмаган. Ғойибназар қанчалик очикмасин, онасига билдирмасликка ҳаракат қиларди. Кечалари онаси уни овутиш учун эртак-маталлар айтиб берарди. Ҳар бир эртак ҳафтада бир неча бор такрорланарди. Ғойибназар ботир Эрданачўкки ҳақидаги эртакни жуда яхши кўрарди. Онаси жодугар кампирнинг мудҳиш кўшиғини айтганида, қўрқувдан кўзларини юмиб оларди. Шунда қаршисида бир кўзли, арра тишларини қайраган жодугар пайдо бўлар ва у яна кўзларини очиб юборарди. Ғойибназар онасининг ҳам қорни очлигини биларди. Доимо овқатланиб бўлишганда онаси бирорта ушоқ қолмаган бўлса ҳамки, дастурхонни кафти билан сидириб, қўлини оғзига олиб борар ва ютиниб қўярди. Шундай пайтларда у онасининг кўзларига қараёлмасди.

Гоҳида онаси эртак айтавериб очликдан толиқиб қолар, сўзлари ҳам товланиб, аранг чиқарди. Шундай воқеа юз бермаслиги учун Ғойибназар ўзини ухлаганга соларди. Онаси ҳам эртак айтишдан тўхтаб, худога аллақандай илтижолар қилиб, уйқуга кетарди. Аммо у,

кўзини юмиши билан қаршида яна ўша жодугар кам-пир пайдо бўлар, ўзининг ёқимсиз ва нохуш қўшиғини айта бошларди:

Эрданачўкки уйдами?
Қарагай найза қўлдами?
Олмос қилич белдами?..

... Бадани жунжикиб кетган Ғойибназар яна кўзини очар, онаси қимирлаши билан яна юмарди...

Шу йили бир амаллаб кўкламга чиқишди. Ғалла ўри-ми яқинлашганда онаси **Матқобил** ўнбошининг уйига борди. Ўнбошининг хотини нима учундир Тошбувини мамнун қаршилади.

— Келинг, Тошбувиойичча? — деди у Тошбувининг нима мақсадда келганини пайқаб.

— Қишда болам билан бир уйда ўлиб қолишимизга сал қолди. Ёзда озгина дон-дун йиғмасак, яна ҳолимиз хароб, айланай. Қўлда терган машоқ билан кун кўриб бўлади, дейсизми? Эшитишимча, ғалла янчишга бола-ларни ҳам олишаётган экан. Отга миниб ғалла янчиш қийин дейсизми? Менинг ҳам биттаю битта етимим ўн иккига кирапти,— деди Тошбуви атайлаб ўғлини бир ёшга ошириб, кўзи ёшланар экан. — Шуни **Матқобил**-жонга айтай деб келувдим.

— Ҳа, очарчилик ҳамманинг силласини қуритди, ўр-гилай. Боламини хўп ишига олинг, деб келаётганлар сон мингта. Хўжайиннинг ҳам боши қотиб қолган. Кеча тўртта одамга йўқ, деб юборди. Ушалар ҳам худди сиз-дай, бошида эри йўқ.

— Садағанг кетай, Барчиной, сизнинг бир оғиз сў-зингиз. Бетимнинг суви беш томиб, остонангизга оёқ босдим. Эрингизга айтинг, нима иш берсалар розимиз. Ишқилиб, бир амаллаб қишдан чиқиб олсак бўлгани. Кейинига худо пошшодир.

— Майли, сиз учун бир айтиб кўрай, йўқ демаслар.

Бу дунёда одам боласининг бир-бирига қилган яхшили-
ги қолади.

Аммо «йўқ демаслар» дегани унчалик арзонга туш-
мади. Тошбуви роппа-роса беш ой Барчиннинг ипини
йигирди. Матқобил Ғойибназарни отига мингаштириб,
Ғалахирмонжойга олиб кетди. Хирмонбоши уни ориқроқ
тўриқ отга миндириб қўйди. У жуда қувониб кетган эди.
Қувонганидан очлигини ҳам унутгандек эди. Аммо бу
қувонч тушга яқин сўнди. Хирмон атрофида ўралашиб
юрган катта ёшдаги одамлар араваларнинг соясига ўти-
риб, нон, гўшт ейишди, айрон ичишди. От эзғилаб таш-
лаган болаларни эса ҳеч ким: «Бери кел», демасди. Ғой-
ибназар ёшлигидан дунёда энг ёмон кўрган одамла-
ри — босмачилар ҳақида кўп ўйларди. Уларнинг айрим-
лари унинг отасини ўлдирган, Ғойибназар афт-башара-
сини хаёлан чизиб юрадиган ўша одамларга ўхшарди.

Болалар унга хирмонбошининг рухсатисиз отдан
тушиш мумкин эмаслигини келиши биланоқ тушунтири-
лар. Иссиқ, очлик, бунинг устига ёзилгиси қистарди.
Отдан тушиб, пиёда бўлса ҳам кетиб қолай деди-ю, ле-
кин унга кўз тикиб ўтирган онасини ўйлади. Ниҳоят,
ўтирганлар ҳазил-мутойиба қилишиб, ўринларидан гу-
ришди. «Қорни тўқ, қайғуси йўқ одам ҳазил-мутойиба
қилади», дея хаёлидан ўтказди Ғойибназар.

— Отларни чиқариб, суғориб келинглар!— деб буюр-
ди хирмонбоши баланд овоз билан.

Ғойибназар отини хирмондан ҳаммадан кейин чиқа-
риб, болалар кетидан юрди. Ошпаз отнинг устидаги
болаларга яримтадан зогора нон ва бир бурдадан гўшт
улашиб чиқди. Навбати кейинроқ келган Ғойибназар ва
яна иккита болага гўшт етмади. Ошпаз айронга тўғрал-
гандан қолган пиёзни узатди.

— Эргага кўпроқ гўшт бераман,— деди у тиржайиб.
— Бир йўла ўзларинг ҳам сув ичиб кела қолинглар, су-
вимиз исиб қолибди!— деди у ҳамма эшитсин учун ба-
ланд овозда.

Болалар индамай пиёзни олишди. Ажабо, нега бу одамлар бунчалик бераҳм бўлиб қолишган-а? Агар отларни суғориш керак бўлмаса, болаларга ҳам нон берилмас экан-да? Наҳотки болалардан ҳам отлар азиз бўлса?

Айрим болалар сувга етмасданоқ нонларини еб қўйишди. Ғойибназар ҳам индамай нон ейишга киришди. У зоғорани ҳар тишлаганда кўз олдига онаси келарди. «Волам, берган нонларини эҳтиёт қилгин, ортса, олиб қўй», деган эди онаси оғзига ипдан боғ қилинган бўз халтани унинг қўлига тутқазаркан. У ўз қорнидан ортириб, уйга нимадир олиб бориши керак. Гўшт беришганда ноннинг ярми қолармиди? У пиёз билан нонни биринчи еяётгани йўқ. Кўпинча уйда очиққанида нон билан пиёз ерди. Бир куни уйда ейишга ҳеч нарса қолмади. Онаси қаердандир уруғликка олиб қўйилган катта пиёз топди. Кейин уни қайнатиб, озгина туз ва сарёғ солди. Она-бола пиёзни бўлиб еб, сувини ичишди. Кўнгил айнимаслиги учун устидан чириш чайнашди.

Ғойибназар зоғоранинг ярмини еб, ярмини қўйнига солиб қўйди. Қанча егиси келмасин, емади. Болалар отларини суғоришди, ўзлари ҳам сув ичишди. Улар борган сой тўқайзорга ўхшар, тип-тиниқ сув қамишлар орасидан сизиб оқар эди. Катта тошлоққа қўшиладиган кўм-кўк сойни Сирлисой дейишади. Айтишларича, қадим замонда подшонинг қизлари тахтиравонларида сойдан ўтаётган пайтда чўкиб кетган эмиш. Улар ҳанузгача сойнинг тагида яшармиш. Ҳозир ҳам кечалари бирон киши сойдан ўтса чўкиб кетармиш. Шунинг учун бу сойнинг атрофига болалар кам келишади. Қамишлар орасида отини ҳеч ким билмайдиган жажжигина қушлар пилдирашиб юришар, тулкилар қўлга тушира олмаса ҳам чаққон қушларни беҳуда пойлашарди. Ойқордан оқиб чиқадиган барча сойларда бўлганидек, бу сойда ҳам тўнғизлар бор эди. Улар анҳорни лойқалатиб ағанашар, сувга келган сурувларни ҳуркитишар эди.

Аксига олгандек, бугун ҳам шундай бўлди. Отларнинг олди сувдан қайтганда қамишлар орасидан хўриллаб тўнғиз чиқди. Сув ичаётган тўриқ бирдан ўзини орқага ташлади. Ғойибназар чап томонга оғиб қолди. Оёғини узангидан чиқариши биланоқ отилиб кетди. Анчагача ўрnidан туролмай ётди. Болалар чувиллашиб, уни суяб турғазиди. Қўллари шилиниб кетган, оёғи қақшаб оғирди. Қўйинини пайпаслаб кўрди — нон йўқ эди. Шу атрофга тушгандир, деб у ёқ-бу ёққа қаради. Кўринмади. Болалар ҳам индашмади... Уни болалардан бири отига мингаштириб олди. Тўриқ қочиб кетган эди.

— Барибир хирмонга боради, у от Муродуллани ҳам йиқитувди. Ким биринчи келса шу отга минади, — деди болалардан бири.

— Ҳалиям бахтинг бор экан, жўра, тўнғиз ўзингга ташланганда нима қилардинг? — деди иккинчи бола.

— Бир ўлимдан қолдинг, энди юзга кирасан, — деди яна бошқаси.

Болалардан тағин бири қишлоқда ҳамма айтиб юрадиган, Саттор деган ўтинчини Каттасойда қандай қилиб тўнғиз чалиб кетгани ҳақидаги мудҳиш воқеани худди ўзи кўргандек ҳикоя қилиб берди.

Улар хирмонга қайтишганида тўриқ ҳам ўйноқлаб хелиб, янчилаётган галлага оғиз урган экан.

— Кимнинг оти бу, ол деяпман! — дея қичқирди хирмондаги одамлардан бири.

Бу — хирмондагилар Бердимурод полвон дейдиган, бақувват мускулларини доимо ўйнатиб, ўз кучи билан қишлоқ болаларини ҳайратга солиб юрадиган одам эди.

Ғойибназар мингашиб келган отидан сакраб тушди-да, тўриққа қараб югурди.

— Ҳа, тирранча, бугун келибоқ отни қочириб юбордингми? — деб ўшқирди Бердимурод.

— Тўнғиз ҳуркитиб юборди, йиқитиб қочди, — деб жавоб қилди у қўрқа-писа.

— Лапашанг одамлар бир умр шундай танбеҳ еб

юришади. Отанг ҳам сал пухтароқ бўлганида бунча эрта ўлиб кетмасди. Отангга тортибсан-да. Ишласанг тузук-роқ ишла, бўлмаса хирмонбошига айтиб, ҳайдаттириб юбораман, — деди у ўқрайиб.

— Отам сизга нима қилди? Хирмонга сиз хўжайин эмассиз, — дея йиғламсираб жавоб қилди Ғойибназар.

— У-ҳў, ҳали тилим ҳам бор, дегин...

— Бердимурод, нима керак ўлган одамнинг орқасидан гапириб! Ақл-ҳушинг жойида бўлса тирикларни инсофга чақир! — дея узоқдан баланд овоз билан гапирди похол тўдалаётган Дўстмурод бобо.

Бердимурод қайтиб оғиз очмади. Ғойибназарнинг бўғзига алланима тиқилгандек, лекин орқасида ҳам кимлардир борлигидан қувват олгандай бўлди. Бердимурод Дўстмурод бобога ҳеч нима деёлмади. Қизиқ, у кишига ҳеч ким гап қайтаролмайди. Унинг айтганини ўнбоши, ҳатто раис индамай бажаради.

Ҳамма ўз ишига киришиб кетди. Ғойибназар бўлиб ўтган дилхираликдан ярим очлигини ҳам унутди. Уйлай-версанг бошинг ҳам оғирлашиб кетар экан — бунини у кечга яқин сезди. Шундан сўнг кўпроқ Ойқорга, сукунат қатрида мудраётган чўққилардаги ола-була қорларга қаради. Утин олиб келгани боришганида, саратонда ҳам қорбўрон ўйнаганини эслади.

Кеч кирди. Қуёш бўзарганча олисдан жуда паст кўринадиган тоғлар ортига ботиб кетди. У тоғлардан қараса Ойқор ҳам пастгина кўринса керак. Лекин Ойқорнинг чўққиларидан мудом қор аримайди. У тоғларда қор йўқ. Ойқордан қор ариса қаҳатчилик бўлармиш... Кечки пайт Ойқор совуқ ва қорайиб кўринади. Назарингда, кеч кириши билан тоғдаги барча жонзотлар инларидан чиқиб, изғиб юргандек туюлади. Шундай пайтларда кишининг уйда ўтиргиси келмайди. Тўй ёки бирон-бир маърака бўлса майлику-я, болалар тўпланишиб «қиҳ-қиҳ», «пистин-пистин» ўйнашади. Бўлмаса катталарнинг гапига қулоқ солиб ўтиришдан бошқа иш қолмайди.

Ғойибназар бундай туиларни ёмон кўрарди. Бундай пайтларда онасининг нима айтиб беришини олдиндан биларди. Онасининг унга айтиб бермаган эртақ ёки афсона қолмаган. Гоҳида қизиқ-қизиқ эртақ, афсона ёки воқеаларни ўзи сўраб айттиради. Айниқса, онаси келин-чаклик пайтларида ўтов тикиб, Ойқорга чиқишганида Янгибой исмли қўшнилари қандай қилиб ўз ўғлини бир мушт уриб ўлдириб қўйганлигини ҳаяжон билан айтиб берарди.

Айтишларича, Янгибой одамлар билан кўп гаплашмас, одамлар ҳам ундан ўзини олиб қочар экан. У жуда кучли бўлиб, икки килогача хом қўйруқни нон билан паққос туширар экан. У деярли ҳар ҳафтанинг уч-тўрт куни қиморда бўларкан. Ойқордан ошиб ўтиб, икки-уч кун тожиклар билан қимор ўйнаб, ютиб ёки ютқазиб келар экан.

Бундай ўйинлар Янгибойнинг уйида ҳам бўлиб тураркан. У хотини ёки болалари қўлига бирор чақа бермас, бозор-ўчарни ўзи қиларкан. Лўлилар қишлоққа узук, сирға ва шунга ўхшаш майда-чуйдалар олиб келганда хотини Ғойибназарнинг онасидан бир сўм-ярим сўм қарзга оларкан. Тошбуви унга раҳми келиб, қарзларини қистамаса ҳам, эридан ўғирлаб-нетиб қайтарар экан.

... Ушанда ҳамма қиморбозлар Янгибойнинг уйига йиғилишибди. Абдумажид исмли ўғли ҳар галгидек онасининг тиззасига суяниб ўтирган экан. У, отаси кўрпанинг остига қистириб қимор ўйнаётган пулдан ўғирлаб онасига берар, онаси уни қарз-ҳаволаларига ишлатар экан. Уша куни у кўрпанинг четидан учи чиқиб турган бир сўмликни секин тортганида отаси кўриб қолибди. Уялган Абдумажид чордана қурганча ерга тикилиб қолибди. Ютқазиб алам қилиб ўтирган отаси жаҳл ўстида унинг бўйнига бир мушт урибди. У: «Иҳ», дея бошини ерга қўйибди. Оғиз-бурнидан қоп-қора қон кетибди — шакар томири узилиб кетган экан...

Онаси дод солиб, эрига ёпишибди, қарғабди. У хогин бўлиб эрини биринчи марта қарғаши экан. Эри уни шундай тепибдики, шўрлик аёл икки ой деганда зўрға ўзига келибди. Бўйида беш ойлик боласи бор экан, у ҳам нобуд бўлибди. Ғойибназар онаси учун жувонмарг бўлган Абдумажидни кўп ўйларди...

Шу пайт хирмонбошининг овози эшитилди. Ҳамма отини ҳўпдан чиқарди. Хирмончилар сомонни ажратиб донни совуришга киришдилар. Уйига олиб боришга майда-чуйдаси борлар кетишди. Ғойибназар ота-онаси йўқ иккита бола билан хирмонда қолди. Борар жойи йўқ бу болалар ҳар кун шу ерда қолишар экан. Улар Ғойибназарнинг ҳам хирмонда қолганидан суюнишди.

Хирмончилар ишларини тугатгандан сўнг ҳаммалари ўтириб атала ичишди. Борлар чакмонигами, чопони-гамн ўралиб уйқуга кетди. Йўқлар эса сомондан ўзларига жой қилишди.

— Юр, жўра, бизнинг уямиз бор, сенга ҳам уя ковлаймиз,— деди ўша болалардан бири Ғойибназарни похол уюмлари сари бошлар экан.

Ростдан ҳам улар тўдаланган похолдан бўрниккига ўхшаш уя ковлашган, икки уя бир-бирига туташган жойда ухлашар экан.

— Менга тоққа қараб ётишга ўнгроқ қилиб уя ковлаймиз,— деди Ғойибназар уларнинг ишига астойдил қизиқиб.

— Совқотиб қоласан, жўра,— деди иккинчи бола.

— Совқотсам, сизларнинг уяларингга кирман.

— Оёғингни биз томонга қилиб, бошингни чиқариб ётаверасан бўлмаса. Биз барибир ичкарида ётамиз. Бошқа уя ковлаб юрмаймиз. Ҳадеб ковлайверсак похол ҳам чўкиб кетиши мумкин,— деди қорачадан келган, иссиқдан юзлари ёрилиб кетган бола.

— Тўғри айтади,— қўшилди иккинчиси.

— Отининг эгарини бошингга қўйиб олсан, сов-

қотсанг жабдуғини ёпиб ол, — ўргатди у катта кишилардек.

У чарчоқдан хаёл суришга ҳам улгурмай, уйқуга кетди. Уянинг тўридаги болалар ҳам ўша заҳотиёқ тинчиб қолишди. Ғойибназар ярим кечада совқотганиданми ёки нимадир шитирлаганиданми уйғониб кетди. Икки-уч киши пичирлашиб, ниманингдир ҳисоб-китобини қилишарди. Ғойибназар жойидан кўзгалмай, уларнинг гап-сўзларига қулоқ солди. Улар қопни судраб, сомон уюмларидан бирига кўмишди, кейин узоқ вақт қачон олиб кетишни маслаҳат қилишди. Ғойибназар уларнинг уччаласини ҳам таниди: Бердимурод, Матқобил амаки ва яна бири Ғойибназар ҳаммадан яхши кўрадиган Дўстмурод бобо эди... «Ия, Дўстмурод бобо ҳам ўғирлик қиладими?» — деб ўйлади у... Бир оздан сўнг қопларни эшакларга ортишди. Эшаклар қумлоқ йўлга тушганидан қишлоқ томон кетаётгани сезилиб турарди.

Ғойибназар яна ухламоқчи бўлган эди, кўз олдида уч башара — Бердимурод, Матқобил ва Дўстмурод боболар гавдаланаверди. Сўнг болаларга яқинроқ бориб, эгарни бошига қўйди. Жабдуқни устига ёпиб, кўзларини юмди. Ухлаш олдидан ҳеч қачон ўй-хаёлларингни охирига етказа олмайсан. Биринчиси тугамасдан, иккинчиси бошланаверади. У шерикларининг ухлаб ётганига ҳавас қилиб, ўзи ҳам ухлаб қолди.

Эрталаб кечаси бўлиб ўтган воқеа ҳақида ҳеч кимга оғиз очмади. Дўстмурод бобо билан Бердимуроднинг кўзига қараган эди, иккаласи ҳам кўзини олиб қочди. Улар ниманидир сезишган эди. Тушга яқин Дўстмурод бобо уни секин ёнига чақирди.

— Кўрдингми? — деди у бўшашиб.

— Ҳа, — деди Ғойибназар гуноҳқорона.

Дўстмурод бобонинг кўзлари пирпираб, қошлари учиб тушар, тиззалари билинар-билинемас қалтирарди. Ғойибназар Дўстмурод бобонинг кўзига қараёлмас, ичидан унга раҳми келарди. Қани энди у Ғойибна-

зарнинг бу воқеани ҳеч кимга айтмаслигини билса эди!

— Қўйишмади, ўзингга ҳам бир қои берамиз, дейишди. Қишда болаларимнинг чирқиллашиб қолганини эслаб, хўп деворибман. Нима қилай, Ғойибназаржон?— деди Дўстмурод бобо хижолатдан ўзини йўқотиб.

— Хотиржам бўлинг, ҳеч кимга айтмайман, бово, — деди Ғойибназар астойдил.

— Худо хайрингни берсин, бўтам. Қишлоққа борганинга уйга кир, сенга ҳам бир пудини бераман. Сизларга ҳам қийин.

— Раҳмат, бово, керак эмас. Ўз ҳақимни беришса бўлгани.

— Беришади, ўзим олиб бераман, кўнглинг тўқ бўлсин, — деди ишонч билан Дўстмурод бобо.

Шу пайт узоқдан отлиқ Матқобил кўринди. Унинг хатти-ҳаракатидан ниманидир айтишга шошилаётгани сезилиб турарди. Хирмондагилардан бири унинг отининг жиловидан ушлаб, нарироқдаги қозиққа боғлаб келди.

— Бугун тушда лектир келармиш, — деди Матқобил ҳовлиқиб.

— Нега? Ишни текширарканми? — деб сўради кимдир.

— Қим билади, биронтаси ёзгандир-да, — дея жавоб қилди Матқобил безовта бўлиб.

— Биринчидан, лектир эмас — лектор. У шикоят текширмайди. Дунёда бўлаётган воқеалар ҳақида сўзлаб беради, — деди бошини белбоғи билан тангиб олган, ҳамма Абдурайим аскар дейдиган киши «лектор» сўзидаги «о» ҳарфига урғу бериб.

Унинг бу лақабни олишининг боиси бор. Босмачилар тугатилиб, уруш тамом бўлганидан кейин ҳам у бешолти йил чамаси аскарлик формасини ечмади. Аскарлик кийими йиртилмайдими ёки унда бошқаси ҳам бормиди,

қачон қараманг — формада юрарди. Шунинг учун одамлар: «Абдурайим аскар бўлиб туғилган», дейишарди. Аскар гапини қўшиб гапиришмаса, кўпчилик уни танимасди.

— Э, хайрият-э, шунақа дегин? Раис шундай дегандан сўнг шошганимдан уйга ҳам кирмай етиб келдим-да, — деди Матқобил бир оз ўзига келиб.

Бу гап одамлар орасида тарқалиб, ҳамма тараддудга туриб қолди. Фойибназар ҳам лекторнинг нималар ҳақида гапиришини ўйлай бошлади. Уша одамга бугдой ўғрилари, ишەкмас хирмон ишчилари ҳақида гапирсамикан? Матқобил билан Бердимуродни айтса, Дўстмурод бобони ҳам айтишни керак. Лекин у кишини айтиб бўлмайди. Ун битта боласи бор. Аслида у кишининг ўн учта боласи бўлиб, иккитаси бултурги очарчиликда ўлиб кетган эди. Шунда Дўстмурод бобо жинингамо бўлиб қолган, дейишади. Шу боисдан бўлса керак, аламинг Юсуф дўм билан колхоз раисини тутиб олиб, роса дўп-послаган экан. Улар қўрққанларидан Дўстмурод бобога колхоз омборидан озиқ-овқат беришибди. Бўлмаса, қолган бола-чақаси ҳам очликдан ўлар ҳолга етган экан. Раисдан тортиб ўнбошигача у кишидан қўрқининг сабаби ҳам шунда бўлса керак. Қандай қилиб у бечорани лекторга айтиб бўлади?! Лекин Матқобил билан Бердимурод нобоп одамлар. Айниқса, Бердимуроднинг турқи совуқ, кўзлари оламинг кўзига ўхшамайди. Унинг отасини Ойқордан оғиб, Афғонистонга қочиб кетган, дейишади. Орасининг айтишича, Матқобил ўлгудай порахўр, иложи бўлса, ўлган одамдан ҳам пора олгиси келар экан. Аслини олганда, дупёла ёмон одам бўлмаса керак. «Яхши-ёмон» деган гап кишилар бир-бирини чуқур тушушмай қоллиларидан ёки бир киши иккинчи кишини тан олмаслигидан келиб чиққан бўлса керак. Мана шу Бердимурод ёки Матқобил амаки ҳам бировлар учун чинакам сеvimли, энг азиз инсон бўлса

керак. Яхши одамлар кимлар учундир энг тубан киши бўлиб туюлса ажаб эмас.

Тушга яқин лектор яна бир отлиқ билан бирга келди. Уларнинг бири алланималар дер, бошқаси маъқуллар эди. Маъқуллаётган одам шу ердан, колхоздан бўлса керак. Болалар ҳам отларини секинлатиб, келганларга қарашди. Матқобил ўзини бечораҳол кўрсатиб, уларга пешвоз чиқди.

Келган кишиларни араванинг соясига ўтқозишди. Матқобил: «Отларни нега тўхтатдиларинг?» — дегандек болаларга ўқрайиб қаради. Улар отларини «чуҳ-чуҳ»лаб яна ишга тушишди. Бир неча киши араванинг панасига ўтиб, серрайиб турар, бошқалари ўзини кўрсатиш учун илдамроқ ишлашар эди. Араванинг панасидагилар орасида икки қўлини маъносиз осилтириб турган Дўстмурод бобо ҳам бор эди. У кишининг қўллари бир оз чўзилиб кетгандай туюларди. Дўстмурод бобо шубҳаланмасин деб, иложи борича ўша томонга қарамади. У кишининг орқасида кўзлари бежо Бердимурод турарди.

— Нега ота фақат болалар минган? — деб сўради лектор Матқобилдан.

— Отларга оғирлик тушмасин, деб болаларни қўйганмиз. Акс ҳолда, отлар чарчаб қолади, дегандек...

— Болаларни алмаштириб, отларга катталарни ҳам миндириш керак. Биласиз, от кишини эзиб ташлайди.

— Эрта-индин хирмон ҳам тугаб қолади, болаларни енгил ишга ўтказамиз.

— Қанақа енгил ишга?

— Аравада районга ғалла ташишадн.

— Бундан чиқди, энг масъулиятли иш болалар зиммасида экан-да?

— Йўқ, ўртоқ лектир. Бу енгилроқ иш, тез-тез қатнаб келишаверади, дегандай...

— Йўқ, қатнаб келишавермайди. Аравани катталар ҳайдасин. Замон нотинч. очарчилик. Тоғу тошда писиб

юрганлар оз эмас. Ҳар ҳолда, аравани эсли-ҳушли одамлар ҳайдаса яхши бўлади.

— Хўп, ўртоқ лектир, хўп,— деди Матқобил гапнинг жиддий тус олишини истамай.

Кейин Матқобил лекторнинг ишораси билан болаларга отдан тушишни буюрди. Хирмонда биринчи марта иш таққа тўхтади. Илгари ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Тушлик пайтларида катталар дам олишса, болалар ишлашар, болалар тушликка чиққанда ёки от суғоришга кетишганда катталар хирмон уйиб, дон совуришарди. Қаттиққўл Матқобил амаки ҳаммани шунга ўргатган эди. Ҳамма нимадир юз беришини кутаётгандай бири-бирига зимдан тикилар, Матқобил билан Бердимуроднинг кўзи бежо аланглар эди.

Хирмондагилар ярим айлана шаклида чордана қуриб ўтиришди. Ён дафтарига алланималарни диққат билан ёзиб-чизиб ўтирган лектор ўтирганларга юзланди.

— Ҳорманглар, болалар! — деди у табассум билан.

Болалар бир-бирларига қарашди. Ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Бор бўлинг, ўртоқ лектор! — деди қуйироқда ўтирган болалардан бири.

— Бор бўлинг!

— Бор бўлинг! — дейишди болалар бирин-кетин.

Улар орасида жонланиш пайдо бўлди. Лектор атайлаб болаларга: «Ҳорманглар», деди. Бу уззуқун отда хаёл суриб юрадиган ва дунёнинг иши дон янчишдан иборат, деб биладиган болаларнинг руҳини кўтариб юборган эди.

— Чарчамаёпсизларми? — сўради лектор ўша габассумда.

— Йўқ!

— Раҳмат! — дея чуғурлашди болалар.

— Мен ҳам ёшлигимда отам билан доимо қўш қўшиб, ғалла янчар эдим. Отам мени отга миндириб қўярдилар. Энди гапнинг очигини айтсам, айниқса ғалла

янчганда отда ўтиравериб орқам жуда яғир бўлиб кетарди-да...

Даврада гурр кулги кўтарилди. Ғойибназардан икки ёш кичик, тиши кемшик Раимқул деган боладан қўлини қаерга қўйишини билмай аланг-жаланг ўтирган Дўстмурод бобогача ҳамма кулди.

— Энди асосий масалага ўтамиз, — деди ҳалиги киши жиддий оҳангда. — Мен райкомнинг топшириғи билан сизларнинг ҳузурингизга келдим. Партия ва ҳукуматимиз колхоз тузумининг мустақкамланиши учун кўп ишлар қиляпти. Аммо бу ишга ҳалақит берувчи одамлар ҳам йўқ эмас. Улар колхоз тузуми ташкилотчиларига суиқасд уюштирмақдалар, бор ғаллаларни бекитиб, колхозларнинг донини ўғирлашмоқда. Айниқса, бундай одамлар коллектив хўжалик аъзолари ичидан ҳам чиқаётгани ачинарли ҳолдир...

Ғойибназар беихтиёр Дўстмурод бобога қараб қўйди. Бахтга қарши, у ҳам кўзи жовдираганча Ғойибназарга тикилиб турган экан. Ғойибназар ноқулай аҳволга тушиб қолди. Ёши улуг одамнинг кўзи жовдирагани қизиқ бўларкан. У шу воқеани кўрганлиги учун ўзини лаънатлади. «Отиб ташласалар ҳам бировга айтмайман, Дўстмурод бово» деди ичида ўзига-ўзи.

Лектор сўзининг охирида уларга соғ-саломатлик тилади. Кейин ҳамма билан бирма-бир хайрлашиб, қўшни колхоз хирмонига ўтиб кетди.

Шундан кейин оғзида толқони бордай жимгина ҳўп янчаётган болаларнинг овози чиқиб қолди. Матқобил амаки ҳам уларга илгаригидек дўқ-пўписа қилмас, болаларнинг гап-сўзлари жуда кўпайиб кетгандагина, бир-икки ўқрайиб қараб қўярди, холос.

Хирмон ишлари охишлаб қолди. Кўч-кўлон йиғиштирилишидан бир кун олдин Матқобил ревком раиси иштиракида минг бир ҳисоб билан хирмон ишчиларига ғалла тақсимлади. Катталарга саккиз пуддан, болаларга тўрт пуддан дон бериларди.

— Тошбувининг ўғлига бир пуд қўшиб бер! Аҳволи оғир, алқайди, — деди Ғойибназарга навбат келганда Дўстмурод бобо Матқобилга.

У гап-сўзсиз Дўстмурод бобонинг айтганини қилди. Ғойибназар ўзини Матқобил амакининг олдида жуда ожиз ва ноқулай ҳис этди.

Зум ўтмай, Галахирмонжойни машоқчилар босиб кетишди. Булар орасида юз-кўзларини чанг босган Тошбуви билан ўғли, Энақиз ва унинг хаёлпараст қизи ҳам бор эди...

Тўртинчи боб

Тошбуви кўнгили ёриб қўшнисига бир гап айтай дедию, мусулмончилик, совчи-повчи деб қоладими, деб тилини тийди. Ғойибназарга маслаҳат солай деса... Гоҳида ўғлига раҳми келиб кетади. Онам хафа бўлмасин, деб оғзидан чиққан гапни ўрнига қўяди. Унинг бир-иккита ўртоғидан бошқа ҳеч кими йўқ. Уларнинг борига ҳам минг қатла шукурки, ҳар замонда келиб, қаттиқроқ кулсанг қулаб кетгудай шу кулбани обод қилиб кетишади. Улар ҳар келишганда Тошбуви холани ҳазил-чин ўртага олишарди. Утган куни ҳам шундай бўлди.

— Бу шотеракнинг бошини қачон иккита қиласиз? — деди бири.

— Сизни қийнаб юрмай деб шундоққина қўшнингизнинг қизини кўндириб ўтирибди, яна нима керак? — деди иккинчиси.

— Биздай, қиз топиб берарсиз, деб онасига ташлаб қўйганда нима қилардингиз? — ҳазиллашди яна бири.

Бу ҳазил-мутойибалардан Тошбуви хола шошиб қолар, қувончдан кўзлари ёшланиб кетарди. Бу гаплар Ғойибназарга қанчалик эриш туюлса-да, юрагини орзиқтирар, Қоракўзга етиш юлдуз қадар йироқдек туюлар эди.

Тошбуви, орага битта-яримта судилиб, ишга шайтон ораламасин, деган ўйда қўшнисига дилини ёрди. Кўнгли очик Энақиз ҳам индамай рози бўлди. Бўлажак қудасига ҳеч қандай шарт ҳам қўймади, қалин ҳам сўрамади. «Усиз ҳам уларнинг қилган хизматлари биз учун етарли», деб ўйларди у.

Киши юрагини ҳаприқтирадиган баҳор кечаларининг бирида Энақиз хола ҳовлисидаги эски ўчоқда кечаси билан Ғойибназар келтириб берган ўтинлар чирсиллаб ёнди. Катта қозонда қарироқ бўлса-да, семиз эчкининг гўшти узоқ қайнади. Қишлоқда гапни ҳеч кимга бермайдиган, унчалик кекса бўлмаса-да, одамлар «оқсоқол» деб атайдиган беш-олти киши қайнатма шўрвани ичишгандан сўнг, ҳар икки хонадоннинг вакилига панду насихат қилишиб, юзларига фотиҳа тортишди...

Қоракўз келганлардан яшириниб, ўтинхонада ўтирди. У бу кунни яширинча орзиқиб кутган бўлса-да, энди кўнгли алланечук ғалати эди, шу ғарибгина кулбасини, муштипар онасини ташлаб кетаётганидан беихтиёр кўзига ёш қалқди. «Ҳали тўй бўлаётгани йўқ-ку, фотиҳа гўйи қилишяпти», дея ўзини юпатган бўлар, бироқ қалбининг бир томони бўшаб қолаётгандек эди. У арча ҳиди анқиб турган ўтинхонадаги ҳар бир шох-шаббада бир сир мужассамдай, узоқ тикилиб қоларди. Ростдан ҳам улғайиб қолганини бугун сезди. Ахир уни тўй қилишяпти!..

Лекин бу қувончли ташвишлар уларнинг кўримсиз хонадонига нималар олиб келаркин? Тўй ҳаракати бошлангандан бери Энақиз холанинг тинчлиги бузилди. Кечалари ҳам ўзинча олло-таоллога нола қилиб чиқади. Уша воқеадан бери тоғалари билан ҳам юз кўришмас бўлиб кетишди. Бир ҳисобда шуниси ҳам маъқул. Обрў сиздан, жанжал қариндошдан, дегани ҳақ гап экан. Боридан йўғи тинч уларнинг. Лекин жим юришиб, бирор касофатни бошлашмаса бўлгани. Уларнинг қўлидан ҳар нима келадн.

Утинхонанинг шифтига осиб қўйилган исириқнинг ҳидидан кўнгли нохуш бўлиб қетди. Қорни ҳам очди. Ажабо, ҳовлида барча хатти-ҳаракат Қоракўз учун бўляпти-ю, ҳеч ким ҳолидан хабар олай демайди. Одамларнинг кулиши, гап-сўзларига қараганда ҳаммалари хурсандга ўхшайди. Отажони бўлганда, у киши ҳам қандай хурсанд бўлардилар. «Тўй қутлуғ бўлсин», деганларга отасининг ўғай акаси жавоб бермай, ўзлари: «Қуллуқ-қуллуқ», дердилар. Тегирмонга ҳам ҳаллослаб онаси эмас, отажони борардилар...

Одатда тегирмонга Қоракўз борарди. Аммо қишлоқда: «Қоракўзни Ғойибназарга унаштиришаётганмиш», деган гап чиққанидан кейин онаси қизини кўчага кўп чиқармай қўйди. Қоракўз ҳам одамлардан ўзини олиб қочарди.

Нон ушатиш бўлади, деганига уч кун қолганда онаси ўзлари ётадиган уйнинг токчасидаги пуф-пуфлаб асраб юрадиган буғдойни бир амаллаб қизи билан туширди. Қопни зўрға судрашиб, ташқарига олиб чиқишди. Бу ўтган йили терилган машоқдан эди. Ушанда онаси қизига ҳазилу чин: «Худо хоҳласа, шу машоқлардан ун тортиб, тўйингга нон ёпамиз», деган эди. Онасининг айтишича, фаришта омин деган экан... Мана энди, она-бола шу донни тегирмонга олиб боришмоқчи. Энақиз хола ранги ўчиб кетган рўмолини танғиб, йўлга тушди. Қоракўз онасини катта йўлга чиқариб қайтди.

Улар кўпинча от-улов сўрайдиган қўшнилари Ёмонқул бобо жуда ғалати одам. Бир қарасанг, ўзи ҳам кулиб, бошқаларни ҳам кулдиргани-кулдирган. Бир қарасанг, ҳаммани жеркиб, замонадан зорланиб юради. Ёмонқул бобо бировни ўзига эшиттириб ҳақорат қилса ҳам унга ҳеч ким индамайди. Каттаю кичик, ҳатто ўзидан катталар ҳам у кишини: «Ёмонқул бово», дейди. Айтишларича, онаси Ёмонқул бобони туққанидан сўнг вафот этган экан. Сўнгра одамлар чақалоққа: «Бу худонинг ёмон қули бўлди», деб, исмини «Ёмонқул» қў-

Ийшибди. Энг қизиғи йиғлаётган болага: «Жим бўл, Емонқул бово келяпти», десанг йиғидан тўхтайдди. Болалар кўчада ўйнашаётдиб, узоқдан бовони кўриб қолишса, тамом — ўша заҳотиёқ уй-уйларига ғойиб бўлишади. У эса болалар ўйнаётган жойга келиб, ҳеч ким бўлмаса ҳам бақириб-чақириб, уларни койийди, болалар тош ва чимдан қилган қапа-деворчаларни бузиб, сўнг уйига кириб кетади. Шундан кейин болалар қайтиб ўйнагани чиқишмайди. Агар улар чиққудай бўлса, худонинг эринмаган бандаси Емонқул бово ҳам қайтиб чиқади.

Ўша куни онаси тегирмондан қайтмасидан Тошбуви хола уларникига бир қоп ун олиб келди. «Қизгинам, энагинам», деб Қоракўзни узоқ ўпди. Кўзларига ёш ҳам келди.

Бехосдан ўтинхонанинг эшиги очилди. Қоракўз чўчиб тушди. Эшикда Емонқул бобонинг қизи Гуландом кўринди.

— Бизникига юраркансиз, энам айттила,— деди у қўлидаги парвардани санар экан.

— Вой, ташқарида одамлар бор-ку?

— Одамлар уйга кириб кетишди.

— Отанглар қаерда?

— Шу ерда, самовар қайнатяптила, ҳайла.

— Уришмайдиларми?

— Ёўқ, энди сиз катта келинчак бўляпсиз-ку, қандай уришадилар?

— Секинроқ гапирсанг-чи, муштдек қизча бўла туриб, уялмайсан-а!

Улар боғ орқали сойга тушиб, Гуландомларникига кетишди.

— Ғойибназар акани кўрдим,— деди Гуландом яна ёқимсиз тиржайиб.

— Кўрсанг нима бўпти, хўш, ўзгариб қоптими? — деди Қоракўз уни атайлаб гапиртириш учун.

— Ҳеч нима, кўрдим-да,— деди яна ўша оҳангда

Гуландом. — Янги қалпоқ кийиб оптила. Бирам ярашибдики! Кўрсангиз, ҳушингиздан кетиб қоласиз!

— Йўғ-э, — деди қизиксиниб Қоракўз.

— Оҳ, бир кўрсангиз эди. Сочларини қирдириб олганларига қошлари бирам қора бўлиб кетибдики, энам! «Иккиси Юсуфу Зулайҳо бўлади», дедилар.

— Бўлди, бўлди! Қўй бундай гапларингни. Сен айтган гапларингга мен уялиб кетдим. Уялмайсанми шунақа гапларни гапиришга?!

— Эшитганимни айтдим-да, опа, ўзингиз сўрадингиз-ку? Хафа бўлманг, — деди хижолатомуз Гуландом.

— Бошингга тушганда сен ҳам кўрасан.

Шундан кейин Гуландом жимиб қолди: Улар қўшни хотинлар чиқариб берган шўрвадан ичишди. Вақт алламаҳал бўлиб қолганда уйга туртина-суртина онаси кириб келди.

— Юр, қизим, — деди у Қоракўзни уйғотар экан. — Одамлар кетиб, оппон-соппон бўлди, юр!

Она-бола уйғача индамай келишди:

— Тоғанг келмади, болам, ўзи келмагандаям майлия, хотинини ҳам юбормабди, — деди онаси аянчли оҳангда.

— Шунга хафа бўласизми? Қўйинг, келмаса келмасин. Қайтага бирор жанжални бошлаб кетарди, — жавоб қилди Қоракўз.

— Ешсан-да, катта бўлсанг биласан, болам. Одамларнинг гап-сўзини айтмайсанми? «Биттаю битта акаси тўйга келмабди», дейишади. Келганларнинг кўпи сўради. Ер ёрилмади, кириб кетсам. Ҳеч кимни худо жигаридан тиригида жудо қилмасин. Қариндош-уруғнинг бор-йўғи, меҳр-оқибати тўй ёки азада билинади. Бошимга тук битиб, аёл бошим эркак бўлиб, тепа сочим гелпак бўлиб, энди бир маърака кўрдим: Шунгаям жондай акам келмади. Худо нонимни олди, энди кўлачаним бугун берсин. Бахтимга, кўз тикканим — сен омон бўл. Қўшганинг билан қўша қарингни!

Гойибназарларнинг уйи ҳам қушнинг уясига ўхшаб қолди. Она-бола куйиб-пишиб, ёзда бўладиган тўйнинг ташвишида эдилар. Энг муҳими — ун билан гуруч машаласи ҳал бўлди. Энди Гойибназар Самарқандга бориб, икки қоп каллақандми, парвардами олиб келиши керак. Бир қопи ўзларига, бир қопини қуда томонга беришади. Сўйишга қўй беришда ҳам она-боланинг боши қотиб қолди. Улар соғиб, сутини ичиб юрадиган эчкини эмиб катта бўлган қўзи семизгина. Аммо уни сўйишга беришга иккаласининг ҳам кўзи қиймайди. У оиланинг бир аъзосига ўхшаб қолган. Туғилганидан икки кун кейин унинг онасини Ирғайчининг даштида бўри тортиб кетган эди. Шунда Исмоил чўпоннинг ўғли Гойибназарларшикига йиғлаб келган эди. Отаси қўйни ташлаб, Қоратолсойга ўт ўргани кетган экан, қайтиб келса, ўгли бўри тортиб кетган қўйнинг бошида йиғлаб ўтирибди. Қони қайнаб кетган Исмоил ўглини таёқ билан бир солибди. Бечора бола бўридан қўрқиб, зўрға турган экан, қушидан кетибди.

Гойибназар онаси билан қўй келиш вақти ўтаверганидан безовталаниб, қир томон чиқишди. Узоқда эшакка нимадир ўнгариб, овозининг бориचा ҳўнграб кимдир келарди.

— Бировнинг қўйини бўри тортиб кетибди-да, — деди Тошбуви ачиниб.

— Узимизники бўлиб чиқса-чи? — деди беҳосдан Гойибназар.

— Туф, де, оғзингдан шамол учирсин. Бор-йўғи учта қўйнинг биттасидан ажралгинг келяптими?

Бола Тошбуви хола билан ўглини кўриб, баттар ҳўнграб юборди. Гойибназар қулоқлари осилиб, қон оқиб келаётган сумови қўйини узоқдан таниди. Онасининг тепа сочи тик бўлиб кетди.

— Қилғиликни қилиб қўйиб, яна нега ҳўнграйсан, жувонмарг! — деди Тошбуви жаҳлга миниб. — Сен ноинсофлар камбағалнинг молини ўлдирмасанг, бирор

жойинг камайиб қолади. Моли кўпларникига ўқ ҳам тегмайди.

— Нима қилай, холажон, оч бўри экан. Ит ҳам йўқ эди, сал қолди ўзимни ҳам еб қўйишига! — деди бола йнғи аралаш.

— Қўзиси қани? — сўради Ғойибназар ҳафсаласи пир бўлиб.

— Қўзисини қувиб ушлай олмадим. Келтириб бераман, акажон, — деди бола Ғойибназардан қўрққанича кўз ёшларини артаркан.

... Ҳа, бу бечора сумовининг қўзиси. Нима берсанг еяверади. Шунинг учун семизгина. Онаси ҳам ўзига ўхшаган жуда ювош қўй эди. Шунинг учун ҳам бўрига ем бўлган. Шундай ширин тўқлини сўйиб бўладими?..

Бешинчи боб

Энақиз хола ўтиннинг ғамида эди. Ғойибназар фотиҳа тўйига деб олиб келиб берган ўтиннинг қолгани ҳам тўйгача бўлган келди-кетти билан тугади. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин, илон йили ҳар галгидек бу сафар ҳам ёмон келди. Ўт-ўлан, арпа-буғдой нари турсин, ҳатто тоғда ҳеч ким қарамайдиган шох-шаббанинг ҳам баракаси учди.

— Болам, Мойлиқўтонда қуриган арча шохи дурустгина дейишяпти. Бориб, бир боғлам териб келсаммикан? Бўлмаса, тўйда ўтин етмай, уятли бўлиб қоламиз-ов? — деди Энақиз қизига. — Сен борсанг ҳам бўлар эди-ю, бироқ энди бошинг боғлиқ. Яхши бор, ёмон бор.

— Биров кузатиб ўтирибди дейсизми, ёнимга дугоналаримдан бирортасини олиб, тезда бориб келамиз. Мойлиқўтонга бормасак, сал берироқдан, Нурмон бобонинг кулбаси атрофидан қайтармиз, — жавоб қилди Қоракўз.

— Қўрқаман болам, сени юборишга. Худобезори Қамариддин сенга ҳам, Ғойибназарга ҳам тиш қайраб юрганмиш, деб эшитдим. Илоҳим, қариганда куни биз-

дан баттар бұлгур тоғанг ҳам боласини: «Тек тур», демаса. Жигарим бұлса ҳам қаргадим. Жон-дилимдан ўтиб кетди. Ноҳақни худо топади. Илоҳим, Юсуф пайгамбарлар яхшиликка йўйсин, кечалари ҳар хил тушлар кўриб чиқаман.

— Қўнглингизни бўлманг, энажон! Худо бир озор берган одамига қайтиб игнани ҳам раво кўрмасмиш. Нозик момо шундай дегандилар. Бағри ярим одамларни худо ҳам, пайгамбарлар ҳам билар эмиш.

— Айтганинг келсин, болам! Агар ўтин теришга борадиган бўлсанг, битта-яримта дугонанг билан бирга боргин. Фотиҳа тўйда бечора Нурмон бобонгга тугун қилиб ҳам жўната олмадик. Эшитса хафа бўлади. Отанг раҳматлик, у кишини жуда яхши кўрардилар. Дуойи фотиҳасини олиб келасан.

Қорақўз ҳамроҳ истаб, икки қўшниникига кириб чиқди. Иккиси ҳам ўтинга кетишган экан. «Тезроқ юрсангиз етиб оласиз», дейишди уйдагилар.

Мойлиқўтонга ўтин териш учун улар жуда кўп келишган. Бу қўтонда ётган отарнинг қўю сигири сутлиёгли бўларкан. Шунинг учун ҳам қўтонни Мойлиқўтон деб аташади. Бунинг боиси қўтон атрофининг серўтлигида бўлса керак. Қўтон этагида, сойнинг кун ботиш томонидаги ясси тепаликда пастаккина кулба бор. Кулбада тўқсон икки ёшли Нурмон бобо исмли чол яшайди. Қорақўз эсини таниганидан бери бу одам ҳақида ҳар хил афсоналар эшитади. Нурмон бобо ҳақида унга қўшнилари Нозик момо гапириб берганди.

Айтишларича, у кишининг ҳеч кими йўқ экан. Нурмон бобо эсини таниганидан бери тоғу тошда яшаркан. Қизиқ, нега у киши бунчалик чидамли-я? Бир ўзлари зеркиб кетмасмиканлар? Мойлиқўтонга борадиган йўл у кишининг уйи ёнидан ўтади. Овчилар ва ўтинчилар Нурмон бободан қўрқиб, бу атрофга йўлашмайди.

Қимсасиз ва кенг узун сой кундузи ҳам қўрқинчли туюлади. Сойда чигирткалар ва номини ҳеч ким бил-

майдиған құрт-қумурсқаларнинг чириллаши ҳукмрон... Санглоқда илонизи бўлиб оқаётган тиниқ сув ора-сира кўзга ташланади. Санглоққа келиб туташган сойлар кўм-кўк қамишзор билан қопланган. Бир вақтлар улардан ҳам тўлиб-тошиб сув оққан экан. Қамишли сойларнинг деярли ҳаммасида тўнғиз яшайди. Кун чиқишдаги ана шу Сирлисойда Гойибназар аканинг отини тўнғиз хуркитиб юборган. Нонларини болалардан бири ўғирлаб олган. Доимо бирга ўтинга чиқишганда Гойибназар шу воқеани эслайди. Шунда нонларини йўқотиб, ро-са очиққан бўлсалар керак-а? У жуда қизиқ. Очиқса ҳам ҳеч қачон бировга айтмайди. Бир неча кун оч қолса ҳам индамай юраверади. Сабабини сўрасангиз: «Одамлар кўл-оёқларини қилч кесиб кетганда, танасига ўқ санчилганда бардош берганлар. Бунинг олдида очиқиш ҳам гапми?» — дейди. Қизиқ, бунчалик бардошли-я?

Узоқдан Нурмон бобонинг чордеворга ўхшаган, пешайвонсиз кулбаси кўринди. Уйнинг эшиги тоққа қараган. Орқа томонида қамишдан тўр қилиб тўқилган «де-раза»си бор. Тўрнинг четидаги ипини пастга тортсангиз, очилиб, хонага ёруғлик киради. Қўйиб юборсангиз — ёпилади.

Уйнинг ёнида оқимтир яктак кийган Нурмон бобо кўринди. Узоқдан афсоналардаги сеҳрли чолларга ўхшайди. Қади кўтарганча сой томон келарди. У кадисни ёнига қўйиб, сой бўйига ўтирди. Қўлини соябон қилиб, пиёда келаётган қизга диққат билан тикилди. Кейин салласини олиб, қайтадан ўради-да, узун ва оппоқ соқолларини силаб қўйди.

— Ассалом алайкум, Нурмон бово! — деди Қорақўз хаяжондан бир оз тутилиб, жаранглаган овозда.

— Ваалайкум ассалом, кел, қизим! Барвақт йўлга тушибсан? Энақиз яхши юрибдими? — деди Нурмон бобо Қорақўзни таниб.

— Худога шукур, бовожоп. Сизга салом айтиб юбордилар!

— Саломат бўлсин, болаларининг ҳузурини кўрсин. Айтгандай, ўтган-кетганлардан тўй қилдиларинг, деб эшитдим, тўғрими, болам?— сўради Нурмон бобо Қоракўзга тикилиб.

— Ҳа,— деди Қоракўз хижолат тортиб.

— Эгамназарнинг ўғли билан жуда кўп ҳамсуҳбат бўлганман. Худди ўғлимдай бўлиб қолган. Охиридан суюнтирсин, эс-хуши бутун бола. Бахтинг бор экан. Қўша қаринглари! — деди Нурмон бобо қўлларини юзига сийпаб, фотиҳа тортар экан. Қоракўз Нурмон бобонинг олдига худди шу гапни айтиш учун келгандай, бир оз хижолат тортди. Сўнг нима қилишини билмай, онаси берган тугунчани Нурмон бобога узатди.

— Энам бериб юбордилар, — деди қимтиниб.

— Барака топсин, мени йўқлаган бўлса, уни хуло йўқласин, эл-юрт йўқласин! Мен таҳорат қилиб чиқаман, сен тугунчани уйга олиб чиқ. Чой қўйсанг ҳам майли. Йкковлашиб чой инамиз, эваман десанг токчада қурут бор,— деди Нурмон бобо яна саяласини ечаркан.

Қоракўз Нурмон бобонинг кўлидан кадини олиб, сувга тўлдирди-да, уй тўмон юрди. У уйнинг олдидаги катта, лекин қуриб қолган арнага беихтиёр узоқ тикилиб қолди. Арча чиройли, эртақлардаги афсонавий дарахтларга ўхшарди. Нимаси биладир у Нурмон бобога ўхшаб кетарди... Хона саранжом-сарихта. Бурчакда қуриган арна шохлари. Қулбадан арчанинг муаттар ҳиди анқиб турибди. Сон-саноқсиз токчаларда катта-кичик тошлар, ёғонлар. Бир томондаги токчаларда ёғоч идиш-товоқлар, катта-кичик қадилар.

Қоракўз ўчоққа офтобани қўйиб, ўт ёқиб юборди. Арча шохлари хушбўй ҳид таратиб ёнарди. Қурут олиб чиқиш учун яна уйга кирди. Қадиларнинг ичини бирин-кетини кўриб чиқди. Бехосдан қўли совуқ ва юмшоқ бир нарсага тегиб, эти жимирлаб кетди. Бир оздан сўнг қадининг ичидан оқимтир илон бошини чиқарди. Сўнг яна кириб кетди. Қоракўз отилганча ташқарига

чиқди. Бир оз ўзига келгач, ҳаракатидан ўзи уялиб, яна уй томон юрди. Ичкари уйга киришга юраги бетламай, даҳлиздаги кадиларни кўра бошлади. Кўпи бўш, биттаси оғирроқ эди. Хайрият, ичида беш-олтита қурут бор экан. Қоракўз тўртта қурутни олиб, шоша-пиша яна ташқарига чиқди. Катта тол товоққа офтобадаги бир оз илиган сувдан қуйиб, қурут эза бошлади. Қоракўз азалдан қурут эзиб, хаёл суришни яхши кўради... Қизиқ, у Ғойибназарларникига борса қандай яшайди? Бировнинг уйи, бунинг устига онасини ташлаб-а? Ҳаммалари бирга яшашса нима қиларкин?

Офтобанинг шарақлаб қайнагани хаёлини бўлди. Қўрқа-писа яна даҳлизга кириб, кўкат аралаштирилган қуруқ чой олиб чиқди. Жўмрагига сариқ тунука қопланган чойнакка чой дамлаб, чўққа яқин қўйди. Нурмон бобо сойдан чиққунга қадар қуртова ҳам тайёр бўлди.

— Ичкаридаги шолчани олиб чиқиб, анови зарангнинг соясига сол. Заранг дарахтининг соясида ўтирган, ётган одамнинг руҳи тетик бўлади, — деди Нурмон бобо яктагининг енги билан юзларини силар экан.

— Илон бор экан, бово, кўрқяпман киришга!.. — деди Қоракўз хижолат бўлиб.

— Ия, менинг илонимни кўриб қўйибсан-да. У ҳеч кимга тегмайди. Шу уйнинг илони, кечалари кўрпамнинг устига чиқиб ётади. Кундуз кунлари битта-яримта одам кўриб, кўрқиб юрмасин деб кадига солиб қўяман. Очикса ўзи чиқади. Ов қилиб, яна кириб ётади, — деб уқтирди Нурмон бобо. — Тагин бировга айтиб юрмагин.

Қоракўз бир зум ҳайратда қотиб қолди. Нурмон бобо кўзига янада афсонавий ва сеҳрли кўриниб кетди. Сўнг уйга кириб, токчада тахлоглиқ турган шолчани олиб чиқди. Қуртовага ўзи олиб келган юмшоқ нондан тўғради. Сўнг бирга ўтириб, қуртова ича бошлашди.

— Жуда ширин қуртова бўпти-да, умрингдан барака

топ. Юмшоқ нон ейиш менга камдан-кам nasib қилади. Гоҳида ноним тугаб қолса, чиришнинг томирини қури-таман-да, туйиб нон қилиб ейман. Одам ўрганиб қоларкан. Аммо кўп есанг шишириб юборади. Бу сахий тоғларда инсон боласи оч қолмайди, — деди Нурмон бобо ёғоч косани кўрсаткич бармоғи билан ялар экан.

— Бово, бир ўзингиз зерикиб кетмайсизми? Қишлоққа кўчиб тушсангиз ҳам бўлади-ку? Одамлар ҳашар қилиб уй қуриб беришади, — деди Қоракўз Нурмон бобонинг очилиб гаплашаётганидан бир оз дадил тортиб.

— Илгари эътибор бермаган эканман. Энди ўрганиб қолдим. Ойқорни ёлғиз қолдириб кетгим келмайди, — деди бобо гапни чўзишни истамагандай.

— Нега бир ўзингиз Ойқорда қолиб кетгансиз-а, Нурмон бово? — сўради Қоракўз Нурмон бобонинг ўзи билан очилиб суҳбатлашаётганидан руҳланиб.

— Сўраб нима қиласан, қизим, энди барибир фойдаси йўқ. Замон яхши бўлиб кетди. Шу тоғларга тобеги эканлигимдан кўнглим таскин топади. Илгари тоғлар талон-торожлик маскани бўлиб келган. Энди уни ҳукумат қўриқлаяпти. Айтгандай, эшитдингми, тоғдаги бутун ҳайвон ва паррандаларга дон-дун олиб келишармиш. Ана, ҳукуматнинг ғамхўрлиги! Ёпирай, етти ухлаб, тушимга кирмаган гаплар. Элни тўйғазиб, қуш ва ҳайвонларга озиқ-овқат бериш... Ана, Ленин деган одамнинг шарофати. Ана, пайғамбарлик...

— Айтишларича, сизни император деган одам қувғин қилган дейишади. Шу ростми, бово?

— Қувғин қилмаган, қилолмаган. Нега энди мени ўз юртимдан қувғин қиларкан? Ортимдан одамлар қўйди. Ушлолмади. Мен ўзим туғилган, ҳар бир тоши сирдош бўлган она тупроқда қўлга тушармидим? Ақлли одам ўз Ватанида душман қўлига тушмайди. Ўз юртида душман қўлига тушган одам ҳам душман. Мени мана шу бағри кенг Ойқор асраб қолди! — деди жаҳл аралаш Нурмон бобо.

— Нима, сиз айб иш қилганмидингиз? — қўрқа-писа сўради Қоракўз.

— Нима айб? Қанақа айб иш? Мен фақат савоб иш қилганман, билдингми! Савоб иш! Сенга ҳаммасини айтиб бермасам қўймайдиганга ўхшайсан. Уша сен император деган одам ўрислар Самарқандга келганда сўнг поездига ёқиш учун Бахмал, Зомин ва Фориш тоғларидан минг йиллик арчаларни кестиришга фармон берди. Буни эшитиб, бутун халқ оёққа турди. У аҳмоқ император Кавказни бўйсундириш учун ҳам ўрмонларни кестирган. Ахир, арчасиз тоғнинг тоғлиги қолармиди? У юраги суғуриб олинган одамга ўхшаб қолмайдими? Уша бекфаросат оқ пошшодан қўрққанлар, унга хизматга ўтганлар бунга индашмади. Аммо меҳнаткаш халқ қарши чиқди. Бахмалда оқ пошшонинг бу фармониغا қарши чиққанларга мен бош бўлдим. Ахир, биласанми, қизим, арчани кесгандан сўнг тоғда сув ҳам қуриydi. Бутун мавжудот қирилиб кетади. Одамлар олис-олис манзилларга кўчиб кетишга мажбур бўладилар. Кўп жойларда шундай бўлди ҳам. Қишлоқлардан ўтин қирқишга ҳеч ким чиқмади. Табиатни вайрон қилиш учун отилиб чиққанларни аввал инсофга чақирдик. Кўнмагач, арчага осиб ўлдирдик. Кейин оқ пошшо арча кесишга маҳаллий халқни ёлламай, қўшин олиб келди. Подшо аскарларни арчазорларни ёппасига кесиб, сойларда оқизиб, олиб кета бошлади. Илгари мана шу сен кўриб турган сойлар тўлиб-тошиб оқарди. Арчалар камайгандан сўнг сув ҳам камайди, бу яқин орада саноқлигина булоқлар қолди... Биз барибир арча кесувчиларга қарши курашдик. Айтишларича, император менинг бошим учун, қанчалигини билмайману аича тилла қўйган эмиш. Илгари арчазорлар ўша — сизларнинг уйлариңизгача бориб туташган эди. Ҳаммасини қирқиб кетишди. Фақат тоғнинг юқори қисмидагина арчалар қолди, холос. Қилмишим эвазига оқ пошшо бутун қариндош-уруғларимдан жудо қилди. Лекин бўйин эгмадим. Табиатни хўрлаган, унга азоб

берган одам бир умр ёлчимайди, бўтам! Мана, ўша оқ пошшонинг ўзиям нима бўлди, охир-оқибат арчадай кесилди-ку!

Қоракўз чолнинг кўзида ёш милтиллаётганини кўриб, ерга қаради. Нурмон бобо кўз ёшларини эскириб, ранги ўчиб қолган яктагининг енги билан артди. Кейин бир-икки-хўрсиниб, тоққа узоқ тикилди. Қанчалик ғариб бўлмасин, бу чолга Қоракўзнинг ҳаваси келди. Лекин Нурмон бобо асосий гап — севгилиси Покиза ҳақидаги воқеани айтмади. Сўрашга Қоракўзнинг ҳам юраги бетламади. Кейин хаёлига бенхтиёр Нозик момонинг гапи келди. Унинг тўғри-нотўғрилигини Нурмон бободан сўрашга қарор қилди.

— Худонинг кароматини кўраман десанг — тоққа чиқ, деб бежиз айтишмаган машойихлар. Тоғдан туриб, ёлғиз ўзинг ҳаётни, одамларни кузатасан, кўп нарсани кўрасан, тушунасан. Бу ёруғ дунёда ҳар бир элга бир давр келади. Шунингдек, ҳар бир одамга ҳам. Ҳамма нарса ризқу ниятинг бутунлигига боғлиқ, — деди Нурмон бобо.

Қуёш Ойқордан анча кўтарилиб қолган эди. Қоракўз идиш-товоқларни сойга олиб тушиб, ювиб келди. Дастурхонни ўраб, токчага қўйди. Унинг тараддудга тушганини кўриб, Нурмон бобо ҳам ўрнидан қўзғалди.

— Агар қўрқмасанг, Қаршиучган чўққининг этагига бор. Қуриган шох-шабба мўл, дейишадди. Бечора Қарши ўша ерда ҳалок бўлгандан бери одамлар камқатнов бўлиб қолишди. Мен ҳам бу томондан ҳай-ҳайлаб тураман. Қўрқсанг, менинг кулбамга қараб қўй. Қайтганингни менга хабар қилиб кет. Тоққа ўтганларнинг ҳаммаси қайтганидан сўнг ухлайман. Бирортаси қайтмаса кечаси билан уйқум келмайди. Омин, бўтам, қўшганинг билан қўша қаригини! Бахтинга фаришталар ёр, пирлар мададкор бўлсин! — деди Нурмон бобо меҳр билан юзига фотиҳа тортар экан.

Қоракўз чўққига яқинлашган сари Нурмон бобонинг

кўримсиз кулбаси кичрайиб борарди. Чўққидан қараганда у ёнғоққа ўхшаб кўринаркан. Қоракўз Нурмон бобонинг Покиза исмли севгилисига ҳақида ўйларди...

Айтишларича, Нурмон бобо ёшлигида Покиза исмли гўзал қизни севар экан. Буни қизнинг ота-онаси билиб қолиб, император боши учун шунча оғирликда тилло қўйган одамга қизларини беришга қўрқишибди. Бу хабар, оқ пошшо аскарларига ҳам етибди. Улар Покизанинг оёқ-қўлини боғлаб олиб кетишибди. Нурмонни қўлга тушириш учун Покизани Қаршиучганда арчага оёғидан осиб қўйишибди. Аскарлар навбат билан уни саваллашибди. Бу хунрезликни олисдан кузатиб турган Нурмон бобо охири чидай олмабди. Уқ-ёйли йигитлари билан душман устига ташланибди. Жангда пошшонинг таллай аскарлари нобуд бўлибди, қолганлари эса қочиб қутулибди. Покиза ҳам ёй ўқидан ҳалок бўлибди. Нурмон бобо унинг кўкрагига санчилган ўқни минг алам билан суғуриб олса, ўзининг ўқи эмиш. Унинг дод-фарёдидан бутун Ойқор ларзага келибди. Бошини тошларга урибди. Одамлари ҳалок бўлган подшо аскарларини Қизилтошдаги айиқлар маконига элтиб ташлашибди. «Табиати хўрлаган одам табиат жонзотларига ем бўлиши керак», дейишибди улар. Нурмон бобо эса Покизани кўтариб, Ойқорнинг олис ва абадий музликлари томон кетибди. Айтишларича, Нурмон бобо севгилисини кўмай, инсон оёғи етмайдиган музликларда узоқ сақлабди. Сўнг муз барханларини ковлаб, қабр ясабди. Унинг жасади ҳозир ҳам ана шу музликлар қаърида эмиш. Қорлар эриганда шишадек тиниқ муз остидан ухлаётгандай бўлиб, Покиза кўринармиш...

Бу ҳақда Нурмон бободан ҳеч ким сўрай олмас экан. Покиза ҳақида сўраб-суриштирганлар билан у киши сира ҳам гаплашмасди. Қоракўз ҳам Нурмон бобонинг кўнглини ранжитишни истамади. Шундан сўнг Нурмон бобо олтмишдан ошгунга қадар бирор аёл ёки қизга

гапириш нари турсин, кўз қирини ҳам ташламаган экан.

Нурмон бобо айтганидек, Қаршиучган чўққининг этагида шох мўл экан. Қоракўз тезда бир орқа ўтин терди. Қоронғилик сойларга қорамтир пардасини ёйиб улгурганда Қоракўз Нурмон бобонинг кулбасига яқинлашди.

— Қизим, қайтдингми? Қўрқмай боравер, ҳали тоғдан кўп ўтинчилар қайтгани йўқ. Энангга салом айт! — деди бобо қирдан туриб баланд овозда.

Унинг овози тоғу тошларда акс-садо бериб, қандайдир афсонавий оҳангга янгради. Қоракўзнинг кўз олдида олис ва абадий музликлар қаърида уйқудагидек жим ётган Покиза намоён бўлди. «Нурмон бобонинг овозини тоғлар Покизага ҳам олиб борса керак», деб ўйлади Қоракўз. Унинг ҳам бутун вужуди муздек бўлиб кетди. Ўзини тутиб, Нурмон бобога бирор оғиз жавоб ҳам айтолмади. Кела-келгунча: «Нурмон бобо хафа бўлмадимикан?» — дея ўйлаб кетди.

Атроф жимжит. Сувнинг ёқимли шилдираши ва Қоракўзнинг оёғидаги эски калишнинг шалоплашидан бошқа тиқ этган товуш эшитилмайди. Тоғнинг камданкам одам пайқайдиган сеҳрли, киши қалбидаги нозик ҳис-туйғуларни уйғотиб юборадиган товуши бўлади. Бу сеҳрли овозда тоғдаги бутун мавжудот ва ўсимликлар дунёсининг овози бордек. Тоғдан узоқлашган сари одамни аллақандай юк босгандай, ҳозироқ кимдир етиб келиб, ушлаб оладигандек туюлаверади.

Қоракўз ўнг қўли билан бошидаги ўтин боғини ушлаганча чап қўли билан пешанасидаги терни сидириб қўяди. Бир боғ ўтин учун шунча ташвиш-тахлика. Негадир хўрлиги келиб кетди. Қачон барҳам топар экан бу оворагарчиликлар? «Ҳадемай барҳам топади», деб пи-чирлади ўзига-ўзи. Бейхтиёр кўз ўнгиде қоп-қора қошлари чимирилган, лабларини қимтиб, доимо ниманидир

Ўйлаб юрадиган Ғойибназар гавдаланганида у дадиллашгандай бўлди, ўтин ҳам енгилдек туюлди.

Сойга қирлардагига нисбатан қуюқ ва оғир қоронғилик чўкди. Тошлар орасидан адашган каклик париллаб кўтарилди. Адашган шеригини чақириш учун тўдабоши каклик тез ва қисқа-қисқа сайраб қўйди. Бир зумда бу овозлар ҳам тинди Яна сувнинг майин ва ёқимли шилдираши сойда ўз ҳокимлигини ўрнатди. Ора-сира эшитиладиган тоғ мавжудотларининг чириллаши сувнинг шилдирашига қўшилиб, кишини сархуш хаёллар оғушига етаклайди.

Дабдурустан тошлар шақирлади. Қоракўз чўчиб тушди. Қўрқувдан қўли бўшашиб, ўтини ерга тушиб кетди. Боғи узилди шекилли, шохлар ҳар томонга сочиллиб ётарди. Қоракўз қўрқиб жойида анчагача туриб қолди.

Ен томондаги эркак кишининг пичинг аралаш хунук кулгиси эшитилди. Қамариддин...

Қоракўз нафрат билан, Қамариддин эса қандайдир ёқимсиз нажот кўзи билан бир-бирларига тикилиб, анчагача жим туришди. Қоракўз қаҳри келганидан нима дейишини ҳам унутиб, сочилган шохларни тера бошлади.

— Қоракўз! — деди Қамариддин титроқ овозда Қоракўзнинг қўлидаги шохни ушлар экан. — Бир дақиқа қулоқ сол, ахир мен ҳам одамман-ку! Гапларимни охиригача эшит, илтимос! Сўнг нима десанг ҳам майли!

Бу гапларни у шу қадар ялинчоқлик билан айтдики... Негадир Қоракўзнинг унга раҳми келиб кетди.

— Фақат тезроқ гапир, қоронғи бўлиб қолди. Энам уйда ёлғиз, — деди Қоракўз қўлидаги шохни ерга ташлаб, унга шафқат назари билан тикилар экан.

— Сени яхши кўраман, Қоракўз! Менинг учун сен бир томонун сендан бошқа бутун дунё бир томон. Сен эса мен билан гаплашишни ҳам истамайсан. Нима, менинг бирор кишини яхши кўришга ҳаққим йўқми? Нима, мен

иблисманми? Раҳм қил! Уша Ғойибназардан қаерим кам? Сен меники бўлишинг керак; Қоракўз! Ишонаман, сен меники бўласан! Тўғрими, Қоракўз? Тўғри дегин, хўпми? Тўғри-я?..

Унинг кўзларида шашқатор ёш оқар, чўккалаб, икки қўлини кўтарганча ёлворарди.

— Тур-э, йигит деган ҳам шунақа бўладими? Сенинг қилмишингдан мен уялиб кетдим, — деди Қоракўз унинг хатти-ҳаракатидан таажжубга тушиб.

— Бўлмаса, айт, севаман, дегин! Хўпми? Севасан-а? Севгансан-ку, фақат айтолмай юргандинг-а? Шундайми?

— Урнингдан тур, аввал! Уялмайсанми? Аҳволнинг шу бўлса, сенга тушган хотиннинг ҳам шўри, — деди Қоракўз ҳайрат аралаш кулгисини тийиб.

Қамариддин гуноҳкор болалардай икки қўлини осилтириб, ўрндан турди. Енги билан кўз ёшларини артиб қўйди. Қоракўз унинг бу ҳаракатидан ҳайратда, нима дейишини билмай, анчагача жим турди. Бунинг ҳаммаси ҳиссиёт қулига айланган тутуриқсиз проданинг найранги эди. Лекин қанчалик ёмон кўрмасин, шу дақиқада Қоракўзнинг негадир унга раҳми келиб кетди.

— Сенга нима дейишимни ҳам билмай қолдим, Қамариддин. Ҳамма нарсага тушуниб, кўриб-билиб туриб шундай деяпсан. Ваҳоланки, сен билан мен қариндош бўлсак ҳам, тубдан бошқа-бошқа одамлармиз. Оиламизга энангнинг ўтказган зуғумлари ҳам етарди-ку! Илтимос, Қамариддин, сен мени тинч қўйгин энди! Сизлар қариндош бўлатуриб раҳмларнинг келмаса, ҳалиям бегоналарга худо тўзим берсин.

— Айт, сени яхши кўрсам нима қилай? Ўзимни осайинми?

— Сен ҳам айт, мен ҳам сени ёмон кўрсам нима қилай? Мен ҳам ўзимни осайинми?

— Кўзимга бутун дунё, бутун ҳаёт — сен бўлиб қолгансан! Билиб қўй, хунимга зомин бўлма! Тошларга

ўйиб: «Мен Қоракўзни севардим, у мени ўлдирди», деб ёзаман-да, ўзимни чўққидан ташлайман!

— Худди эртақ айтаётганга ўхшаяпсан, Қамариддин. Менимча, сен муҳаббатни тилингга олмасанг бўларди. Инсон ҳис эта олмаган нарсаси ҳақида гапирмаслиги керак. Сенинг гапларингга нима деб жавоб қайтаришимни ҳам билмай қолдим.

— Узимни ҳозироқ ўлдирсам ишонасанми?

— Қўй энди шунақа гапларингни. Ота-онангга раҳминг келмайдими? Ундан ташқари, ўлимдан қўрқмайдиган одамлар бошқача бўлади.

— Нима-а? Шохи бўладими, шохи борми ўша Ғоибингни?

— Кеч бўлди, энам мени қидириб йўлга чиққандир. Менга раҳминг келмаса ҳам, аммангга раҳминг келсин. Мард йигит бўлсанг, ўтинимни боғлашиб юбор.

— Йў-ўқ! Гапни бошқа ёққа бурма! Мен ҳамма нарсани, шу фисқу фасодга тўлиқ қишлоғингни, безрайиб турган тоғни, бутун борлиқни ёмон кўрганим эвазига сени яхши кўраман! Сен ҳали гўдаксан. Мен сени севиш эвазига бутун ҳаётдан совидим! Инсофга келарсан, деб узоқ ва машаққатли сукут сақладим! Мен ҳақимда нима деб ўйласанг ўйлайвер. Ақлдан озган дейсанми, жинни дейсанми — сенинг ишинг. Лекин шуни айтиб қўяй, муздек танангни бўлса ҳам бир қучаман!

— Бас деяпман сенга-а! Учир овозингни!..

— Учирмайман, ўйнашингга айт! Келиб ўтинингни боғлашсин!..

— У сенга ўхшаб ҳуда-беҳудага санқиб юрмайди, билдингми? Кет, кўзимга кўринма!..

— Ҳа-а, демак, сен ҳам ифлос экансан-да? Тўртта чўпни деб санқиб юрибсан-ку?

— Сен ҳам мендек етим бўлиб бошингга шундай кунлар тушганда биласан!

— Нима-нима? Ҳали сенми бировга тили-жағи тегмаган отамни, ўз тоғаннинг ўлишини истаб қолган!

Кўрсатиб қўяман сенга! Ҳа-а, тўйимга ўтин ташияман, тезроқ ўтин олиб борсам, эртароқ эрга тегаман дегин! — дея қаҳр билан унга яқинлашди Қамариддин.

— Сен ота-она, қариндош-уруғни билармидинг?

Қамариддин сохта хатти-ҳаракат билан шаштидан тушди. Унинг авзойи бузилганлигини пайқаган Қоракўз ўтинни йиғиштирган бўлиб, тошга энгашди. Бирдан ташланган Қамариддин Қоракўзни маҳкам қучоқлаб олди. Иккиси ҳам йўлнинг ўнг томонидаги кичкина сойликка зарб билан ағдарилди. Аввал Қоракўз, унинг устидан Қамариддин йиқилди. Йиқилиши биланоқ Қоракўзнинг оёқ-қўли бўшашиб, кўз олди қоронғилашиб кетди. У харсангнинг устига йиқилган эди. Қамариддин ҳамон уни қўйиб юбормас, бош-кўзи демай, тўғри келган жойидан ўпар эди. Қоракўз жон алфозда унинг баданини тишлади. Қамариддин алам билан чинқириб, ўрнидан туриб кетди. Зарб билан урилган тарсакидан Қоракўз бир зум ўзини йўқотиб қўйди. Қамариддин елкасини ушлаганча сўкиниб додларди. Қоракўз бутун кучини тўплаб ўрнидан тураркан, қўлига илинган тошни олди. Бехос бошига тушган зарбадан Қамариддин гурсиллаб йиқилди...

Галахирмонжойга етганида қаршисидан онаси билан Гойибназарнинг товуши эшитилди. Қоракўз уларни кўриб, кўнгли бўшаб кетди. Қуйилиб келаётган кўз ёшларини улар яқинлашгандагина зўрға тийди.

— Вой, болажоним-э, намунча ҳаялламасанг? Йўлингга кўз тикавериб ўлиб бўлдим-ку? Намунча юзларинг иссиқ, терга пишиб кетибсан-а? — деди Энақиз қизини бағрига босаркан.

— Қаршиучганга борган эдим, кечикиб қолдим, — деди Қоракўз Гойибназарни кўриб, маъюс ерга тикилар экан.

— Нима қилардинг, ҳамроҳинг бўлмаса Қаршиучганга бориб! Оти ўчсин у ерни, шу атрофдан териб қайтсанг бўларди-ку? Кўп бўлмаса озроқ бўлар!

Бекорга ҳам борибсан, бугун Ғойибжон ўтин олиб келди.

— Нима қилардингиз, Қоракўз, ўзингизни уринтириб, бизни уялтириб? — деди Ғойибназар ўтинни орқалар экан.

Қоронғида Энақиз хола ҳам, Ғойибназар ҳам Қоракўзнинг юзи ҳаяжон ва қўрқувдан оқариб кетганини, йиғидан қизарган кўзларини пайқашмади. Қоракўз Ғойибназарни кўриб, бир оз таскин топгандай бўлди. Ихкиси ҳам жимгина кетар, фақат Энақиз хола уларни зериктирмаган киши бўлиб, алланималарни сўзлаб борарди. Улар Энақиз холадан яшириб аҳён-аҳёнда бир-бирларига қараб қўйишар, гоҳида беихтиёр кўзлари тўқнашиб кетарди. Қоракўз бўлиб ўтган воқеа тўғрисида ҳеч нима демади. Уларнинг кўнглини оғритгиси келмади, шекилли.

Улар катта йўлга тушганда қорли чўққиларни элас-элас ёритиб уч кунлик ой кўринди.

— Янги ой! — деди энтикиб Энақиз хола. — Илоҳи емин, эндиги йил, эндиги ой, эндиги шу кунларга эсон-омон, бағри бутун, тўрт кўз тугал етайлик!

Улар ҳам оналарининг хатти-ҳаракатини такрорладилар.

Энақиз хола улардан ўн-ўн беш қадам олдинда борар, говни очиш баҳонаси билан анча илгарилаб кетган эди...

— Бир оздан сўнг чиқасизми? — сўради Ғойибназар шивирлаб.

— Эртага, — жавоб қилди қиз ҳорғин оҳангда.

— Қачон?

— Тўрт кунлик ой чиққанда!

— Хўп! Бугун сиз тоққа кетганингизда ўтин олиб келдим. Учқўл томон бормай, Мойлиқўтон томонга борганимда кўришар эканмиз. Энди сиз сира-сира тоққа ёлғиз чиқманг, хўпми?

— Хўп!

— Ҳозир бориб нима қиласиз?
— Ухлайман.
— Чарчадингизми?
— Ҳа!
— Яхши тушлар кўринг!
— Сиз ҳам!
— Ўзингизни кам кўрганимдай тушимга ҳам кам кирасиз. Яхши кўрган одамингни тушингда кўролмайсан, деганлари тўғри экан...

... Қоракўз индамай уйлари томон юрди. Ғовни ёпиб, кириб кетди. Ғойибназар унинг ҳамма ҳаракатларини кузатиб турди. У кириб кетганидан кейин ҳам ўша томонга қараганча туриб қолди. Кейин оғир-оғир қадам ташлаб уй томон юрди.

Олтинчи боб

Бугун кун бир оз чўзилгандай туюлди. Қоракўз билан ой чиққандан сўнг қаерда учрашишларини келишиб олмаганини ўйлаб, Ғойибназарнинг боши қотди. «Нима, бу ер жатта шаҳар эдими адашиб кетсак! Қачон чиқса ҳам ўша икки та ёғоч қўйиб қўйилган ғовдан чиқади-ку, пойлаб ўтиравераман», дея ўйлади ўнча.

Уларнинг орқа дарчасидан Қоракўзларнинг уйи шундоққина кўриниб туради. Ғойибназар учун шу дарчадан Қоракўзларнинг уйга тикилиб ўтиришдан яхши иш йўқ. Айниқса, шанба ва якшанба кунлари бу ҳол кўп такрорланади. Шу кунларда Қоракўз узун ва толим-толим сочларини ҳафсала билан ювади. Шунда унинг сочлари шалола билан ўйнашаётган мажнунтолни эслатади...

Аҳён-аҳёнда оппоқ елкалари кўриниб кетади. Шунда Ғойибназар узоқда бўлса ҳам ҳозир Қоракўз қараб қоладигандай ерга тикиларди... Олмаси бирор ишга буюриб юбормасин учун, аввал ҳамма ишларни тинчитиб, сўнг дарчанинг олдига чўккаларди. У Қоракўз сочларини

ни тараб, тоғорадаги сувни ариққа тўкиб келгунга қадар тикилиб ўтираверарди. Бир куни нима бўлди-ю, буни Қоракўз сезиб қолди. Тоғорасини кўтариб, секингина ошхона томонга ўтиб кетди...

Якшанба куни эрталаб Энақиз хола Ғойибазарларникига келди. Илгарилари Энақиз холанинг ўзи бозорга борар, бозорлигини бирорта от-уловлидан бериб юбориб, ўзи пиёда қайтарди. Унинг пойи пиёда бозорга қатнашига Ғойибназар барҳам берди.

Чошгоҳга яқин Ғойибназар бозордан қайтди. Энақиз холанинг бозорлигини ўзи айтганидан ҳам зиёда қилиб келди. Тайинламаган бўлса ҳам, энди чиққан гилосдан олиб келди... Бозордан қайтаётиб беихтиёр Қоракўзнинг соч ювишини эслади. «Кеча ўтинга бориб соч юволмаган, бугун албатта ювади», дея хаёлидан ўтказди у. Уйига кириши биланоқ дарчанинг олдига келди. Қоракўз эндигина соч ювишга киришган эди. Ғойибназарнинг юраги ҳаприқиб кетди. Бугун бўладиган учрашувга сочини юваётган бўлса керак...

Ғойибназар тўрт кунлик ойнинг чиқишини кузатиб, Ойқорга, сон-саноқсиз юлдузларга қаради. Тоғнинг орти қизармасди. «Бугун ой чиқмай қолса-я?» — дея ташвишланди у. Булутларнинг қалинлиги учун ойнинг чиқиши билинмаётгандир. Зум ўтмай қоялар учидаги кўкиш булутлар ўз кучини йўқотди. Ойқор орти нимқизил рангга кира бошлади...

...Қоракўз умри бино бўлиб Ғойибназар билан биринчи марта учрашувга ваъдалашди. Бу ҳам тасодифан, кутилмаганда юз берди. Улар илгари доимо бирга бўлишган. Ўтин теришга ёки ўтлоққа қўзи ҳайдаб чиқиш олдидан ваъдалашишарди. Лекин... унда бошқача эди, энди бошқа. Унда бирор киши кечикиб чиқса ҳам, иккинчиси эътибор бермасди. Энди-чи?.. Қоракўзларнинг уйида соат йўқ. Рўза пайтларида Энақиз хола оғиз очар пайтини билиб келиш учун Қоракўзни Абдуражаб муаллимникига юборар ёки сўфининг азонини пойлар эди.

Бугун Энақиз хола ҳам янги гап топиб келди: Қамариддин ўтинга борганда чўпонлар ушлаб олиб уришган эмиш.

— Бола тушмагурнинг оёғи суюқ-да, — деди Энақиз хола жиянига ачинган бўлиб.

— Узидан ўтган бўлса керак-да, — деди Қоракўз Ойқорга тикиларкан.

Ойқорнинг орти ёришди. Қоракўзнинг ҳам қалби ёришгандай бўлди... Кейин келинчакнинг қошидай бўлиб, ой кўтарилди... Қоракўз илиқ ва сархуш ҳислар оғушида эди.

— Хавотир олмай ўтиринг, энажон, қўшнимизникига чиқиб келаман. Тикаётган дарпардамни Гуландомнинг энасига кўрсатаман, деган эдим, — деди у ҳаяжонини босиб.

— Тезроқ келгин, ҳаяллаб қолмагин тағин, — таъкидлади онаси.

Қоракўз ғов томон юрди. Зум ўтмай «Ўриснинг қири» га чиқди. Қизиқ, бу ерни ҳамма «Ўриснинг қири» дейди. Айтишларича, бу тепаликни бир рус ўрмончиси обод қилган экан. У келиб, тоғдаги жониворларни отиш ва дарахтларни кесишни таъқиқлабди. Бундан бутун қишлоқ аҳлининг боши осмонга етибди. Аммо, шундан кўп ўтмай, оқ подшодан Ойқор арчаларини кестириш тўғрисида фармон келибди. Рус ўрмончиси ҳам Нурмон бобога ўхшаб, арчаларни кестиришга қарши чиқибди. Бундан хабар топган губернатор уни Сибирга сургун қилдирибди. Қишлоқ одамлари губернатордан кўрқиб, у обод қилган тепаликка оёқ босишмабди...

Улар учрашиб турган шу тепаликда ўрис бобонинг уйи бўлган эди. У қаздирган ҳовуз ва ўтқазган садақайрағочлар ҳалиям турибди. Улар анчагача жим қолишди. Қимдир нимадир дейиши керак эди. Бунга биринчи бўлиб Ғойибназар журъат этди.

— Нега кўзингиз бунчалик қоп-қора? — деди у энтикиб, худди Қоракўзни биричи кўраётгандек.

— Энам ҳомиладорлик пайтларида бир деҳқоннинг энди чиққан ҳандалак еяётганини кўриб, томоғлари тушган экан. Шунинг учун кўзим қора бўлиб қолган экан, — деди Қоракўз тутила-тутила энтикиб.

— Жуда хасис деҳқон экан-да, бирор тилим ҳам бермабдими-а? — деди ачинган бўлиб Ғойибназар.

— Сиз учун бермагани яхши эмасми?— деди Қоракўз ерга тикилиб.

— Деҳқон бово бизни ҳам ўйлаган экан-да, — дея жавоб қилди Ғойибназар.

— Узингиз ҳам айтинг-чи, нега ўнг қулоғингиз қизларникидай тешик?— деди қаҳ-қаҳ уриб куларкан Қоракўз унинг ўнг қулогини кўрсатиб.

— Қандай кўрдингиз, қоронғида кўринмайди-ку?

— Илгари кўрганман.

— Ешлигимда йиғлоқи бўлган эканман, шунинг учун қулоғимни тешишган,— жавоб қилди хижолатомуз Ғойибназар.

— Шунинг учун ҳам ҳеч йиғламас экансиз-да?

— Йиғлоқ, шўх болалар катта бўлса босиқ бўлиб қолармиш. Энам шундай дейдилар. Ундан ташқари, йиғи планини ҳам ошиғи билан бажарган бўлсам керак.

— Гоҳи-гоҳида йиғлаб ҳам туриш керак. Бўлмаса, одам бағритош бўлиб кетади.

— Йиғлаш кўпроқ қизларга ярашади-да!

— Майли, агар истасангиз сизнинг ўрнингизга ҳам мен йиғлайман!

— Йўқ... Мен ҳеч қачон сизнинг кўзингизда ёш кўришни истамайман. Истамайман, Қоракўз!

Қоракўз индамади. Шундан сўнг иккиси ҳам жимиб қолдилар.

— Кеча Нурмон бобо билан суҳбатлашдим, — деди Қоракўз Ойқорга тикилиб.

— Нималарни суҳбатлашдиларинг?

— Император қувғин қилганларини айтиб бердилар.

— Покнза тўғрисида-чи?

- Ҳеч нима демадилар.
- Сўрамадингизми?
- Мен билан гаплашмай қолишларидан қўрқдим.
- Мен сўраган эдим.
- Ростданми?
- Ҳа!
- Нима деган эдилар?
- Ҳеч нима. Менга жаҳл билан бир қараб, ўрниларидан туриб кетдилар. Хайрлашмадилар ҳам. Шундан кейин узоқ вақт у кишига кўринишга қўрқиб юрдим.
- Ушанда Нурмон бобонинг ўрнида сиз бўлганингизда нима қилардингиз? — деди Қоракўз кутилмаганда.
- Ғойибназар унинг бу саволидан анчагача ўзига келолмади. Тоққа, янги ой нурида билинар-билинемас жилваланаётган абадий музликларга узоқ тикилиб қолди. Сўнг оёғи билан ер чиза бошлади...
- Йў-ўқ, — деди чуқур хўрсиниб, — ундай бўлмайди, Қоракўз. Биз..
- Нурмон бободан Нозик момонинг эртагини сўрадим, — деди Қоракўз Ғойибназарни оғир аҳволга солиб қўйганидан ўзи ҳам хижолат чекиб.
- Нима дедилар? — дея яна хўрсиниб сўради Ғойибназар.
- Бу гапда ҳақиқат бор, дедилар.
- Ғойибназар индамади. Қоракўз рўмолининг учини тишлаб ўйнади.
- Қамариддинни ўтинчилар уришибди-а? — деди Ғойибназар нима деярини билмай.
- Ҳа, эшитдим, — деди Қоракўз.
- Кеча сиз ўтинга борган томонда уришган экан. Кўрмадингизми?
- Кўрган эдим.
- Йўғ-э, ўзи кимлар урганини билмай қолган эмиш. Энаси мендан кўрибди.
- Йўқ, мен урган эдим!
- Йўғ-э, қандай қилиб?!

— Қандай қилиб бўларди? Йўлтўсарлик қилмоқчи бўлди.

— Нега шу вақтгача айтмай юрибсиз?

— Айтишнинг кераги йўқ. Гап-сўз кўпайиб кетади. Узиям уялганидан ҳеч кимга айтолмайди. Энам эшитсалар борми?..

— Тавба! Қизиг-а? Шуни айтадилар-да, ёмоннинг бир қилиғи ортиқ, деб.

— Унинг ҳамма қилиғи ортиқ.

— Қани энди, замон кўтарса-ю, ғажиб ташласанг!

Улар яна жимиб қолишди. Ойқорнинг бир неча кўтонларида гулхан ёнди. Ой осмонда шитоб билан сузарди. Ой тобора кўтарилган сари тоғ бағри қорамтир тусга киради, чўпонларнинг гулханлари равшанроқ кўринади эди...

— Нурмон бобо нега Покизанинг жасадини узоқ вақт кўмай олиб юрган экан-а? — деди Қорақўз ой нурида равшанроқ товланаётган музликларга тикилиб.

— Улган одам жанозаси ўқилгунча ҳамма гални эшитиб ётар эмиш. Нурмон бобо ўша пайтда Покиза билан бор-йўғи уч марта кўришган экан. Шу уч учрашув уларни бир-бирига сеҳрлаб қўйибди. Нурмон бобо севгилиси жасадини кўмишни ҳеч ақлига сиғдиrolмабди. Уни узоқ вақт музликлар орасида сақлаб, юрагидаги дард-аламини айтибди. Сўнг муздан лаҳад ясаб, кўмибди. Айтишларича, у ерга Нурмон бободан бошқа ҳеч ким боролмасмиш. Покиза музлар орасидан кўрнннб тураркан. Нурмон бобо унинг қайта тирилишига ишониб яшармиш. Гапимни эшитиб ётсин, деб унга жаноза ҳам ўқитмабди.

— Қандай яхши... Ғойибжон ака, балки муҳаббат деганлари шудир?

— Балки...

— Покизага ҳавасим келяпти! «Салом, Покиза!» дея олдига борамизми? Руҳи шод бўларди. Айтдингиз-ку, у жанозасиз кўмилган деб, албатта эшитади.

— Қўйинг, ундай деманг. Тақдирингиз ўхшамасин!

Қоракўз бир дам маъюс тортиб қолди. Ой музликлар ва чўққилардаги турли шаклга кириб қолган қорларга сайқал бериб, кўтарилиб борарди. Ойқор ортидаги булутлар оппоқ ва беғубор бўлгани учун ҳам чўққилар бор қадди-баста билан кўзга ташланади...

Кечки салқин тушиши билан тоғ томондан эсадиган ёқимли шабада хушбўй тоғ ўсимликларининг ҳидини димоққа уради. Қоракўз бундай ёқимли тунларни доимо бир ўзи ўтказарди. Лекин бугун улар учта: Ойқор, Ғойибназар ва Қоракўз. Унинг юраги сархуш ҳисларга тўлиб-тошар, бутун мавжудот уни кузатиб тургандай ҳаяжонланарди.

— Энди шу учрашувимиз ҳеч такрорланмайди-а, Ғойибжон ака? — деди Қоракўз унга меҳр билан тикилар экан.

— Нега ундай дейсиз, Қоракўз, биз доимо бирга бўламиз! — деди Ғойибназар тўлқинланиб.

— Келаси йил шу пайтда учрашганимизда бир ёшга улғайган бўламиз, холос.

— Биз қаримаймиз, Қоракўз!

— Нега?

— Негалигини билмайман-у, лекин қаримаймиз!

Улар яна жимиб қолишди. Атрофдан турли-туман ҳашаротларнинг тинимсиз чириллаши эшитилади. Ойқорда сўнгги гулхан милтиллаб, сўнди. Тоғни гулханлар қоплаганда, киши кўзини қамаштиради. Бундай пайтда чўққилардаги қорлар ёруғликда гоҳ ёниб, гоҳ қорайиб кўринади. Гулханлар сўнгани сари ой ёгдусида қорлар яққол кўрина бошлайди.

— Гулханлар ҳам сўнди, энди хайр, — деди Қоракўз майин шовуллаётган теракзордан кўзини узмай.

— Кузатиб қўяман, — деди Ғойибназар.

— Яқин-ку, дарров етиб оламан. Ҳеч ким йўқ.

— Еллар-чи?

— Еллар ожиз, кучи етмайди, — майин эркаланиб кулди Қоракўз.

— Барн бир сочларингизга кучи етади-ку?

— Ҳар кимнинг ўз кучи етадигани бўлади. Сиз уззу-
кун дарчадан мўралаб кузатган сочингизни еллар торт-
қиласа нима қилибди?..

Ғойибназар хушнуд кулди:

— Гуноҳ қилган бўлсам, бир қошиқ қонимдан кечинг,
Қорақўз!

— Йў-ўқ! Шунчаки айтдим-да. Бу гуноҳга кир-
майди.

— Энди, майли. Юринг, энангиз кутиб қолгандир.
Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди. Элтиб қўяман.

Қорақўз унга итоаткорона бўйсунди. Улар анчага-
ча жим юришди. Жимликни бу гал Ғойибназар бузди.
Бор кучини тўплаб, анчадан бери ўйлаб юрган гапини
айтди:

— Шеърга жавоб ёздирингизми?

— Ҳа, шеъргами? Ёздим, йўқ, ёзмадим. Ёзиб бера-
ман...

Сўнг Қорақўз тез-тез юриб кетди. Ғов ғийқиллаб
очилиб-ёпилди. Қорақўз ғовнинг олдида, Ғойибназар
қирда бир зум бир-бирларига қараб қолишди. Ғойибна-
зар Қорақўз уйга кириб кетгунга қадар ва кириб кет-
ганидан сўнг ҳам ортидан узоқ тикилиб турди.

Нозик момонинг: «Етти ёки ўн тўрт пуштан сўнг
инсон қайта туғилармиш», деган гапи хаёлига келди. Қо-
рақўз бу гапга жуда қаттиқ ишонади. Нима учундир бу
афсона Ғойибназарнинг онгига ҳам ёшлигидан сингиб
қолган. Ёшликда юракка ўрнашган эътиқодни ҳеч уну-
тиб бўлмас экан. У борган сари чуқурлашиб, ҳақиқатга
айланиб боравераркан... Улар бу тўғрида кўп ўйлашар,
лекин ҳеч кимга айтишмасди. Энди у Нозик момонинг
хотирасидек абадий бўлиб қолган эди.

Ой Ойқор чўққиларидан анча узоқлашиб қолган, со-
кин ёз оқшомининг салқини бутун қишлоқни ўз оғушига
олган эди. Ой гобора кўтарилиб, қорли чўққилардан
узоқлашар, Ойқор борган сари тиниқ тортарди...

Еттинчи боб

Тўйнинг ўтишидан кутиши ёмон, деганлари тўғри экан. Оғир бўлса ҳам бир кун ўтиб кетар экан. Тўй куни Қоракўз яна Гуландомларникига чиқиб кетди. Гуландом тўйхонада бўладиган ҳамма гап-сўзларни оқизмай-томизмай етказиб турди.

— Мاستон холани кўрдим, — деди у бир келганда юзини туртиб чиққандай кўринадиган пучуқ бурнини енги билан артиб. — Аёлларнинг айтишича, тўйга қуппа-қуруқ, икки қўлини бурнига тиқиб келибди. Ҳеч кимга гапирмай қовоғини солиб ўтирган эмиш. Қамариддин маст бўлиб келиб, ҳамманн сўкиб кетибди. Отаси келмабди. Хотинларнинг айтишича, отаси: «Одамлар тоға ўтирган томнинг устига чиқмайди, отаси ўрнида айтганимни қилмади, илоҳи борган жойидан тинчимасин, бутун уруғимизни шарманда қилди», дебди.

Бу гаплар қанчалик азобламасин, Қоракўз дардини ничига ютарди. Ахир у... ўзи ва онаси учун ягона меҳрибон онага қадам қўймоқда. Қоракўз шу ҳақда ўйлар, кўз олдидан отаси кетмасди. Йиғламаса ҳам кўзларига ёш қалқиди. Кўз олди қоронғилашиб қаршисида отажони тургандай бўлиб кетди.

— Отажон, сизга айтдимми, Нозик момо ўлиб қолдилар. Уша куни мени сўрабдилар. «Қоракўзни кўролмадим, айтинглар, мен ундан минг қатла розиман, мендан рози бўлсин», дебдилар. Эшитиб йиғлаб юбордим. Ҳаммадан кўп йиғладим. Нозик момо қишлоғимиздаги энг яхши одам эдилар. Ҳеч ким менга у кишичалик насиҳат қилмаган эди, отажон! Мени тўй қилишяпти! Қўшпимиз Тошбуви холанинг ўғлига... Унинг отасини биласиз, қизил аскар бўлган. Етимтоғда босмачилар отиб кетган. Илгари сизга айтганман, у ҳам отасидек жасур қизил аскар бўларкан. Кеча энам арпа унидан бўғирсоқ қилдилар. «Отанг раҳматлик бўғирсоқни яхши кўрардилар, ҳаёт бўлганларида чой билан ердилар», дедилар.

Келмасангиз ҳам мен сизга ўн дона бўғирсоқ олиб қўйдим. Энамга айтганимда: «Яшириб қўй, худо хоҳласа, ўғил кўрсанг, соч олар тўйда сочала қиласан», дедилар...

Узини йўқотиб қўйган Гуландом пиқиллаб йиғлаб юборди. Қоракўз ўзига келди. Юзларидан тер қуюлар, сочлари тўзиб кетганди.

— Нима бўлди, Гуландомжон? Қўрқиб кетдингми? Қўй, йиғлама! Мен шундай... Утирган жойимда ухлаб, алаҳлаб қолибман, — деб уни юпатишга тушди Қоракўз.

— Қўрқиб кетдим, — деди Гуландом қалтираб йиғлар экан.

— Қўй, қўрқма. Мен ўтирган жойимда ухлаб қолиб, туш кўрибман-да... Тагин бировга айтиб юрмагин!

— Йўқ, айтмайман, — деди кўз ёшларини артар экан Гуландом.

Бир оздан кейин Гуландомнинг онаси келиб, Қоракўзга «никоҳ суви» ичириб кетди.

...Уни барча келинлардай оқ ёки саман отга миндириб, «Ёр-ёр» билан олиб кетишмади... Беш-олтита хотинхалаж Қоракўзга таниш ашулаларни айтишиб, Қоракўз ёшлигида кўп келадиган, аммо кейинги пайтларда уялиб, умуман кирмай қўйган қўшни хонадон ҳовлисига етаклаб келишди...

Қоракўз кўп йиғлади... Умрида ҳеч бундай йиғлаган эмас. Илгари онасининг ёлғиз қолишини ўйламаган эканми, ўйлаганда ҳам у қадар сезилмаганми... Қоракўзни олиб чиқишаётганида онаси бор овози билан ҳўнграб йиғлаб юборди. Она-бола қучоқлашиб йиғлашди. Кейин аёллар Қоракўзни онасидан ажратиб, олиб кетишди. Онаси:

— Бўйларингни, тўйларингни отагинанг кўрса бўлмасмиди, болажоним! — деганда Қоракўзнинг юрак-бағри эзилиб кетди.

Уни Ғойибназарларникига олиб келишганида ҳам ҳамон унсиз йиғларди. Қувонч билан қайғу аралашиб

кетганда шундай бўлар экан. Одам ўзини йиғидап тўхтата олмас экан.

Ховлидан йигитларнинг чапанича сўкинишаётгани, шалоплатиб ювинишаётгани эшитилиб турарди.

— Ҳа, жувонмарглар шовулоқ¹ учун ҳам шундай қилишадими? — деди кампирлардан бири.

— Нима қилишибди? — сўради иккинчиси.

— Қиз томоннинг йигитлари куёвнавкарлардан шовулоқ сўрашибди. Битта қўзи билан етмиш сўм пул беришибди. «Йўлнинг оқ, йўлдошинг ҳақ бўлсин», деб қуда томоннинг аёллари куёвнинг бошига ун сочаётганда йигитлар шовулоқни оз бердинг деб, куёв навкарларнинг устига нос сепишибди. Ҳаммасининг кўзига нос кириб кетибди-да.

— Вой, уйнингга буғдой тўлгурлар-эй!

Қоракўз паранжининг ичида уларнинг ҳамма гапини эшитиб турар, Ғойибназарнинг кўзига ҳам нос кириб кетдимикан, дея ўйларди. Кампир ва хотин-халажлар бир-бирларининг гапларини маъқуллашиб уйга киришди. Қизил читдан қилинган чимилдиқ ичида унсиз йиғлаб Қоракўз ўтирарди... Кейин улар икки киши бўлишди. Чимилдиққа носдан қизариб кетган кўзларини уқлаб Ғойибназар кириб келди...

Тоғ бағриларида ғалла кеч пишгани туфайли ўрим давом этарди. Ғойибназар тўй ўтганидан тўрт кундан кейин ўримга чиқиб кетди. Колхоз даласида эндигина арпа ўрилиб, буғдойга тушилган эди. Тўйга қишлоқдан фақат икки киши — Юсуф дўм билан Қоракўзнинг Самандар тоғаси келмади. Дўстмурод бобо елиб-югуриб хизмат қилди.

Ғойибназар бехос чинқирикдан чўчиб уйғонди. Ёнида тинқора сочларига чулғаниб Қоракўз ухлаб ётар, аҳён-аҳёнда алаҳсирарди. «Бунчалик ҳам кўҳлик бўлмаса, —

¹ Шовулоқ — куёвнавкарларнинг қиз томон йигитларига зиёфат учун ош-сув бериши.

деб ўйлади у. — Ёки киши ухлаган пайтида шундай гўзал бўлиб кетармикан? Тимқора, толим-толим сочлар, пайваста қалам қошлар, оппоққина бодом қовоқлар юрагингни ўйнатиб юборадн. Нафас олганда бежиригина кўкраги оҳиста кўтарилиб тушар, ўтли лаблари пичирлаб, алланима деяётгандай бўларди. Бу гунча лаблар ҳозиргина гилос егандек қип-қизил. Лабнинг остидаги қорамикдай хол фақат шу гўзал учун яратилгандай. Наҳотки илгари шу гўзалликларни сезмаган бўлсам? Бу гўзаллик менга нима келтирар экан?..»

— Покиза опажон, қутқаринг! Жон опажон, қутқаринг, садағангиз кетай, опажон! — Қоракўз қўлларини даст кўтариб қичқирарди.

Гойибназар бир зум шошиб қолди. Сўнг тезда Қоракўзнинг бошини кўтариб, бағрига олди.

— Қоракўз! Нима бўлди! Кўзингизни очинг!

— Қўрқиб кетдим, — деди Қоракўз, оғир нафас олар экап.

— Нимадан? Нимадан қўрқдингиз?

— ... ёмон туш кўрибман.

— Чилла вақти шундай бўлар-бўлмас нарсалар тушга кираверади, дегандилар-ку энам. Шунгаям қўрқасизми?

— Билмадим. Покизани кўрибман! У ётган музликлар ёнармиш-у, эримасмиш. Оппоқ қорлар бутунлай қорайиб кетган эмиш. Покиза ҳам қоп-қора бўлиб қолганмиш. Гапираман, десам, овозим чиқмас, қора от миниб олган Покизага талпинармишман. Иссиққа чидай олмай, ўзимни унга томон отибман. У эса мендан тобора узоқлашармиш. Олис-олисларда сиз ҳам кўриндингиз. Назаримда, Нурмон бобога ҳам кўзим тушди.

— Покизани кўп эсламанг деб минг марта айтаман сизга! Худо биледи ўзи борми-йўқми, эслаганингиз эсланган. Ётар чоғи ҳам у тўғрида алланималар дегандингиз.

— Илоҳи Юсуф пайғамбар яхшиликка йўйсин, қўрқиб кетяпман.

— Бир оз сув ичинг, ўзингизга келасиз, — деди Ғойибназар токчадан шокосани олиб, унга узатар экан.

Шундан кейин уларнинг уйқуси келмади. Нохуш тушни унутиш учун тонгга қадар суҳбатлашиб ётишди.

Тонг гўзал эди. Қишлоқни қоқ иккига бўлиб ўтадиган шарқироқ сойнинг овози баралла эшитилади. Гўё у: «Одамлар! Ойқор бағридаги барча гўзалликларни, мажнунтолларнинг сирли шивирлашию какликлар сайроғини, оҳунинг мунгли ноласию тоғу тошлар акс-садо-сини бор гўзаллиги билан олиб келдим! Ундан бебаҳра қолманг, иқболимга шошилинг! Эрталаб сувга салом берган одамнинг ҳар бир кунин обод ўтармиш», деяётгандай эди.

Қоракўз Ғойибназарни эрта тонг ўроққа кузатди. Улар нохуш тушни унутгандай эдилар.

...Балки шу мудҳиш воқеа бўлмаганда уни умрбод унутишармиди? Матқобил амакининг жон талвасасида олиб келган хабарни ҳаммани тентиратиб қўйди. Одамларнинг ўроғи қўлида, ичган суви томоғида қолди. Ҳамма ўз жойида қотиб турар, фарзанди, ака ёки укаси армиядагилар эса ниқиллаб йиғлашарди. Ғойибназарнинг ёдига беихтиёр ўша даҳшатли туш келди...

Уруш бошланибди!!

Шундан кейин ҳеч кимнинг қўли ишга бормади. Ҳамма совуқ кайфият билан жимгина қишлоққа қайтди.

Тошбуви билан Қоракўз Ғойибназарни кутиб ўтиришган экан. Йиғламаса ҳам Қоракўзнинг кўзидан ёш оқарди. Тошбуви қозон бошига қараб юрди... Ғойибназар уни меҳр билан бағрига олди... Қоракўзнинг қон-қора кўзларидан қуйилаётган ёш Ғойибназарнинг дала ўтларининг ҳиди анқиб турган кўйлагини жиққа ҳўл қилди.

— Энди нима қиламиз? — деди у ёшли кўзларини тикар экан.

— Нима ҳам қилардик, барчага келган ташвиш.

— Донмо, отамдай қизил аскар бўламан, деганингизда қувонардим! Сизга ҳавасим келарди. Наҳотки энди

ўша қувончларим қайғу бўлиб қайтса! Шунда фааришта омин деган экан. Нега қизил аскар бўламан дедингиз-а? Нега шуни орзу қилдингиз? Балки шундай демаганингизда уруш бўлмасмиди?...

— Худо тилга солган экан-да, Қоракўз? — Нима учундир унинг сўзлари тўлқинланиб, ожизроқ чиқди на- зарда.

— Мен нима қиламан? Менга кўзини олайтирганлар бўридек гажиб ташлашади-ку! Мени ҳам ўзингиз билан бирга олиб кетасиз!

— Ўзингизни босинг, Қоракўз! Ҳозир одам ўзини ўйлайдиган вақт эмас! Эсингизда борми, мактабимизда ҳамма етим болаларга кийим-кечак беришгани. Шунда мендан: «Бу кийим-кечакларни ким юборган-а?» — деб сўраган эдингиз. Мен: «Давлат бобо», деган эдим. Роса кулишган эдик. Уша давлатимизни ўйлашимиз керак. Ушанда менинг ботинкам йиртилиб қолган эди. Уйдан чиқишимиз билан меъ уни ечиб, қўлимга олардим. Сўнг қорда оёқ яланг мактабга қараб чопардим. Оёғим совуқ қотса йўлдаги булоқларга тикиб иситиб олардим. Сиз менга раҳмингиз келиб, орқамдан чопиб борардингиз. Ботинкамни энам уста Тиловқобил бобога олиб борганда тикиб бермаган экан-да. Шунда мактабда бирдан янги ботинка, пальто бериб қолишди. Кийиб олиб, роса ўй- надик-а? Янги ботинкалар кийиб, эскисини қўлтиқлаб мактабдан қайтаётганимизда олдимиздан девона бобо чиқиб қолди. Мен ботинкамни унга бериб юбордим. У бизни роса алқаб: «Агар келин-куёв бўлсаларинг, мени тўйларингга айтинглар», деган эди. Роса кулишган эдик. Агар биз урушга бориб босқинчиларни йўқ қилма- сак, болаларга кийим-бош ҳам беришмайди. Кейин улар қишда мактабга боришолмайди. Сиз, икки энам бир уй- да яшайсизлар, мен ҳар куни сизларга хат ёзаман! Сиз ҳам ҳар куни хат ёзасиз!..

Қоракўз ҳўнграб йиғлаб юборди. Сўнг юзини ёстиққа босди. Товуши чиқмай қолди. Ғойибназар хира дераза-

дан тоққа тикилди. Ой қорамтир булутларни ортда қолдириб, шаффоф осмонга интиларди. Ой кўтарилгани сари тоғ бағри ҳам қорамтир тусга кирар, унга тикилган кишининг юраги сиқиларди.

Ғойибназар уни даст кўтариб ўрнидан турғазди. Қоракўзнинг юзлари ёнар, бутун вужуди титрарди. У энди йиғламас, атрофга маъносиз боқарди.

— Рўмолингизни ўранг! — деди Ғойибназар майин оҳангда. — Кун бўйи овқат емаганга ўхшайсиз. Рангингиз ҳам синиқиб қолибди. Энам сўрига жой қилиб, кутиб ўтирибдилар. У бечоранинг юрагига ҳам қил сиғмайди. Бирга ўтириб овқатланамиз. Юринг!

Улар олдинма-кейин ташқарига чиқишди. Тошбуви овқатни сузиб, кутиб ўтирарди. Қатикли ун оши совиб қолган эди. Улар жимгина ўтириб, овқат ича бошлашди...

— Ҳамма аскарликка ёзилаётганмиш.

— Ойқор ошиб, Панжакентга қочиб кетаётганлар ҳам йўқ эмас, — деди бўш косани дастурхоннинг четига қўяркан онаси.

— Бугун уч-тўрт киши уйга келмай, тўппа-тўғри даланинг бошидан тоққа қараб кетди...

— Уларнинг ичида Қамариддин ҳам бор дейишяпти-ку, — деди ажабланиб Тошбуви.

— Ундан фақат хоин чиқарди.

— Юсуф дўм ҳам ўғлини Душанбега ўқишга юбсрибди, дейишяпти?

— Қочирган бўлса керак-да!

— Тавба, не замонлар бўляпти-да. Ёки охират дега ни шумикин-а?

— Дунё бундай охиратлардан кўпини кўрган, эна! Лекин бу уруш кўплар учун охират бўлади. Шундай охиратлардан сўнг барча баробар инсофли бўлса-да!

— Уша Юсуф дўмнинг ўзи одамларга бош-қош бўлиб, бошқаларни урушга жўнатади, — гапга қўшилди бир оз ўзига келган Қоракўз.

— Қилади у, қилади. Аслида шундайларни биринчи урушга юбориш керак, — деди қаҳрини яширмай Тошбуви.

— Қўйинг, хайфи уруш кетсин бундайлар, — деди Ғойибназар.

— Қўй, ундақа дема, эшитиб қолса бизга кун бермайди, — деб ўглини койиган бўлди Тошбуви.

— Қишлоғимизга ҳарбий комиссарлик вакили келаркан. Йигитлар билан келишиб қўйдик. Ҳаммамиз бирга жўнайдиган бўлдик, — деди Ғойибназар хаёлчан оҳангда.

Ҳамма бир зум жимиб қолди. Бу сукунат оғир ва кўрқинчли эди, жимликни Тошбуви бузди.

— Кетасанми? — деди у ўглига жиддий ва аламли термилар экан.

— Ҳа, — деди у гуноҳкорона ерга тикилиб.

— Жуда бўш-баёв, оқкўнгилсан-да! Урушда бундайлар панд ейди. Раҳматли отанг шундай дердилар. «Қулдан — уй, куёвдан — ўғил бўлармиди», деганларнинг оғзи қулоғига етадиган бўлди.

Шу пайт ғовда Энақиз пайдо бўлди. Ҳаммалари ўринларидан туришди. У йиғламсираб худди ҳозир кетиб қоладигандек Ғойибназарни қучоқлади. юз-кўзларидан ўпди. Кейин ўзини зўрға тутиб турган Қоракўзни... Қоракўз онасига совиб қолган қатиқли ош келтирди.

— Боя йўқлаб чиққандим, йўқ экансиз, — деди Тошбуви орадаги юракни сиқувчи вазиятни йўқотиш учун.

— Энаойнинг урчуғини йигираётган эдим. Тугамаса ҳам элтиб бердим. Шундай кунда юракка урчуқ йигириш сизгади, дейсизми?..

— Ҳа, одамлар ўзларини йўқотиб қўйишди. Ишқилиб, охиридан суюнтирсин!

— Айтганингиз келсин, айланай қудажон!

Улар узоқ ўтирдилар. Ҳаммалари зимдан Ғойибназарга тикилишарди. Ғойибназар эса ўзини гуноҳкор ҳис этар, уч мазлумани йиғлатиб кетаётганлигини эслаб, юрак-бағри эзиларди.

Саккизинчи боб

Радиодан Сталин гапирди. Одамлар мактабнинг олдидаги эски радиокарнай атрофига тўпланишиб, уни диққат билан эшитишди. Кейин қишлоққа ҳарбий комиссарлик вакили келди. Йигитлар унинг қаердалигини суриштиришарди.

— Юсуфникида эмиш, — деди улардан бири.

— Бошқа жой қуриб кетган эканми?

— Қим биледи дейсиз! Уруш бошланган кунидеқ ўғлини қочириб юборган одамнинг уйда ҳарбий комиссарлик вакили меҳмон бўлса, бу қандай гап!

— Билмаган одам ҳақида ундай демаслик керак!

— Бориб айтамыз, оёғидан судраб олиб чиқамиз! Давлат идораси вакили бизни расмий жойда қабул қилсин!

— Тўғри айтасан!

Ўн-ўн беш чоғли йигит Юсуфнинг нақшдор дарвозаси олдида туришарди. Ғойибназар бу гап-сўзларга қўшилмас, бор дардини ичига ютарди. Эртага урушга кетишни, кулбасидагиларнинг кунини Юсуф ва шунга ўхшаган қариганда сўфи бўлганларга қолишини эслаб, унинг ортидан ҳам бирор сўз айтишдан ўзини тиярди. Тўғри-да, қуруқ гап билан иш қилиб бўлмайди-ку! Амалда, пок юрак билан ҳақиқат учун курашиш керак! Одамлар гапингни тинглайдиган бўлгунга қадар сукунат сақлашинг лозим, чунки мушук йўқ жойда ҳаминша сичқон подшо бўлган.

Олдидаги йигитлардан бири дарвозани катта тош билан уриб тақиллатди. Зум ўтмай тақир боши ялтираб, қисик кўзларини зўрға очиб, дарвозада Юсуф пайдо бўлди.

— Келинлар, йигитлар, келинлар, сизларни йўқлаб турган эдик, — деди ўзини меҳмон келганда шошиб қолган кўрсатиб.

— Нима, Душанбега ўқишга жўнатасизми? — деди кимдир.

— Борсаларинг жўнатаверамиз, — деди у қизариб.

— Душанбега ўзингиз боринг, тулкилик курси очилганмиш! Камини ўқиб оласиз! — деди Камолжон исмли ота-онасиз йигит.

— Қўйсаларинг-чи, энди, йигитлар. Комиссарлик вакили борми? Бўлса чақириб юборинг! — деди баланд овозда йигитлардан бири.

— Шу ердалар, кираверинглар! Қабул қилаверадилар, — деди қўрққанидан ўзини йўқотиб қўйган Юсуф.

— Чақир, деяпмиз сенга, қанақа одам ўзи у вакилинг?! Уйда ўтирадиган пайтми ҳозир?

Йигитларнинг авзойи бузуқлигини кўрган Юсуф индамай уйга кириб кетди. Бир оздан сўнг дарвозадан у билан бирга озгин, қорачадан келган, чакка суяклари туртиб чиққан, кўринишдан жуда оддий офицер формасидаги киши чиқиб келди.

— Кечирасизлар, йигитлар! Сизларни куттириб қўйлим, — деди офицер. — Юринглар, қирга чиқиб гаплашамиз.

Офицер олдинга тушди. Қолганлар унинг кетидан эргашиди. Юсуф Ғойибназардан кўзини олиб қочарди. Кутилмаганда кўзлари тўқнашиб қолди. Юсуф беихтиёр кулиб, жаврай кетди.

— Ҳа, Ғойибназар ука, эшитдик, уйланибсан. Қутлуғ бўлсинга борамиз деб юрибмиз! — деди у кўришишга чоғланиб.

— Ундан ҳам муҳимроқ ишлар чиқиб қолди-ку, Юсуф ака, — деди Ғойибназар қўлини узатар экан.

— Ҳа, бу баччағар фашист дегани чатоқ чиқди. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин.

— Бахайр бўлади, Юсуф ака, ниятимиз бутун.

— Гапинг тўғри, ука. Кимки бировга чоғ қазиса, ўзи тушади. Юсуф бошқа гапирмади, Ғойибназар ҳам

индамади. Офицер эскириб кетган чарм папкасини ёзиб, аллақандай рўйхатларни титкиларди. Сўнг йўқлама қилиб, рўйхатда борларни белгилаб чиқди. Ҳамма билан навбатма-навбат гаплашиб, чақирув қоғозларини улашди. Шундан кейин Юсуф кўринмади. Битта-ярим-таси сўкиб юборишидан кўрқди шекилли, тезда ғойиб бўлди.

— Келаси душанбага ҳарбий комиссарликка, — деди офицер йигитлар билан бирма-бир хайрлашаркан, — сафарга пухта ҳозирлик кўриш керак. Икки кунлик озиқ-овқат ва иссиқ кийимлардан кўпроқ олинглар.

Ғойибназар жўнашга тайёргарлик кўрарди. Онаси толқон туйди, Қоракўз кийим-кечак ювди. Онласидан урушга одам жўнамаётган қўни-қўшнилар қурутми, туршакми — топганини олиб чиқишди.

Ғойибназарга шу пайтгача кенг кўринган, ўртасидан кичкина ариқча оқадиган ҳовлиси, пешайвонсиз уйи тор кўриниб кетди. Ариқча уларнинг ҳовлисидан Қоракўзларнинг мўъжазгина боғига ўтади. Икки ҳовлида ҳам ариқчанинг бўйига ошқовоқ экилган. Қоракўзларнинг ошқовоғи сал эртагироқ эди. Бугун онаси: «Омонлиқ, сомонлиқ, ҳеч кўрмайлик ёмонлик», деб биринчисини узиб, ошқовоқ сомса қилиб келибди... Ҳовлиларидаги кичкина бўлса ҳам эгилиб соладиган нокка маза кирмаган бўлса ҳам Энақиз хола бешта-олтита узиб келибди. Ғойибназаржоннинг оғзи тегиб кетсин, дебди.

Қишлоқ подаси тоғдан қайтди. Энди болалар подани қийқириқ ва шоду хуррамлик билан қарши олишмас, кунлар ҳам чўзилиб кетгандай туюларди. Ғойибназарнинг кўз ўнгида тоғ ҳам бир оз кичрайганга ўхшаб кўринди. «Лекин ҳали душманни тўсишга қодир», деб ўйлади тоққа ҳавас билан тикилиб.

Ёшлигида онаси унга: «Ўтмишда қишлоғимизга босқинчилар босиб келганда одамларнинг жонига шу тоғ ора кирган экан», дер эди. Шу-шу, эсини таниганидан бери, у тоғни яхши кўради. Эрта душанба деган кунни

тушликда ҳамма бирга овқатланганини ҳисобга олмаса, улар бафуржа гаплаша олишмади.

— Сўнгги марта Мажнунтолсойга борайлик. Кейин Дўлानазорга ўтамиз, — деди кечга яқин Қоракўз маъюс.

Ғойибназар нтоаткорона бўйсунди. Оналарининг бири қўғирмоч қовуриб, иккинчиси толқон туяётганда улар сой оралаб тоққа кетишди. Мажнунтолсойга етишганда, чўққилар ортидан тўлишига икки-уч кун қолган ой кўринди.

— Тўлишига ҳали бир неча кун бор экан-а? — деди Ғойибназар.

— Ҳа, — оҳиста жавоб қилди Қоракўз.

— Одамлар бу йилни илон йили дейишяпти. Илон йилида доимо бир фалокат бўларкан. Ҳеч бўлмаса, подшо ўзгарармиш.

— Назаримда ой ҳам совуққа ўхшаяпти. Доғлари кўпайиб кетгандай.

— Унга ҳам қийин, ахир! Бу зимистон кечаларни ёритиш осонми?

— Лекин барибир у бахтиёр!

— Нега?

— Унинг ҳеч кими урушга кетмайди.

— Ҳеч кими урушга кетмаса, ҳам ўша қонли жангларни кўриб азобланаётгандир.

— Қайдам...

— Дунёдаги барча яхшилик ва хунрезликларнинг якка-ягона гувоҳлари Ой билан Қуёш экан.

— Ой бўлиш ҳам қийин. Қуёш бўлиш ҳам.

— Юлдуз бўлиш ҳам! Дунёда енгил иш йўқ!

— Мажнунтолсойдан Борсакемас чўққисига чиқсак, Покиза ётган музликларга етиб бўлармикан?

— Нега яна Покизани эслаб қолдингиз?

— Агар уни биз эсламасак, ким эслайди?

— Шу бугунча эсламай турайлик, кейин эслармиз.

— ...Мажнунтолларни бирам яхши кўраманки, кўрсам юрагим алланечук бўлиб кетади. Назаримда ҳар

бир мажнунтол битта қизга ўхшайди. Гўё улар илгаря қиз бўлганлару сайрга чиқишганда аллақандай сеҳр мажнунтолга айлантриб қўйган.

— Менинг хаёлпарастгинам!

— Нимани гапирай бўлмаса?

— Тўғри, ниманидир гапириш керак.

— Ўзингиз гапирмайсиз, гапирсам хаёлпараст дейсиз, — деди Қоракўз хафа бўлгандай.

— Майли, бугун нимани гапирсангиз ҳам розиман, эшитаман. Ғариб Нурмон бобо ва ҳур Покизани эслаб, сукунат қаъридаги қорли чўққилар ва мажнунтоллар билан ёнма-ён, уларнинг абадий пок севгиси олдида бош эгайлик. Кеча йигитлар ҳаммамиз бориб Нурмон бобо билан хайрлашиб, фотиҳасини олиб келдик. «Мен ўлсам, Ойқор ва Қуёшнинг чиқиши кўриниб турадиган тепаликка кўминглар!» — дедилар кўзлари ёшланиб. Бирам раҳим келиб кетдики!

Қоракўзнинг кўзлари чақнаб кетди. Кейин бирдач маъюсланди. Боши эгилди. Ғойибназар уни ўзига қаратди, оловдек юзларини кафтига олди. Уни кечаю кундуз ўйлатадиган, тунларни бедор ўтказдирадиган тинч қора кўзларда ёш милтилларди...

— Бунчалик эзмамг мени, Қоракўз!!!

— Нима қилай? Сизсиз яшашни тасаввур эта олмайман, айтинг, нима қилай? Сиздан бошқа ҳеч кимим бўлмаса. Энамларни айтмайсизми? Уларнинг кўзларига қандай қилиб қарайман? Мени ҳар кўрганларида сизне эслаб эзилишади...

— Тўғри, Қоракўз, қизи юк кўтарса онасининг бели қайишади. Ҳаммадан уларга қийин. Сизга улардан ҳам қийин. Менинг ҳам ўрнимни босишингиз керак. Қолхозда ҳам ҳамма иш хотин-қизларга қолади. Қишлоқнинг эски қашқирларидан эҳтиёт бўлинг!

— Хўп, эҳтиёт бўламан!

— Уруш кўп одамларни инсофга келтирса ажаб эмас.

— Қайдам.

— Дўланасойга ўтамизми?

— Тўхтанг, Покизанинг алаmidан қадди дол бўлиб қолган мажнунтоллар билан бир оз сирлашиб, суҳбатлашиб ўтирайлик. Илоҳим, қайтиб келганингиздан кейин ҳам шу ерда — Ойқорда, мажнунтоллар соясида ўтириб суҳбатлашайлик.

— Айтганингиз келсин!

— Қанийди, тезроқ кела қолса! Опам: «Худо бизни бошидан суюнтирмади, албатта охиридан суюнтиради», дейдилар. Еки Нозик момо айтганидай...— Қорақўз у ёғини айтмади. Айтишни ўзи ҳам, эшитишни Ғойибназар ҳам истамаётганини сездим.

— Энди дўлана тераман,— деди Қорақўз улар Дўланасойга тушишганда.

— Нега?

— Данагидан кўзмуночқ қилиб бераман. Қўлтиғингизга тикиб қўясиз, бало-қазодан асрайди. Энам шундай дедилар. Сиз термайсиз, фақат мен тераман.

Ғойибназар бўзга чалқанча ётиб, унинг дўлана теришини узоқ томоша қилди. Ой ёруғида унинг бодом қовоқлари, қимтилган лаблари ва ҳатто пастки лабининг остидаги холи ҳам кўринар, Ғойибназар унинг хатти-ҳаракатларини кузатган сари вужуди ёнаётгандай туюларди. Қорақўз дўланаларни нимчасининг чўнтагига соларкан, қош-кўзларига суртар, дуо ҳам ўқиб қўярди.

— Менга ейиш учун дўлана териб бермайсизми?— деди Ғойибназар меҳрдан энтикиб.

— Вой, эсимдан чиқибди, ҳозир териб бераман. Ҳозир!

У яна дўлана шоҳларини эгди. Чап кафти дўланага тўлганда ортига қаради. Ғойибназар дўпписини тутиб турарди. Қорақўз дўланаларни дўппига солди. Ғойибназар дўппини унга тутди. У дўппидаги қип-қизил дўланага юзини босди. Ғойибназар уни даст кўтариб олди, тепаликка чиқа бошлади. Қорақўз юзларини Ғойибназар-

нинг кўксига босиб яширмоқчи бўлар, бутун вужуди оташдек ёнарди...

— Дўланангиздан бермайсизми? — деди Ғойибназар тепаликка чиққанда ҳам уни ерга қўймай.

Қоракўз унга бир дона дўлана тутди.

— Нега битта, ахир биз иккитамиз-ку? Тўймадим, — деди у иккала дўланани ҳам данаги билан ютиб юборар экан.

У дўланани дўпписи билан тутди.

— Йўқ, қўлингиз билан бир жуфтдан берасиз. Қачон тўйдирсангиз сўнг тушираман.

— Тўймасангиз-чи?

— Тўймасам ўзингизни...

— Қандай қилиб?

— Мана шундай қилиб...

... Табиат борлиғини тунга бағишлаган. Худди улар ўзларини бир-бирларига бағишлагандай... Дўланазор беозор ва оҳиста шовиллайди. Унинг ўртасидан ўтувчи сойда ой ёғдуси жажжи тошлар билан ўйнашади. Пастга томон шиддат билан оқаётган сой тошларни олис-олисларга олиб кетмоқчи бўлади, аммо улар сеvimли сойини ташлаб кетгиси келмагандай, бир-бирининг пинжигига суқилишади. Қояларда акс-садо бериб, қўрқиб кетган каклик сайради. Тошларни шақирлатиб қай томонгадир ҳурккан оҳу отилди...

Улар ишқ оташида маст эдилар... Борлиқ фақат ишқдан иборат эди... Муаттар ҳидларга чулғаниб, тонг ота бошлаганда улар қишлоққа қайтдилар.

Олис манзилга суйган одамингни кузатиб қолишдан даҳшатли нарса йўқ экан дунёда. Ҳар қанча бўлса ҳам, Қоракўз ўзини тутди. Йиғламаса ҳам кўзидан ёш оқар, артаверганидан икки енги жиққа ҳўл бўлиб, кўзлари ачишар эди. У иложи борича кўзидан ёш оқаётганини билдирмасликка ҳаракат қилар, аммо удалай олмасди.

Ғойибназар ҳамма билан, энг охири Қоракўз билан хайрлашди. У бетиним ва бесас йиғларди.

— Қачон келасиз? — деди у ёшли кўзларини артар экан.

— Тезда... насиб қилса, тезда ғалаба билан қайтамиз! Ишонинг, биз ғалаба билан қайтамиз, ғалаба қиламиз!

— Қачон?

— Насиб қилган куни.

— Мен сизга ҳар куни хат ёзаман. Шеърингизга жавоб ҳам ёзаман. Уйлаб қўйибман, тезда ёзиб жўнатаман. Йўқ, йўқ. Бугун кечаси ёзаман.

— Эртага биз йўлда бўламиз, бирор манзилга етгандан сўнг адресимни ёзиб юбораман. Сўнгра албатта юборасиз.

— Йўлда ҳар куни хат ёзасиз-а?

— Ҳа, ёзаман, сизсиз ўтган ҳар бир дақиқамни, йилларга тенг бу дақиқаларнинг қувонч ва қайғуларини ёзаман, Қорақўз!

— Мана, дўлананинг данагини ипга тизиб қўйдим, ўнг қўлтигингизга тикиб қўяркансиз.

— Хўп, албатта айтганингизни қиламан, Қорақўз. Раҳмат сизга!

У яна унсиз йиғлай бошлади. Ғойибназарнинг лабида унинг кўз ёшларининг таъми қолди...

— Ма, раҳматли отангнинг пичоғи. Шаҳиднинг қуроли одамни шаҳидликдан асрайди. Йўқотма! — деди Тошбуви ўғлига қинга солинган пичоқни узатар экан, кўзи ёшланиб. — Албатта Жиззахга тушиб, отангнинг қабрини зиёрат қилиб кет.

— Хўп, эна! Қорақўзни сизга топширдим, эна-а!

— Хайр, болам!

— Хайр, ўғлим!

— Хайр, Ғойибжон ака!

— Шеърнинг жавобини кугаман, Қорақў-ў-ўзи!

— Албатта юбораман, Ғойибназар ака-а!

— Хай-и-и-р!..

Туққизинчи боб

Ғойибназар кетгандан сўнг Қоракўзнинг кўз ўнгилда Ойқор ҳам мунғайиб қолгандай туюлди. Қоракўз парижонхотир эди. Ғойибназар кетганининг тўртинчи куни у қўшни жувонлар билан ўроққа отланди.

— Келинлик чилланг чиқсин, сўнг борарсан, болам,— деди Тошбуви Қоракўзнинг ўримга отлаганидан хабар топиб.

— Ёш-қари — ҳамма ғалла ўримига чиқяпти. Бундан сўнг далада фақат хотин-қизлар ишлайди. Ғойибназар акамларнинг бригадаларида ўроқчилар етишмаётган эмиш, — жавоб қилди Қоракўз Ғойибназарни эслаганидан кўнгли бўшашиб.

— Майли, бора қол, ишқилиб, эҳтиёт бўл. Яхши бор, ёмон бор, дегандай, — дея тайинлади Тошбуви.

Қоракўзларнинг бригадасига эркаклар билан басмабас айтишадиган, гали келса ёқалашиб ҳам кетадиган Зуҳра хола бошлиқ эди. Табиатан эркакнамо бу аёл билан раисдан тортиб ҳосилотгача — ҳамма ҳисоблашиб гаплашарди. У андишали аёлларни жинни суймас, арзнамаган гуноҳи учун жеркиб ташларди. Аммо ўзи чарчаш нималигини билмас, қора шомгача ишлар, у тинмагунга қадар ҳеч ким пайкалдан чиқмасди. Уроқчилар сафига ҳар куни хотин-халаж келиб қўшилар, Зуҳра холага ўхшаган беш-ўнта «тиш қоққан» аёллар уларга ўроқ ўришни ўргатишарди.

Ўримда бир-ярим кексаларни ҳисобга олмаганда, эркаклар деярли йўқ эди. Аёллар ғаллани ўриб беришар, донни янчиш ва районга жўнатиш эркаклардан иборат хирмон ишчилари зиммасида эди.

Ҳар куни фронтда бўлаётган воқеалар муҳокамаси билан бошланиб, қуёш қорайгунга қадар давом этадиган ўрим мавсуми сурувлар тоғ яйловларидан қайтмасидан тугади. Чўпонлар ҳам ангорнинг сомондан бўшабини кутиб, сурувларини тоғ этакларига тушира

бошладилар. Чорвада ишлайдиган аёллар фермаларига, бошқа аёллари эса яна оила ташвишларига шўнғиб кетишди. Чўпонларнинг ҳам ангордан кўнгли тўлмайди. Галла ўриб тугалланмасидан ангорни машоқчилар ва сомон ташувчилар босиб кетади. Қачонки уларнинг оёғи ангордан узилгач, сурувни ёйгандай бўласан. Очарчиликдан юрагини олдириб қўйган халқ бир дона бошоқни ҳам, хас-чўпни ҳам қолдирмайди.

Қоракўз бу хатида ой-куни яқинлашаётганини, оналари шундай кунда Гойибназарнинг уйда бўлмаганидан афсусланишаётганини ёзди. Кейин ҳафсала билан ёзилган шеърни яна бир марта, сўнги марта ўқиди:

Қаромиқдай қаро кўзлар,
Қаро қошга интизор. 16,1
Қаро куннинг қиличлари,
Қалбима берманг озор...

Хатни эрталаб онасидан бериб юборди. Тошбуви билан Энақиз кун алмашиб, икки уйнинг қатигини бозорга олиб боришади. Қатиқнинг пулига ярим кило арпа уни беради. Гойибназар армияга кетмасдан аввал ғамлаб берган буғдой ҳам охирлаб қолди. Улар иложи борича ҳар бир дона буғдойни тежашади, ўзлари ейишмаса ҳам Қоракўзга тутишади. Улардан бири гоҳида: «Биз бир ўзимизни боқишимиз керак, сен — икки кишини», деганда Қоракўз уялиб кетади...

Қиш қаттиқ келди. У бундай кунларда одатдагидек дераза олдида ўтириб, кўзга кўринган нарсаларни кузатишни яхши кўради. Гойибназарлар уйининг орқа томонида ҳам худди Қоракўзларнинг кулбасидагидек дарча бор. Кичкинагина деразанинг устидан икки тавақали эшикча ўрнатилган. Бу ўша — Қоракўз соч ювганда Гойибназар кузатадиган дарча. Қани энди ўша кузатадигани? Изларига интизор қилиб кетди-ку! Бунчалик ҳам қисқа экан тотли кунлари! Гойибназарнинг қўллари теккан дарча, айтгин, у қачон келади? У ўзича пичир-

лаб дарчанинг оқариб кетган ёғочларига лабини босди... Эшикча кичик бўлишига қарамай, нақшиндор. Қайна-насининг айтишича, уни Ғойибназарнинг бобоси ясаган экан. Бу дераза уларнинг уйидаги деразадан бир оз баланд. Қалинроқ тўшак солинмаса, ўтирганда ташқари кўринмайди. Қоракўзларники жуда яхши эди. Ўтирдинг, иягинг дераза раҳига тегади. Атрофни томоша қилиб ўтириб, ухлаб қолганингни билмайсан.

Бу деразадан у оппоқ қорда отасининг қабрини анча қийналиб топади. Онаси билан улар ҳар гал ҳайитда қабр бошига боришар ва узоқ ўтириб қолишарди. Онаси алланималарни айтиб йиғларди. Қоракўз ҳам аввалига бир оз йиғлар, сўнг иягини тиззасига қўйиб, жимгина ўтираверарди. Кейин онаси уни қучоқлаб йиғлар: «Сизнинг умрингизни Қоракўзга берсин, худойим», дерди. Отаси вафот этган дастлабки йилларда онаси қабрнинг тупроғидан сувга солиб, тинитиб ичаркан. Шундай қилса одам кўникармиш. «Ер бағри совуқ, бора-бора юрагинг муздай совиб кетаркан. Ҳаммасидан, тирик ажралганнинг куюги ёмон экан», дерди онаси.

Қоракўз ҳар кеча сон-саноксиз тушлар кўрар, бироқ кўпи эсидан чиқиб кетарди. Аммо ўша — Покиза ва абадий музликлар ёнган туш негадир кўз олдидан кетмайди. Тоққа қараганида доимо шу туш ёдига келади. Ҳа, айниқса тоққа қараганида! Тенг ярми қорга беланиб, худди учи осмонга санчилиб тургандай кўринадиган Ойқорнинг абадий музликлари бир бошдан кўмир тусига кираётгандай бўлар, кўз олди қоронғилашиб, бутун вужудини совуқ тер босиб кетарди. Бекор ҳам тушини Ғойибназарга айтди. Унинг ҳам кўнгли хижил бўлиб кетди.

Айниқса, ёлғиз ўзи қолганда туш уни исканжага олади. Сўнгги пайтларда унинг юраги сиқилар, ҳеч кимга билдирмай йиғларди. Буни сезган онаси билан қайна-наси ташвишга тушиб қолишди. Энди улар Қоракўзни ёлғиз қолдиришмасди.

Қоракўз ҳар кунн Ғойибназарнинг кийимларини бир-ма-бир кўриб чиқар, у яхши кўрадиган ҳамма буюмларни ушлаб кўрарди. Ғойибназар туяга ўхшатадиган чўққиларга узоқ тикиларди. «Ана шу ётган туянинг қаҳри келса, шамол ва бўрон турармиш», дерди у ёшлигида. Агар бўрон туриб қолса, улар ликовлашиб ўша «туя»га илтижо қилишарди.

Ғойибназар туя шаклидаги тоғларга қараб, ўзи тўқнган шеърини ўқир, Қоракўз эса жимгина тингларди:

Туяларим! Айг, тиссин бўрон,
Бунчалик кўп қийналмасин жон! 16
Хужумига бўлгин сен қалқон,
Ором олсин борлиқ ва инсон!

Қани энди ўша, ҳамма нарсадан гўзал ва беғубор паллалар... Энди ўшандай дамларнинг қайтиш-қайтмаслиги қил устида... Кўп ҳолларда шундан сўнг бўрон тиниб қоларди. «Илгари, қадим-қадим замонларда одамлар орзунинг отини худо деб атаганлар... Орзу — бу покликдан иборат энг гўзал ва нафис туйғудир!» У эса Ғойибназарнинг гапларига маҳлиё бўлиб тикилиб ўтираверар, ёқимли ва такрорланмас туйғу билан айтаётган сўзларини жон қулоғи билан тингларди.

«Эй художон, ишқилиб, Ғойибжон акам эсон-омон келсинлар! Бўйимдагидан соғ-саломат қутулайин! Фашист деган ваҳшийларнинг тезроқ кули кўкка совурилсин!..» Бу илтижоларини у эрта тонгдан қора тунга қадар унсиз такрорларди...

Қоракўз тўлғоқ тутиб, узоқ қийналди... Тошбуви келишининг бошидан айлантириб, супра ўгириб олди. Энақиз пахта ўраб чироқ ёқди. Бола ўнгансин учун кўрпага юмалатишди.

Ховлидан почталёон чолнинг чақиргани эшитилди. Тошбуви кўчага чиқди. Шоша-пиша хатни олиб, уй томон чопди. Чол эса айтар гани оғзида, ағрайганча жойида туриб қолди.

— Хат! Қорақўз болам!.. Ғойибжондан хат!.. Кўзингни оч, болагинам, қайлигинг ўз қўли билан ёзган хат! — дер эди у Қорақўзнинг пешанасини, юзларини силаб.

... Қорақўз титроқ қўлларини хатга узатди... Чақалоқ ингалаб юборди...

Тошбуви билан Энақиз шошиб қолишди. Уғил экаңи, Гали оғзида қолган почталъон хижолатдан қизариб ғовға қараб юрди. Қуриган ўрикнинг шохидаги сассиқпопишакнинг чўзиқ кукулаши, сойнинг одамлар кўникиб қолган шарқираши ҳам бир зум тўхтагандай эди. Улар ўз ташвишлари билан банд, елиб-югуришарди...

Қорақўз тезда ўзига келиб қолди. Сўрига ёнбошлаганча Ғойибназарга хат ёзишга тугинди.

«Ассалом, Ғойибназар ака! У туғилди. Уғил. Энамлар исмини отаси тезроқ келсин, отажонининг орқасидан қўзидай чопқиллаб эргашиб юрсин, деб Отақўзи қўйишди. Ҳеч нарсага тушунмаса ҳам кечаю кундуз у билан гаплашиб чиқаман. «Дадангиз қачон келадилар!»— деб сўрасам, индамай тураверади. Энамларнинг айтишича, қўйиб қўйгандек сизга ўхшармиш... Энг узоғи билан у гапирадиган бўлгунга қадар келинг! Бўлмаса: «Дадам қани? Қачон келадилар?»— деса, нима дейман! У ҳам сизга кўп саломлар айтяпти. «Дадам тез-тез хат ёзиб турсинлар», деяпти.

Қишлоғимизда очарчилик авжига чиқиб кетди. Баҳор келиши билан одамлар ўзини кўкка уришяпти. Очликдан толиққан одам бирдан кўк еса шишиб кетаркан. Шундай бўлиб, қишлоғимиздан ўн бир киши нобуд бўлди. Дўстмурод бобонинг ҳам битта боласи ўлиб қолди. Уэлари ҳам оғир касал эмиш. Сизни кўп сўрармишлар. У кунни хотини бир коса қатиқ сўраб уйимизга келувди. Энам қатиқни бозорга олиб кетган эдилар. Нима қилишимни билмай, «ёмон куннинг яроғи», деб яшириб қўйган қурутлардан тўртта бериб юбордим. Бечора кета кетгунча алқаб кетди. «Илоҳим Ғойибназар эсон-омон

қучоғингизга қайтиб келсин», деди. Уялиб кетдим. Сизни эслаганидан бирам қувондимки!

Аммо энам келиб, койидилар. «Икки дона берсангиз ҳам бўларди, ҳозир биров бировга нарса берадиган вақтми?»— дедилар. Кейин: «Майли, ой-кунингиз яқин, савоб иш қилибсиз. Худо хоҳласа, эсон-омон қутулиб оласиз», дедилар. Қувониб кетдим. Мана, айтганлари келди... Энамлар сизнинг узоқдалигингиздан жуда ташвиш чекдилар. Кўзи ёриётган аёлнинг эри бошида бўлмаса, армонда бола тез туғилмасмиш.

Худога шукур, биз унчалик оч қолганимиз йўқ! Энамлар икковлашиб урчуқ йигиряптилар. Ҳар куни қатиқни бозорга олиб борадилар.

Ҳадемай, арпа ўрми бошланар экан. Ҳамма хотин-қизлар ўримга чиқади, дейишяпти. Энам: «Болангнинг эти сал қотсин, кейин чиқарсан», деяптилар.

Энди сизга энамлардан, Отақўзижондан, мендан, ҳамма-ҳаммадан салом.

Йўлингизга кўз тикиб, Қоракўз».

... Ғойибназардан Отақўзи туғилганидан кейин хат келмай қолди. Қоракўз онаси ва қайнанасининг безовта бўлаётганидан эзиларди. Кунлар оғир ўтарди. Қоракўз қўшни болалардан Ғойибназардан дарак топадигандай, мактабнинг олдидаги радио нималар деганини суриштирар, тунлари мижжа қоқмай чиқарди. Айниқса, шундай уйқусиз тунларда ўша даҳшатли туш яна ўз исканжасига олар, бор вужуди билан ўзини овунтиришга ҳаракат қилар, аммо оғир хаёллар тинчлик бермасди.

Бироқ умид ҳаммасидан устун чиқарди, Отақўзининг ёқимли йиғиси қалбини эзаётган ташвишларни бир зумга чекинтирарди.

Далалар сарғайиб, кўкиш тўнини еча бошлади. Ой-қорда ҳам борган сари қор камайиб борарди. Тошбуви қўшни қишлоқдаги нафаси сувни тескари қайтарадиган аллақандай ромчига ром очтирди. «Ўғлингиз тирик,

қуршовда ёки ярадор бўлган! Ромда бугдой бутун кўриняпти. Ризқи бутун экан. Қайтиб келади» дебди.

Буни эшитиб, Қоракўз қувониб кетди. «Қайтиб келади, қайтиб келади, қайтиб келади...» Бу сўзларни шунчалик кўп такрорлардики...

Эртага ўрим бошланади, деган куни уларникига Сулаймон ўнбоши, Юсуф ва ҳамма Элмурод ҳосилот дейдиган чўлоқ одам келди.

— Тошбуви опа, ўзингиз биласиз, ҳозир ҳамма иш кексалар ва хотин-қизларга қолган. Ўзингиз ҳам кучдан қолдингиз. Энди келингиз ўроққа чиқсин,— деди ўнбоши салом-аликдан сўнг маслаҳатомуз.

— Эмизикли боласи бор. Чилласи чиққанига энди ўн кун бўлди. Сал боласининг эти қотсин, деган эдим, Сулаймонқулжон! — деди Тошбуви нажот оҳангида.

— Уримга чиқадиганларнинг деярли ҳаммаси болали аёллар. Хирмон бошида болабоғча бўлади,— деди Сулаймон.

— Болабоғчага берадиган боламиз йўқ, айланай. Ўзимиз қараймиз. Борса борар. Ишқилиб, орада бир кун, ярим кунга жавоб бериб турасиз-да, ўргилай! — деди рози бўлиб Тошбуви.

Улар кетишди. Юсуф индамай келиб, индамай кетди.

Қоракўз қўшни хотин-халажлар билан қишлоқнинг кунботиш томонидаги ғаллазорга чиқарди. Уроқчилар орасида келинчаклар кўпчиликни ташкил этарди. У аламини ишдан оларди. Ғойибназардан хат келмаётганини эслаб бутун вужуди бўшашиб кетар, лекин умид ва ишонч яна меҳнатга ундар эди.

У ҳар куни ўроққа бетартиб хотин-халажлар тўпида бориб, шу тўпда қайтарди. Айрим шилқим аравакашлар ва хирмон ишчилари ёши бир жойга бориб қолган бўлса-да, уларга гап ташлашар, беҳаё сўзлар айтишарди. Шундай пайтларда Қоракўз қўрқиб кетар, бирорта аёлни маҳкам ушлаб оларди. Эркакнамо, қўйлагини липпасига қистириб олган, ҳеч нимадан қайтмайдиган аёллар

улар билан басма-бас айтишар, оғзидан боди кириб шоди чиқарди. Уларнинг бу хатти-ҳаракатидан қиз-жувонлар уялиб, бошқа томонга кетиб қолишарди.

Уфққа гуташ сарғиш далаларда қўшиғи қулоққа элас-элас чалиниб, қиз-жувонлар ўроқ ўришарди. Урим пайтида қизиқ-қизиқ гап-сўзлар бўлиб турарди. Эркаклар камчил эмасми, ўроқчи аёллардан бирортаси, ҳали мўйлови сабза урмаган аравакаш бола билан ҳазил-ҳузул қилиб қўяр, буни кўриб қолган бошқа бир ўроқчи бу гапни ҳаммага гарқатиб юборарди. Шунақа гап-сўзлардан энди биттаси бости-бости бўлганда, иккинчиси чиқарди.

Ҳеч нимадан тап тортмайдиган бояги тонфадаги аёллар Қоракўзни ёқтиришмасди. Қоракўз уларнинг мазабемаза ҳазил-мутойибаларига қўшилмас, бирор фурсат бўш вақт топса, ёлғиз ўзи хаёл суриб ўтирарди. Улар Қоракўзга аччиқ-тиззиқ гаплар айтишса ҳам, камситишса ҳам, у индамай ўтираверарди.

Бу бригада ўрган ғалла боғларини хирмонга Хўжа исмли сап-сариқ, жингалак сочлари пешанасига гушиб турадиган бола ташийди. Аёллар бу ёқимтой болани ортиқча эркалатишар, у эса бундан хижолат бўлиб, қизариб-бўзариб жимгина ўтирар ёки нарироққа кетиб қоларди. Хўжа Қоракўзни жуда ҳурмат қилади. Бирор фурсат бўш вақти бўлса, Қоракўз ўрган ғаллани боғлашга кўмаклашади. Қоракўз унинг ортиқча илтифотидан хижолат бўлар, бошқалар эса ҳасад қилишарди. Қоракўз икки-уч марта ундан ёрдам бермасликни илтимос қилди. У шундай пайтларда индамасдан, ориқ от қўшилган араваси томон кетар, мўлтираганча Қоракўзнинг хатти-ҳаракатларига тикилиб ўтирарди.

Унинг ҳаракатлари Ғойибназарни эслатар, шундай пайтларда Қоракўзнинг юраги алланечук бўлиб кетарди. Бунча ҳам қилиқлари ўхшамаса...

Ўнинчи боб

Бу гап унинг қулоғига чалиниши билан аъзойи баданига игна санчилгандек бўлиб, жойида ўтириб қолди. Саросимада гапини ким айтганлигини ҳам пайқамади. Ўзига келганида ўроқчилар ундан узоқлашиб кетган, ҳамма ўзининг ташвиши билан банд эди. Одамлар бунчалик бемеҳр! Раҳм-шафқат деган нарса борган сари кўтарилиб боряпти. Бу совуқ гап унинг ҳаётини барбод этажаги ҳеч кимни ташвишлантирмаса керак. Тўгри-да, ҳозир биров учун биров қайгурадиган пайтми?

Шундай кунда кимдандир меҳр-шафқат кутиб ўтириш... Қани энди шу гапни чиқарганларнинг тилларини суғуриб олса! «Ғойибназар немислар томонга ўтиб кетибди». Аёллар орасида шу совуқ гап ўрмалаб қолди. Уруш бўлаётган жойдан минг-минг чақирим узоқда, район марказида бўладиган гапни одамлар билан ойдан сўнг эшитадиган тоғлар қаъридаги қишлоққа бу хабар қандай етиб келди экан-а? Еки ростдан... Йўк! Мумкин эмас! Оналари эшитса нима бўлади энди? Ёлғон! Ахир одамлар Ғойибназарнинг кимлигини билишадикун! У кимлигини немисларга ҳам кўрсатиб қўйган! Ҳа, ҳа! Кўрсатиб қўйган!

Одамлар ундан ўзини олиб қочаётгандек эди. Ҳамма уни зимдан кузатарди. Тикилаётган ҳамма кўзлар уни азобларди. Кўз эмас, ништар эди бу нигоҳлар. Эй, худ! Агар борлигинг рост бўлса, уни бунча қийнайсан? Одам бўлиб бировга озор бермаган мазлумани бунчалик ғам-алам дарёсига ғарқ этасан? У сендан шуни кутганмиди? Нахотки, раҳминг келмаса? Ахир ғам-аламни ҳам, қувонч ва бахтни ҳам ҳаммага баравар улашсанг бўлмайдими? Шунча қийноқлар ўрнига урушда бегуноҳ ёруғ дунё билан хайрлаша олмай ҳалок бўлганларнинг биронтаси ўрнига жонини олиб қўя қолсанг бўлмасмиди? Сен ҳам қутулардинг, у ҳам!..

Қоракўз аламини меҳнатдан олар, бошқа ўроқчилар дам олиб ўтирганда ҳам у бугдой ўраверарди. Унинг ёнига фақат қўрқа-писа Гуландом келар, Қоракўз ўрган бугдой боғларини тўдалашга кўмаклашган бўларди. Қоракўз уни гапга солар, аёллар нима ҳақда гапиришаётганини суриштирарди. Гоҳида ўралашиб Хўжа келиб қолар, яна гап-сўзсиз араваси гомон қайтиб кетар эди.

Бу воқеани у қандай эшитган бўлса, шундайлигича ичига ютди. Ишқилиб, бу хабар оналарига етган бўлма-син. Қоракўз икки-уч кунда озиб, қорайиб кетди. Кўнглига қил ҳам сиғмасди. Бу нарса Отақўзига ҳам таъсир этди. Қоракўз оналарининг бу гапдан дарак гопишганини зимдан сездди. Қоракўзнинг назарида эрта-индин бир эмас, икки хонадон ҳам тупроғигача ёниб кетадигандай эди...

Уйда зерикарли, юракни сиқадиган ҳаёт бошланган эди. Қуллар оғир ва аянчли ўтарди. Кампирлардан бири уйда қолиб, Отақўзига қарар, бири бозор-ўчаргами, ўтин-чўпгами кетарди. Уйда қолиш кўпинча Энақизга тўғри келар, ишга чечан Тошбуви оила ташвишлари билан елиб-югурарди.

Бугун Қоракўз ишдан эрта қайтди. Тоби бўлмади. Боши айланиб, икки-уч марта ўтириб қолди. Уйга келганида садақайрағоч билан сўрига боғланиб қилинган беланчақда Отақўзи ухлаб ётар, онаси ҳам сўрига чўзилган эди. У оҳистагина онасининг ёнига чўкди. Онасининг гамдан эрта ажин тушган, лекин бари бир ёшликдаги чиройини намоён этиб турган юзига тикилди. Лаблари алланималар деб пичирларди. Илгаридан шунақа, онаси ётганда ўзича гапириб, аллакимларни қойиб, кимларнидир алқаб чиқади. Қоракўз бунга ёшлигидан кўникиб қолган. Бечора онаси отаси ўлгандан кейин шундай бўлиб қолган экан.

Қоракўз ариқчада юзини юваётганида онаси уй-фонди.

— Ҳа, болам, барвақт қайтибсан? — деди Энақиз тўзиб кетган сочларини тўғрилар экан.

— Тегишимни ўриб тугаллагандим, ҳисобчи рухсат берди, — дея жавоб қилди Қоракўз тоби қочганини билдирмаслик учун.

— Кўпам ўзингни уринтирма, толнқиб қоласан. Бунинг устига эмизикли боланг бор.

— Шундай кунда меҳнат қилмай бўладими, эна! Ғаллани чигиртка еб кетяпти. Уримни тезроқ тугаллаш керак. Уруш бўлаётган жойларда даҳшатли очарчилик эмиш.

— Бултурги илон йилининг касофати-да бу. Зорманда чигиртка ўтган йили ҳам ғаллага мўр-малаҳдай ёпишган эди.

— Қўзижон ухлаяптими? — деб сўради Қоракўз ўғли томон талпиниб қараркан.

— Бугун кун билан ухлади. Ҳеч бунчалик кўп ухламасди. Уйғотиб, бир оз ўйнатиб ўтирай деган эдим, гужгужлаб яна ухлаб қолди.

— Кундузи кўп ухласа кечаси билан ухламай йиғлаб чиқади.

— Нима қилай, болам, ширин уйқусини бузгим келмади. Кечаси уйғонса ўзим қарарман.

— Йўқ, энажон, кечаси кўп ухламаган кунлари эрталаб кўзлари қизариб чиқади. Гоҳида эса ишга кетаётганимда уйқуда бўлади, эмизолмай кетаман.

— Гапинг тўғри, болам.

— Қимдир келяпти шекилли, — деди Қоракўз юзини рўмоли билан артаркан. — Энаммикан?

— Юришига қараганда эркак кишига ўхшайди-ёв. Қани, қарай-чи.

Говда Самандар пайдо бўлди. Она-бола бу кутилмаган учрашувдан ҳайрон қолдилар.

— Ҳа, яхшимисизлар? — деди Самандар уларнинг тарадудланиб тикилиб турганидан ўзини таажжуб-

танган кўрсатиб ва орадаги ноқулайликни йўқотишга интилиб. — Яхши ўтирибсизларми?

— Келинг, тоғаси, келинг. Худога шукур, бир нави,— деди Энақиз сўридаги пўстакларни қоқиб, қайта соларкан.

— Яхши юрибсанми, Зулайхо? Бизникига бормайдан? Жигар деган бунақа бўлмайди. Билсанг, мен ҳам, энанг ҳам ғанимат,— деди у насиҳатомуз, сўрига ўтирар экан.

— Ҳа, боради, тоғаси. Сизникига бормай кимникига боради. Борса борадиган жойи. Ўзингиз яхши юрибсизми? Мастоной омон-эсонмилар?

— Худога шукур, наридан-бери юрибмиз. Бу уруш дегани ҳам чўзиладиган кўринади. Бир кўнгилларингни сўраб чиқай дегандим.

— Қуллуқ, сизни худо сўрасин, тоғаси. Тирикчилигимиз ўтиб турибди, акажон. Уруш деган бало тугай қолсайди!..

— Бу-у, Ғойибназар тушмагур ҳам бундақа бўп қопти. Шундай экан, бирорта дўхтир билан гаплашиб, испарапка-писпарапка қилиб, қайтиб келаверса бўлардику? Урушда қатнашган, деб дарров раисми, ҳосилотми қилиб сайлашарди. Бизнинг ҳам елкамизга офтоб гегарди...

Она-бола ялт этиб бир-бирига қарашди. Иккаласи ҳам эшитган, иккаласини ҳам беаёв кемираётган мудҳиш дард юзага урганди... Самандар ўз гапидан завқланди шекилли, она-боланинг аянчли ва ночор кўриниши, ёш тирқираган кўзларига парво ҳам этмади.

— Бу сен ифлосларнинг қўлидан келадиган иш! Бу ифлос гапни ҳам сен ва сенга ўхшаган маразлар тўқиб чиқаришган! Йўқол бу ердан, аблаҳ! Йўқо-ол! Сен аблаҳ шу мудҳиш хабар билан табриклагани келгансан! Йўқо-ол!

Энақиз хола қотиб турарди. Самандар жаҳл билан ўрнидан қўзғалди. Отақўзи чириллаб йиғлаб юборди...

— Овозингни ўчир, хоиннинг хотини! Аҳволларинг қалай, деганимга айбдор бўлдимми? Ҳали эринг учун сени ҳам отишади. Бу кун ҳам кўплик қилади сен нон-кўрларга!

Унинг гапларини майда-чуйда кўтариб говдан кириб келаётган Тошбуви ҳам эшитди.

— Нима, нима? Нима дединг? Боланг ўлиб, бағринг куйгур! Қим хоин?! Ўзинг, Ойқордан ошириб қочириб юборган ўғлинг хоин! Йўқол бу ердан! Етим-есирларни тинч яшагани қўясанми, йўқми? Илойим, хоин деган оғзингга тупроқ тўлсин! Мен сендай виждонсиз эмасман, номард! Болам ўлса ҳам фахрланиб, кўксимни тоғдек кўтариб юраман! Лекин сенга ўхшаганлар унинг қабр тупроғига ҳам арзимайсан! Йўқол, итдан тарқан!..

Самандар: «Сенларга кўрсатиб қўяман», дегандай важоҳат билан чиқиб кетди. Қоракўз боласини кўтарганча йиғлаб уйга кирди. Тошбуви қарғаниб, подадан қайтган эчкиларни боғлар, Энақиз эса сўрида мунғайиб ўтирарди. Кечаси билан аламдан тўлғаниб чиққан Қоракўз тонг ёришмасдан яна ишга кетди. Ишдан қайтганида қайнанасининг чехраси очиқ эди.

— Ҳозир райондан келдим. Военкоматга бордим. «Бизга бундай хабар келгани йўқ», дейишди. Бу ифвогарлар на узоқдагини, на яқиндагини, на ўликни, на тирикни тинч қўйишади. Худо-худованди карим, болам эсон-омон, бағри бутун қайтсин-да!— деди Қоракўзни кўриши билан Тошбуви. — Шундай деганларнинг оғзига тош билан урардим.

— Вой, энажо-он! Тилингизга шакар-эй, — деди Қоракўз йиғлаб. — Военкомга бордингизми?

— Ҳа, бордим. Ҳаммаси ёлгон экан. Илойим, тухмати оғзидан чиқиб ёқасига тармашсин, бу гапни Юсуф дўм билан Самандар совуқдан бошқа ит ҳам чиқармайди.

— Бу ўшаларнинг иши, энажон! Одамларнинг айги-

шича, Самандар билан Юсуф аллақандай катталарни
Ўриклисойда икки кун меҳмон қилибди.

— Илойим, янаги меҳмондорчиликка етмай жонинг
узилгурлар-эй! Одамлар нима ташвишдаю улар нима
билан овора! Бундайларга худонинг ўзи кўрсатади.

— Илоҳим айтганингиз келсин, энажон!

Ўн биринчи боб

Меҳнат гаштли эди. У ўзини бу азоблардан фақат
меҳнат асраб қолишини биларди. Бошқа ўроқчилар ўр-
ган ғалла боғларини хирмонга аравакашлар ёки хир-
мон ишчилари гашиса, у ўзи таширди. Гоҳида ғимирлаб
ўша сап-сарик Хўжа пайдо бўларди.

Аёллар бир оз дам олишга чиқишганда у боғлиқ учун
ёввойи ялпиз ўргани Маржонбулоқсойга тушиб кетди.
Сойнинг киши танасини яйратиб юборадиган сўлим сал-
қини димоққа ялпизнинг ёқимли ҳидини уради. Бу ҳид
унга Дўланасойдаги сўнгги тотли кечани, ўша кечадаги
умрда фақат саноқли марта бўладиган, лекин нималар
дейилгани сира ҳам эсда қолмайдиган ширин дақиқа-
ларни эслатди...

У бўлиқ ўтлар билан қопланган сойдан бир боғ ялпиз
ўрди. Сўнг боғни бошига қўйиб, тепаликка кўтарилди.
Тепаликка яқинлашаркан, кимдир исмини айтиб чақи-
раётганини эшитди. Илдамроқ юриб, қирга чиқди. Қич-
қирганча Хўжа чопиб келарди.

— Қоракўз опа-а-а, сизга ха-а-ат! Катта конвертда
Ха-а-ат!..

Қоракўз энтикиб кетди. Боғни маҳкам ушлаганча
қадамни тезлатди. «Айтдим-ку, у тирик, деб. Ҳа, у ти-
рик! У қайтиб келади. Уни ҳаммамиз — мен, Отақўзи,
оналари, Ойқор кутяпти!.. У албатта қайтиб келиши
керак. Агар ҳаёт ҳақиқий ҳаёт бўлса, фақат шундай
бўлиши керак. Бўлмаса, бутун дунё тугайди. Ойқор

ҳам, ундаги асрий музликлар ҳам, ҳамма-ҳаммаси ёниб кетади...»

— Почталъон ўзингиздан бошқа ҳеч кимга бермас эмиш! Мен укалари бўламан, менга беринг дегандим, кўнмади! — деди Хўжа ҳовлиқиб. — Командирдан эмиш, ҳойнаҳой, Гойибназар аканинг қаҳрамонликларини ёзган бўлса керак. Ҳаммага эшиттириб ўқиб берамиз! Яшасин Гойибназар ака-а-а! Қишлоғимиз қаҳрамони-и!

Уроқчиларнинг кўзи Қоракўз билан каттакон сумкасини титкилаётган хат ташувчи чолда эди. Ҳамманинг қандайдир муҳим хабарни кутаётгани юзидан билиниб турарди. Нигоҳлар қаршисида ўзини йўқотаёзган Қоракўз оғир ўйлар туғенида хат ташувчи чолга яқинлашди.

— Эгамназарова Зулайхо, қавс ичйда Қоракўз. Сизмисиз? — деди чол ҳижжалаб адресни ўқир экан.

— Ҳа, ҳужжатимда Зулайхо, лекин отим Қоракўз,— деди Қоракўз тутилиб, чол худди хатни бермайдигандай.

— Униси билан ишим йўқ. Бу испис пўшта, мана бу қоғозга қўл қўй, кейин хат сеники,— деди чол қирмизи қаламини лаби билан ҳўллар экан.

Қоракўз ҳаяжондан титраган қўллари билан чол кўрсаткич бармоғини қўйиб турган жойга имзо чекди. Хатни олиб, конвертга тикилди. Хатни кўкрагига босганча адир томон юрди. Бир амаллаб ўзини босиб олди. Титроқ қўллар минг бир умид билан конвертни очди... Ростдан ҳам командирданмикин ёки...

— Урисчалаб ёзилган бўлса керак, ана Исмат аравакаш келяпти. Шунга ўқитиш керак, — деди тўпланиб турганлардан кимдир.

Қоракўз конвертни очиб, имзосига қаради. «Капитан Русов» деб ёзилган. Демак, командирдан.

— Командирдан экан, русчалаб ёзилган! — деди у хатни узатар экан.

Урушдан бир оёғидан ажралиб қайтган Исмат ара-

вакаш хатни ғурур билан олиб, кўз югуртириб чиқди. Кейин томоғини қириб қўйди, баланд овозда ўқий бошлади.

«Ҳурматли синглим Қоракўз!

Мен бу хатни сенга Ғойибназар даволанаётган ерости госпиталидан ёзипман. Ғойибназардан сабрсизлик билан хат кутаётганингни сезиб турибман. Уруш — тасодифий ҳолат, деган эди ўртоқ Сталин. Урушдаги воқеалар тасодифий ва кутилмаган бўлса-да, ғалаба тасодифдан келмайди. Нимагадир эришиш учун нимадандир кечиш керак.

Кечадан бошлаб кўзини очди. Госпиталнинг деразасига қараб-қараб қўяди. Қуёшни соғинган бўлса керак. Биз жангга киришдан олдин доимо медальон алмаштирардик. У сенинг исм-фамилиянг ёзилган медальонини менга бериб қўйган эди. Медальонни кўрсатиб, қўлим билан хат ёзиш ишорасини қилдим. У бошини қимирлатиб, «ҳа», деган ишора қилди. Балки у узоқроқ даволанар. Аммо унинг ўрнига мен ва сен жанг ва меҳнат қилишимиз керак!

Навбатдаги хатни Ғойибназардан кут!

Ҳурмат билан рота командири: капитан Русов».

Қисқа сукут чўкди. Қимдир қарсак чалиб юборди. Бу Хўжа эди. Кейин унга ҳамма қўшилди. Қоракўз қувонч ёшларини тиёлмас, қарсак чалаётганларга меҳр билан тикиларди.

— Ўртоқлар!— деди Исмат аравакаш илгаригидай баланд овозда.— Командирнинг сўзларини эшитдиларинг! Бу гаплардан сўнг жим туриб бўлмайди. Бугун ҳаммамиз меҳнат нормамазни уч баравар қилиб бажарамиз! Нима дейсизлар, тўғрими?!

— Тўғри айтади!..

— Чироқ ёқиб бўлса ҳам ишлаймиз!..

— Табриклаймиз, Қоракўз!..

— Ғойибназарни немислар томонга ўтиб кетибди, деган ифвогарларга лаънатлар бўлсин!

— Лаънат шундайларга!

— Бундайларни судга бериш керак!

Одамларнинг гала-говури тинмас, ҳамма ўзгача ғайрат билан ишга киришиб кетган эди. Қоракўз хатни нимчасининг чўнтагига солиб, ўроғини қўлга олди. Қуён ботиб, Ойқор бағри қорайиб бораётган бўлса ҳам, ҳеч ким уйга қайтиш ҳақида ўйламасди. Қишлоққа хабар кетган бўлса керак, кузатиб олиб кетадиганларнинг ҳам ҳеч кими келмади. Қоракўзнинг руҳи қушдек енгил эди. Назарида, ғаллазорнинг устида учиб, буғдой ўраётган қушга ўхшатарди ўзини. Уроқнинг зарбидан аҳён-аҳёнда учиб кетадиган буғдой доналари командирнинг сўзларини ёдга соларди. У иложи борича ғалланинг донини тўкмай ўришга ҳаракат қилар, мўлжални аниқ оларди.

Зум ўтмай, Ойқорнинг қорли чўққиларига чўғ ташлаб ой кўринди. Қоялар учи рақибга санчилган ханжарнинг учидай қизғиш тусга кирди. Кўккўтонда чўпон гулхани милтиради. Ой ёғдуси сарғиш ғаллазорни ҳам бир оз хирароқ бўлса-да, ўз рангига бўяди. Ой нур сепган бошоқлар чайқалаётган денгизни эслатар ва унинг қайтмас тўлқинлари Ойқор бағрига сингиб кетаётгандек эди. Араваларнинг бетартиб ғичирлаши, ўроқчи аёлларнинг сойнинг шарқирашига улашиб кетган қийчувлари кишини аллақандай сирли дунёга олиб киради. Аммо далада одамлар кўп бўлишига қарамай, аллақадерда бўри увлайди. Қишлоқдан бунга жавобан итларнинг жаҳл билан ҳургани эшитилади. Зуҳра холанинг айтишича, бўри кўп увласа элда нотинчлик узоқ давом этармиш...

Ҳеч ким қишлоққа қайтиш ҳақида ўйламасди. Қайтага, ҳазил-ҳузулга фурсат тополмай юрган ўспиринлар ва қиз-жувонларнинг ҳиринг-ҳирингларига баҳона топилган эди. Бу ҳазил-мутойибаларни босиб кетадиган белўроқларнинг шарақ-шуруғи афсоналардаги жанг майдонларини эслатарди. Ниҳоят, қишлоққа кетадиган

аёллар ўроқларини хирмонбошига топшириб, кўзаларда қолган сувни талашиб ювина бошлашди.

— Дўланасой билан кетмаймизми? — деди Қоракўз ўроғини кўтариб ўзи томон келаётган Гуландомга.

— Вой-эй, айиқлар еб қўяди-ку? — деди Гуландом астойдил қўрқиб.

— Дўланасойда айиқ нима қилади! Айиқлар фақат Қизилтошда бўлади. Улар қишда, қачонки очиқишса қишлоққа яқинлашади.

— Бўлмаса, қизлар билан бирга борайлик?

— Вой, нимадан қўрқасан, ой сутдек ёруғ-ку?

— Бари бир қўрқяпман. Ана, Хўжа келяпти. У ҳам бирга юрсин бўлмаса. Балки Дўланасойда ёмон чўпонлар бордир.

— Майли, Хўжага бориб айта қол. Учаламиз бирга кетамиз.

Ойнинг тўлиб-тошиб сочаётган ёгдусидай, ҳамма ҳар томонга тарқалди. Хўжа бир оз олдинроқда, Қоракўз билан Гуландом орқароқда Дўланасойга қараб юришди. Дўланасойга тушадиган қирга чиққанларида сойнинг оромбахш салқини юзларига урилди. Мажнунтолларни оҳиста юлқиб оқаётган сой шарқирайди. Қутилмаган ва юракни орзиқтириб юборадиган туйгулардан Қоракўзнинг қалби жунбишга келди...

— Салом, тоғла-а-ар! У тири-и-к! У ҳаё-ёт! Ҳадемай келади-и-и!

Тоғлар акс садо берди. Садо баланд-паст бир неча бор такрорланиб тинди. Гуландом билан Хўжа жимгина ва ҳайрон бўлиб Қоракўзга тикилиб туришарди. Уларнинг кўзига Қоракўз тоғлардай афсонавий ва улуғвор кўриниб кетди шекилли, иккиси ҳам унинг измини кутиб туришарди. Лекин улар Қоракўзни бу қадар тўлқинлантирган қудратли кучни англай олмасдилар...

— Дўланазорга кетдик! — деди Қоракўз сойга тушар экан.

Улар ёлғизоёқ сўқмоқ йўлдан арча шохларини уш-

лаб сойга тушишди. Қоракўз таниш дўланани топди... Унинг ғадир-будир танасига қақроқ лабини босди...

— Раҳмат сенга, дўланажон! Уни жангу жадаллардан омон сақлабсан! Худоё, доимо кўм-кўк бўлиб яшнаб тургин! Дуо қилиб тур, у эсон-омон қайтиб келсин! Албатта, у ғалаба билан қайтиб келади. Шунда иккимиз келиб, шоҳларингга ялпизлардан гулчамбарлар тақамиз! Илоҳим, уни бало-қазолардан асраган шоҳларинг синмасин, ям-яшил баргларинг сарғаймасин!

Гуландом билан Хўжа ҳамон қўлларини осилтирганча, унинг хатти-ҳаракатларидан ҳайратланиб, қотиб туришарди.

— Энди дўланага сув қуямиз,— деди Қоракўз тўзиб кетган сочларини тўғрилаб, ўрнидан тураркан.

Қоракўз билан Гуландом ҳовучлаб, Хўжа эса дўппи-сида сув таший бошлади. Кейин Хўжа тош билан ариқча қазиб, дўлананинг остига сув олиб келишга киришди.

— Энди чўмиламиз-а, Қоракўз опа?— деди Гуландом рўмолини қўлига олиб, Хўжага кулиб қарар экан.— Бор, сен пастроқда чўмил, лекин кетиб қолма.

Хўжа хижолатдан қизариб, сой бўйлаб пастга қараб кетди. Қоракўз чўмилишга унчалик майли бўлмаса ҳам, Гуландомнинг раъйини қайтаргиси келмади. Муздек сув танини яйғатиб юборди... Улардан пастроқда чўмилаётган Хўжа бошини чиқарганча сувда чалқанча ётарди.

— Ҳей, уятсиз, тур энди,— деди Гуландом Хўжага бир-иккита майда тош отар экан.— Уялмай ётишини қара!

— Тош отма деяпман сенга-а! Узинг уялмай илгарини ўғил болалар билан чўмилардинг, энди жуда уятли бўлиб қолибсанми?

— Ажаб бўпти, хўп бўпти! Хўжа — болалари жўжа! Уятсиз!

— Ҳа, ҳа, ҳозир чиқай, жўжани санатиб қўяман сенга-а!— деди Хўжа уларнинг ўтиб кетишини кутиб, сувдан чиқмай тураркан.

— Етиб бўлсан, чиқиб кийингунингча биз қишлоққа етиб оламиз! — деди Гуландом Хўжага афтини бужмайтириб.

— Вой, Гуландомжон, қўйсанг-чи! Уғил болани бунчалик хижолат қилиш гуноҳ бўлади. Ўзи уялиб кетди бечора, — деди Қоракўз Гуландомни етаклар экан.

— Тезроқ кетайлик, чиқса мени сочимдан тортади, — деди Гуландом Қоракўзни судраб чопар экан.

— Қоронғида тошга чалишиб йиқилиб кетамиз. Мен айтаман, сенга тегмайди. Ўзинг айтган эдинг-ку, бирга олиб борайлик, деб. Энди бир ўзини ташлаб кетамизми?

— Ҳа-ҳа, Гуландом эчки! Қоракўз опам бўлмаганларида аждаҳодек еб ташлардим сени! — деди ортдан етиб келган Хўжа.

— Қаранг, Қоракўз опа. Айтдим-ку, ана, мени қийнайди энди, — деди Гуландом Қоракўзнинг пинжигга тиқилиб.

— Хўжанинг эси бор. Қизларни қийнамайди, шундайми, Хўжасон? — деди Қоракўз энги билан юзларини артаётган Хўжага.

— Бу ўзи шунақа. Текканга тегади, тегмаганга кесак отади. Сал сочидан тортсанг йиғлайди.

— Энди ундай қилмайди. Эси бор қиз бўлади, — деди Қоракўз Гуландомнинг сочларини силар экан.

— Хўжа — болалари жўжа, деб айтмаса бўлди. Мактабда, болаларнинг ичида ҳам шундай дейди, — деди қизариб Хўжа.

— Энди айтмайди. Айтмайсан-а, Гуландом? — сўради Қоракўз.

— Ҳа, айтмайман, — деди жиддий оҳангда Гуландом.

— Ана, ярашдиларинг. Агар энди ким биринчи бўлиб хафа қилса, менинг иштирокимда суд қиламиз.

— Жуда яхши бўлади, — деди қувониб Хўжа.

— Мен ҳам розиман, — деди Гуландом.

Кейин улар сой ёқалаб Сутлибулоққа тушиб кетди.

лар. Ой Ойқорнинг нурли чўққиларидан анча олислаб қолган, чўпонларнинг қизгиш гулханлари ҳам камайиб борарди. Тоғ худди ўз тўшагига оҳиста ёнбошлашга чоғланаётган чўпонга ўхшарди. Қишлоқнинг тоққа туташ юқори томонида, харсанг тошли тепаликлардан ташадиган шаршара остидаги тегирмон қор босиб қолган қапага ўхшайди. Унинг бир маромдаги шовқинидан бошқа овоз эшитилмайди. Тегирмондан бир оз қуйироқдан бошлаб қишлоқнинг ўртасига боргунга қадар сой ёйилиб, товушсиз оқади. Сўнг яна тўпланиб, илгариги шарқироқ ҳолига қайтади. Соининг икки четида турнақатор бўлиб тизилган теракларнинг барглари шамол бўлмаса ҳам оҳиста шитирлайди. Сутлибулоқдан пастдаги қишлоқда ҳам соининг суви билан яна тўртта тегирмон юради. Сой суви тугаган жойда қишлоқ ҳам тугаган, тегирмонлар ҳам...

Ёзнинг иссиқ, экин-тикинлар авж олиб ўсадиган пайтларида сув учун тез-тез жанжаллар бўлиб туради. Шундай пайтларда колхозлар ўзаро келишиб, мироб қилиб тайинланган одам соининг яккаю ягона ҳокимига айланади. Шимини тиззасигача қайириб олган Ғойибназар кечалари терга ботиб, сув ҳайдаб келарди. У бунинг учун миробнинг орқасидан бир ҳафта елиб-югурарди. Бу ерда унинг қиладиган «гуноҳ»и бир хўжалик учун сув сўраб, Қорақўзларнинг томорқасини ҳам суғурарди...

Қорақўз ҳам бундан уч йил бурун Ғойибназарга эргашиб, миробдан сув сўраш учун икки-уч марта келган эди. Шунда Ғойибназар сув девлари ҳақида аллақандай афсоналарни айтиб берган эди.

Қорақўз титкиланган хотиралари оғушида оғир хўрсиниб қўйди. Унинг оғир хаёлга чўмганидан таъсирланган Гуландом билан Хўжа ҳам ўз-ўзидан жимиб қолишди. Улар қишлоққа етиб келишганида Энақиз «Ўрсининг қири»га чиқиб, қизини бетоқат кутиб ўтирарди.

— Энажон, Ғойибжон акамнинг командиридан хат...

даволањпти эканлар. Шунинг учун командир хат ёзибди! — деди Қорақўз онасини кўриши билан ўзида йўқ мамнун бўлиб.

— Вой, айланай, айтганинг рост бўлсин! Тухматчиларнинг оғзи тупроққа тўлсин! — деди энтикиб онаси. — Биз ҳам хат келганини аравакашлардан эшитдик, аммо қўни-қўшнилари келганига анча бўлди. Сендан дарак йўқ. Безовта бўлиб, энди чиқиб турганим эди.

— Биз Дўланасой билан келдик. Шунинг учун бир оз кечикдик. Биласизми, энажон, командир! «Унинг ўрнига сизлар меҳнат қилинглари. Шунда ғалаба қозонамиз», дебди.

— Тўғри-да, озиқ-овқат, кийим-кечак бўлмаса урушиб бўладими?

— Аллақачон ўримни тугаллаб, сомон тўплашга киришиб кетар эдиг-у, ишчи кучи етишмаяпти-да. Бугун ҳамма уч норма иш бажарди. Аммо ҳали колхознинг Девқўрғон, Заркамар ва Новқадаги ғалласига ўроқ теккани йўқ.

— Шу хабарни эшитганимдан бери бир нарсани ўйлаб юрибман. Отақўзини болабоғчага топшириб, қайнанинг билан мен ҳам ўримга чиқсак, ҳали кампир бўлиб, белимиз букчайиб қолганимиз йўқ. Узимизнинг тирикчилигимизга яраймиз, нега энди колхознинг ишига ярамас эканмиз?

— Ростдан-а, шу гапингиз ростми, энажон? Қандай ажойиб иш бўларди. Ҳамма қойил қоларди! — деди Қорақўз онасини қучоқлаб ўпаркан.

Бу гап Тошбувиға ҳам маъқул келди. Уларнинг қувончи чексиз эди. Қорақўз ўтириб командирга хат ёзишга киришди. Ғаллакорлар, колхозчилар ҳақида бирмабир ёзди. Гойибназарнинг тезроқ тузатиб, хат ёзишини илтимос қилди.

Эрталаб она-болаларнинг тарадудини кўрган қўни-қўшнилари уларга ҳавас билан қараб қолишди. Уроққа чиқаётган кексалар сони кун сайин кўпайиб борарди.

Кексаларни қишлоққа яқин ғаллазорда қолдириб, ёш-ялангларни сойнинг нариги бетидаги Заркамар далаларига ўтказишди. Уроқчиларнинг ғайратидан ёз шабада-сида майин тебранаётган кумуш далалар ларзага келди. Бутун борлиқда меҳнат, қўшиқ ва сойнинг шарқираши ҳукмрон эди...

Ўн иккинчи боб

Ўрим ҳам охирлаб борар, ҳамон Ғойибназардан хат келмас эди. Командир ҳам қайтиб хат ёзмади. Бунинг устига, Отақўзининг тоби қочиб қолди. У икки кечакундуз ухламай, йиғлаб чиқди. Энди ўримга фақат Энақиз борар, Тошбуви билан Қоракўз бола билан овора эди. Тошбуви болабоғчада кўзиккандир, деб бахшиқушноч қилдирди, муллага ўқитди, бўлмади.

Учинчи куни болани районга, касалхонага олиб боришди. Лаблари асабий пичирлаётган Отақўзи энди йиғламас, оёқ-қўллари совиб борарди. Унинг оёқларини ушлаб Тошбувининг ранги оқариб кетди.

— Бошига етибсан болани, одам бўлмайди, — деди у Қоракўзга совуқ назар билан тикилар экан.

— Ундай деманг, энажоп!..

Қоракўз бошқа ҳеч нима дея олмади. Қуйилиб келган ёшдан Отақўзи бир сесканди ва яна жимиб қолди.

— Аёлларни худо ўзи йиғлаш учун яратган! Хайрият, шу йиғи бор экан, бўлмаса нима қилар экансанлар! — деди Тошбуви Қоракўзнинг қўлидан болани олар экан, қадамини тезлатиб.

Докторлар Отақўзини ичкарига олиб кириб кетишди. Тошбуви билан Қоракўз касалхонанинг тош ётқизилган ҳовлисида тиқ этса эшикка тикилиб, узоқ кутишди. Анча вақтдан сўнг ҳамшира чиқиб, Қоракўзни чақириб кетди. Тошбуви ҳам кирмоқчи бўлган эди, қўйишмади.

— Уқиганмисиз? — деб сўради ундан истараси иссиқ ўрта ёшлардаги киши.

— Ҳа, еттинчини битирганман.

— Уқиган, ҳамма нарсани тушунган бўла туриб, нега шу кунгача болани касалхонага олиб келмадингиз? Уч кун бўлибди-ку, ахир касалга чалинганига!

— Нима, яхши бўлмайдими, акажон? Қайнанам... — дея олди Қоракўз кўзи ёшланиб.

— Йиғламанг, оқ-воҳнинг кераги йўқ. Шунинг учун мен тушунади, деб қайнанангизни эмас, сизни чақиртирдим. Биз зарур уколларни қилдик. Аммо натижасини айтиш қийин...

Орадан кўп ўтмай Отақўзини олиб чиқишди... Қоракўз қанчалик ўзини тийишга уринмасин, ҳўнграб йиғлаб юборди. Қасалхонанинг эски машинаси уларни қишлоққа ташлаб кетди...

Бу қувончлар қанчалик тез содир бўлган бўлса, шунчалик тез барҳам топди. Соининг кунчиқиш томонида омонатгина турган икки кулбани ҳам эрта-индин сой ювиб кетадигандек эди. Қабристоннинг қуёшга рўбарў томонидаги ягона қабр ёнида дўппайиб яна бир кичкина қабр пайдо бўлди...

Энди бу уйда яшаш қийин эди. Ғойибназар ва Отақўзининг бешафқат руҳи Қоракўзни азоблар, Тошбувининг дилни вайрон этадиган гап-сўзлари уни адои тамом қилган эди.

— Қадамнинг хонадонимни барбод қилди! — деди Тошбуви аламини ичига сиғдиrolмай. — Елгизимнинг ёлғизини худо кўп кўрди. Елғиз қиз бехосият бўлади...

Қоракўз рўмолининг учини тишлаганча йиғисини зўрга тийиб, боғ орқали уйларига ўтиб кетди... Икки-уч кунда Энақиз ҳам мункайиб, кўзлари киртайиб қолди. У энди бурунги Энақиз холага ўхшамасди, қарийб ўн-ўн беш ёш қаригандай эди. Қоракўз онасининг дардига малҳам бўлишга интилди, лекин иложи йўқ эди.

Энақиз хола ҳам дардини ичига ютар, қизининг ҳар бир хатти-ҳаракати уни ташвишга соларди. Қизи телбанамо ва паришонхотир бўлиб қолди. Кечалари аллама-

ҳалда ўрнидан туриб кетади. Бетиним алаҳсираб чиқади. Ҳамма нарсага бефарқ қарайди, ҳеч бир гапни уқтириб бўлмайди. Энақиз хола елиб-югуриб, мулло Раҳматулла бободан таскин тумор қилдириб келди.

Бирор ҳафтадан кейин қўшни хотин-халажлар уни яна ўроққа олиб кетишди. Одамларга қўшилиб заҳри ёзилади, деб Энақиз хола ҳам индамади. Уроқчилар Заркамар ғаллазорларида ўримни тугаллаш арафасида эдилар. Бир томонда хашакчилар бригадаси сомон тўплашга киришиб кетган, сомони тозаланган майдонларда қишлоқ болалари чанга беланиб машоқ теришарди.

Қорақўз ёлғизликни истарди. Битта-яримта кўнгили сўраганларга ҳам қисқагина жавоб қилар, Ғойибназардан хат келмаётганини эслаб, баттар юраги сиқиларди. Гуландомнинг айтишига қараганда, аёллар орасида яна ўша, Ғойибназар ҳақидаги мудҳиш гап юрар, унга яна аллақандай фисқу фасодлар қўшилган эди.

Уроқчи аёллар навбат билан сойдан кўзада сув олиб чиқишарди. Навбат кунора, гоҳида икки кун ўтгач, келарди. Қорақўзга навбат келганда ўша, исмиям, ўзиям қизиқ Хўжа югуриб келар, гап-сўзсиз кўзани кўтариб сувга жўнарди. Шунини ҳам кўролмайдиган аёлларнинг диққатини тортмаслик учун Қорақўз ҳам индамай қўя қоларди. Бари бир ғийбатга ташна хотин-халаж буни ўзларича нимагадир йўйишарди. Хўжа эса кўзани олганига қувониб, сойга тушиб кетар ва зум ўтмай оғзига ялпиздан тиқин қилиб, муздек сув олиб келарди. Аёллар уни алқаб-алқаб сув ичишар, гоҳида олқишлар ҳам қўполлашиб кетарди. У эса: «Омин! Менга айтган савобларинг Қорақўз опамга тегсин!» — дерди. Қорақўз унга: «Ундай деманг, Хўжажон, уят бўлади», дерди. Кейин айтмайдиган бўлувди. Сўнгра яна бир марта ўзи билмаган ҳолда айтиб қўйди. Шундан кейин Қорақўз унга гапирмади.

Бу гал сув олиб келиш навбати Қорақўзга келганда Хўжа хирмонга кетган эди. Қорақўз индамай кўзани

олиб, сувга жўнади. Фаллазордан сойга тушган одамнинг баҳри-дили очилиб кетади. Гуп этиб димоғига ялпизнинг ҳиди урилди. Беихтиёр ёдига Мажнунтолсойдаги такрорланмас кеча келди... Юраги орзиқиб кетди. Қапи энди, ялпиз ҳидидай у ҳам кела қолса, уни бутун ғам-ташвишлардан озод этса... Сойдай тўлиб-тошиб, атрофни гўзалликка буркаб келса. Келармикан?.. Кел-маса-чи? Йўқ!.. Келади, албатта келади!..

У сой бош уриб оқаётган харсангга ўтирганча хаёлга чўмди. Сўнг шоша-пиша юзларини ювди. Юзини рўмолининг учи билан артди-да, кўзани сувга тўлдириб, изига қайтди. Қаршисида гуноҳкорлардай маъюс, кўзлари пирпираб Хўжа турарди.

— Опажон! Нега менга гапирмайсиз? Хафа бўлдингизми? Кечиринг мени. Энди ҳеч ҳам сиздан бесўроқ иш қилмайман, — деди у титроқ овозда.

Қоракўз бу кутилмаган учрашувдан таажжубда, қўлидан кўзаси тушиб кетди. Хўжа сойга юмалаётган кўзага қараб югурди. Кўзани қайтадан сувга тўлғазди-да, ялпиздан тиқин тиқиб олиб келди. Улар бир зум жим қолишди.

— Кўзани беринг, Хўжажон, — деди Қоракўз беҳол бўлиб.

— Мен олиб чиқаман, юравернинг, опажон, — деди Хўжа қилмишидан хижолат бўлиб.

— Йўқ, йўқ! Мени тинч қўйинг! Адойи тамом бўлганман! Айланай, Хўжажон, мени тинч қўйинг! — деди Қоракўз ялингансимон.

Кўзларидан оқаётган шашқатор ёш унга оқини булутлар сузиб юрган беғубор осмонни ҳам, ялпиз ҳидини анқитиб оқаётган сойни ҳам кўрсатмай қўйди. Боши айланиб, кўз олди қоронғилашиб кетди-да, ўзи ҳам нима қилаётганини билмаган ҳолда Хўжага осилиб йиғлаб-сиқтаб гапира бошлади:

— Ғойибназар акажон! Ахири келаркансиз-ку. Бунча ҳам соғинтирмасангиз! Кутавериб кўзларим тўрт бўлиб

кетди! Айтгандим-ку, ҳаммаси ёлғон, деб! Келишингизни билардим, ҳа, билардим... Бирам соғиндимки... Меши кечиринг, акажон! Отақўзижондан ажралиб қолдик...

— Қоракўз опа! Қоракўз опа, ўзингизни тутинг! Сизга нима бўлди?

Қоракўз Хўжанинг йиғламсираб айтган сўзларидан ўзига келди. У Хўжага суяниб гурар, ўзини тутиб олишга мажоли йўқ эди. Хўжа унинг илиқ кўз ёшларидан аллахил бўлиб кетди...

Қирда аёллардан кимдир кўринди... Қоракўзнинг ёшлари музга айланди. Иккиси ҳам турган жойида қотиб қолишди. Сўнг муз бутун танасини қоплади. У қўлида кўза, бефарқ қадам ташлаб, хирмон томон юриб кетди...

Ҳамма унга ҳам ҳайратланиб, ҳам таажжубланиб қараб турарди... Лекин у ҳеч кимга қарамас, ер ёрилса-ю, мана шу таъқиб қилувчи нигоҳлардан яшира қолса, дегандек, ердан кўзини узмай, шериклари томон борарди...

— Жуда ёшини топибсан-а? — деди аёллардан бири.

У қабққа юришини билмай, гангиб қолди. Уроқ ўраётган жойидан ҳам адашиб кетди. Қаҳрли тикилиб турган Тошбувига ҳам кўзи тушгандай бўлди. Бир умр ўзига умид ва ишонч бахш келаётган Ойқор уни босиб келарди. Аёлларнинг гап-сўзлари давом этарди:

— Ҳамма бузуқчилик шундай жим юрган писмиқлардан чиқади...

— Нима қилсин, ахир, эридан ўн олти кунлигида қолди.

— Нима, эрсиз қолган битта ўшами?

-- Ҳа-я, шуни айт!

— Эри сотқин бўлиб кетгандан кейин юради-да. Айтгандай, эшитдингми, сотқинларни қайтиб келсаям бари бир отиб ташлашармиш-а?

— Сотқинларнинг ўзини айтасан, бола-чақаларини ҳам қамашар эмиш-ку?

— Вой ўлай, ростданми?

- Қоракўзнинг ўғли бекорга ўлди дейсанми?..
- Вой, қотил-эй! Норасида гўдакда нима айб денг-а?
- Энди қилиб юрган ишини қара?
- Вой, юзингни мурдашўй ювгур-эй!..

... Бу совуқ сўзлар у ғаллазордан чиқиб, Мажнунтол-сойга етганида, тун қорамтир пардасини Ойқор узра ёя бошлаганида ҳам қулоқлари остида жаранглаб турди...

У дўлана томон талпинарди. Ана, ўша дўлана, ана... У дўлананинг ғадир-будир танасига ёнаётган юзларини босиб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Айт, дўланажон! У тирикми? Тирик бўлса, нега хат ёзмайди? Ахир сендан маржон қилиб бергандим-ку! Ёки уни бало-қазодан асрамадингми? Айт, энди мен нима қилай? Нима қилсам тўғри бўлади? Мени бадном қилдилар. Ўзимни оқлашнинг фақат битта йўли бор... У келса айтгин! Қоракўз Покизанинг олдига кетди, дегин, дўланажон! Хайр! Пок муҳаббатимизнинг ёлғиз ва тилсиз гувоҳи бўлиб асрлар бўйи яшагин!— деди у дўлананинг майда-майда баргларини ўпаркан.

... Унинг қўлларига қон илашли. Дўлананинг танаси юзларини шилиб кетган эди. У энди музли чўққилар томош интиларди...

Тоғу тошларда акс садо бериб қўрқинчли чинқариқ эшитилди.

— Қоракўз опа-а-а! Қаердаси-и-из!— дея бақирганча Хўжа унинг ортидан излаб келаётган эди.

Товушининг охирига йиғи улашиб кетар ва яна так-рорланарди. Қоракўз орқасидан кузатиб чиқишганидан қўрқиб кетди. Чақираётган ким бўлди экан? Бу ўша — Хўжа! Овоз Қизилтошдан келарди. У ерда нима қилиб юрибди? Айиқлар ғажиб ташлайди-ку! Нега келди экан-а? Кейин айиқлар яшайдиган ғор кўриниб турадиган қорли Учқўл чўққисига чиқа бошлади. Қизилтошдан тош бўрон кўчди. Тош бўронининг шовқинидан энди Хўжанинг овози эшитилмасди.

...У Учқўлга чиққанда қаршисидаги чўққидан бир

гала айиқ пастга қараб тош юмалатарди. Тошлар пастга тушгунча кўпайиб, дов-дарахтларни синдириб, сойга отиларди. Ниҳоят, унинг овози тинди. Айиқлар ёпирлиб пастга туша бошлашди.

Қоракўз бақирмоқчи бўлди. Лекин овози чиқмади... Ой ёруғида ним товланиб турган музликлар сари пойинтар-сойинтар қадам ташлаб юриб кетди...

«Алвидо, тоғлар! Ер юзида ҳамма бир-бирини севадиган бўлганда, одамлар орасидан нафрат ва хусумат йўқолганда, бизни абадий уйқудан уйғотинг! Биз шунда: «Салом, тоғлар!» — дея қайта туғиламиз!

Алвидо, энажон! Биз қайта яралганимизда албагга бағри бутун, тўрт кўз тугал бўлиб яшаймиз! Ахир, ўзингиз ҳам биласиз, Нозик момо ҳеч ҳам ёлғон гапирмайдилар!»

У музликка чиққан эди. Чақмоқ чақиб, момақалди роқ тоғу тошни ларзага келтирди... Музликлар ёниб кетгандай бўлиб, борлиқни қўрқинчли ёғду босди. Чўққи бағридан гумбураб қор кўчди... «Унинг ўрнига биз меҳнат қилишимиз керак! Навбатдаги хатни Ғойибназардан кут!..» Ҳа, ҳозир хат келган. Почтальон мени излаётган бўлса керак. Мен Ғойибжон акам учун ҳам меҳнат қилишим керак. Бўлмаса биз ғалаба қозонолмаймиз!» У нзига қайтмоқчи бўлиб, бор кучи билан музликдан учн чиқиб турган арчага ёпишди. Қор кўчкиси ҳаммасини теп-текис қилиб кетди... У ўзи севган ва бир умр қалбида ардоқлаб келган олис ва қорли тоғлар афсонасига қўшилиб кетди...

Бир неча кун кечаю кундуз эзиб, бетиним ёмғир ёғди. Санглоқлар қирғоғини ўпириб, сел оқди. Чўққиларнинг қорли кокиллари ҳам эриб, кичрайиб қолди. Уни тоғу тошлардан, сел кўпириб оққан сойлардан излардилар. Фақат Мажнунтолсой ва дўлानазорни қор кўчкиларидан тўсиб турадиган Учқўл қоясидан рўмолни топдилар.

Шундан сўнг мажнунтолларнинг танасида қора-қора

доначалар пайдо бўлиб, қадди янада эгилди... Дўлана-зор куз кирмай барг тўкди... Асрий музликлар алам билан эриди...

... У ҳақда тўқилган қўшиқ шундай бошланарди...

Изингни изладик боғлардан,
Исминг сўроқладик тоғлардан.
Сен-чи, топилмадинг, Қоракўз,
Бахтинг очилмади, Қоракўз!

Еллар: «У Ойқорда», дедилар.
«Етинглар жон борда», дедилар.
Биз-чи, етолмадик, Қоракўз,
Халос етолмадик, Қоракўз!

Рўмолинг қолди-ку, қояла,
Аламдан сой оқар соядан.
Сен мангу тириксан, Қоракўз,
Қалбларда тилимсан, Қоракўз.

* * *

Пок севгингни оқ қор қилиб,
Олиб чиқдинг Ойқорга.
Биз қолдик-ку зор-зор йиғлаб
Сени йўллаб озорга...

... Гойибназардан Қоракўзга хат келибди... Хат охирида тўрт қатор шеър ҳам бор экан. Ҳаммининг оғзида шу шеър!..

Қора кўзлар қародур,
Юракка ўт солодур,
Қоракўзни эсласам,
Юраккинам ёнодур...

ҲИКОЯЛАР

ОЙ ТҮЛИШАЁТГАН ТУН

... Сомон гарамига чалқанча ётиб, тўлишаётган ойни кузатялман... У менга опам билан ўқиган Ойбуви опани яхши кўриб қолганим, опамни: «Ойбуви опа уйимизга қачон келади?»— дея ҳол-жонига қўймаслигим ва у мени югуртира-югуртира охири Ойбуви опани эргаштириб келишини, Ойбуви опа мени бағрига босиб эркалаганда келадиган қалампирмунчоқ ҳидини, доимо мактабдан қайтишимизда ҳовлисидаги лой сўрида ўтириб, уззукун бировларнинг урчуғини йигирадиган, урушга кетиб қайтиб келмаган, уч ўғлининг дардида кўзи кўр бўлиб қолган Майрам момони эслатади...

Дала ишчилари ҳосилни йиғиштириб бўлиб, сомон гарамлашга киришганда, биз — қишлоқ болаларининг ҳам машаққатли мавсумимиз бошланади. Бир эшагу бир қанор. Қоровулнинг кўзини шамғалат қилиб неча қоп сомон ташийсан — эпчиллигинга боғлиқ. Агар отанг қоровулга икки-уч сўм бериб, бир оғиз шипшиб қўйган бўлса, ошиғинг олчи — беш-ўн кун беғалва бориб келаверасан.

Кеч кириб, салқин тушиши билан эрталаб қуёш қизигунга қадар ғайрат қилсанг, энам айтгандек, дунёнинг сомонини ташийсан. Қўлга тушсанг, қоровулла

қанорингни тортиб олади ёки бурда-бурда қилиб ташлайди. Лекин бари бир сомон ташш керак. Йилига ўнлаб қоп ва қанорлар йиртилмасин, бари бир қишлоқ қишлик сомонини ғамлаб олмагунча кўнгли жойига тушмайди.

Ҳамма қора-қурани кўпайтирмаслик учун ҳеч кимга билдирмай ангорга ёлғиз ўзи жўнайди. Бир-бирларини кўрса ҳам кўрмаганга олишади. Сомон ғарамларини паналаб юрган одам узоқдан бирор қорани кўрса, бенх-тиёр: «Баджаҳл Раҳмат қоровул эмасмикин?» дея ўйлайди, бироқ унинг ҳам ўзига ўхшаб бир қоп сомон илинжида кезиб юрганлигини фаҳмлайдию яна қишлоқ сомон излашга тушади. Донмо отини йўртириб, ўпкасини қўлтиқлаб юрадиган Раҳмат қоровулни бир печачақирим нарида сезиб, бирор сой ёки жарликка уриб кетиш мумкин.

Бу гал менга тасодифан Мардонқул бобо ҳамроҳ бўлиб қолди. Экин-тикинига миробга билдирмай икки марта сув ҳайдаб келиб берганим учун мени дуч келган одамга мақтаб юрадиган содда, ёлғон гапириш қўлида келмайдиган Мардонқул бободан ажралгим келмасди. Ангорга ёлғиз ўзи қатнайвериш чолнинг ҳам жонига теккан шекилли, ҳамроҳ йўлиққанидан мамнунлигини яширмай, гап бериб борарди. Мардонқул бобо Раҳмат баджаҳл икки марта қанорини тортиб олгани, лекин йиртиб ташлашга юраги бетламай бўлим бошқарувчисига топширганини, кейин ўзи қандай қилиб бошқарувчидан қанорини олганлигини айтиб берди.

Ангорга яқинлашишимиз билан тоғ томондан бир нечта енгил машина тушиб кела бошлади. Уларнинг сомон ғарамловчилар олдига келиб тўхтаганига қараганда, совхоз раҳбарлари бўлса керак.

— Катталар кеп қолди-ёв, энди бир оз кутамиз, бўтам, — деди Мардонқул бобо оқ оралаб қолган соқолини тутамлаб, машиналар ҳаракатини кузатаркан. — Ҳадемай кетишади. Катталарнинг сомондан бошқа иши йўқ дейсанми?!

Эшакларимизни сойдаги дўланазор четига боғлаб, ангор бўйида қолиб кетган тиканак аралаш похолнинг устига қанорларимизни тўшаб, ёнбошладик. Аввал бир-биримизга қараб у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ётган бўлдик. Икковимизнинг ҳам фикри ёдимиз тезроқ қаноримизни сомонга тўлғазиб қишлоққа қайтиш, тонг отгунча яна уч-тўрт марта қатнашда бўлгани учун суҳбатимиз қовушавермас, хашакчиларнинг гап-сўзлари эшитилаётган томонга галма-гал алаңглаб қўярдик.

— Ҳали-вери кетмайдиганга ўхшайди булар. Кун бўйи тоғда майшат қилиб, энди хашакчиларни зиқновга олишаётгандир, — деди Мардонқул бобо тоқати тоқ бўлиб.

— Ангорда тунашмаса керак! — дедим бўйинимни чўзганча ўша томонга қарарканман.

Сўнгра мен ҳам чалқанча ётганча борган сари тоққа ўхшаш қорамтир тусга кириб бораётган булутларни кузатиб, чигирткаларнинг чириллашига қулоқ тутдим. Ниҳоят, Амир Темур чўққисини қизғиш тусга бўяб, тўлишишига бир неча кун қолган ой кўтарилди. Назаримда, кундуз бирдан тунга айлангандек, атроф сомон рангга кирди. Ногоҳ бир-бирига туташ қоп-қора қошлари чимирилган, лабининг устидаги кулдиргичи тиграб турадиган, кулганда юзларини бекитиб оладиган Ойбуви опа, у кишини тўй қилиб саман отда қўшни қишлоққа олиб кетишганда томнинг устига чиқиб ҳеч кимга сездирмай йиғлаганим хаёлимдан кечди. Сўнг уззукун кипригига чап қўниб, лой сўрида ўтирадиган Майрам момо кўз ўнгимда пайдо бўлди. Қани энди ўша пайтда қўлимдан иш келадиган бўлганда эди, ҳеч бўлмаганда томни суваб берардим. Қўни-қўшнилар берадиган бир коса шўрва, битта-иккита қотган нон билан кун кўриб, армонда ўлиб кетган Майрам момони эсласам, ҳануз юрагим ачишади...

Ўз хаёлларим оғушида оҳиста юқорилаётган ойга тикилиб, Мардонқул бобони унутаёзган эдим. У киши-

нинг ҳам атрофни ажин босган ҳорғин кўзлари самога қадалиб қолгандек эди. Угирилиб қараганимда юзи мей ёғдусида йилтираб кетгандек бўлди. Мардонқул бобо ойга тикилганча мижжа қоқмас, саратон қуёши тафтидан қорайиб кетган юзидаги ажинлари кўпайиб, табасум ва қайғу аралаш бир ҳолат қотиб қолган эди. Салласи суриб қўйилган пешанасидаги реза тер томчилари хира ой ёғдусида кўкимтир тусда говланар, оғир ва чўзиқ нафас олиши кишининг юрагини эзар эди. Мардонқул бобонинг ўйлари меникидан муҳим эканлигини сезиб турардим. Халақит бермаслик учун секин нафас олиб узоқ ётдим. Ой бетартиб лапанглашиб юрган булут парчаларини бепарво итқитиб юқорига кўтарилар, унинг хира ёғдуси тоғ бағридан чиқаётган сон-саноқсиз сойларга қўшилиб биз томонга оқиб келаётгандек эди. Ниҳоят Мардонқул бобо чуқур уҳ тортди. Похол ғарам шитирлаб кетди.

— Ушанда ҳам худди шундай, ойнанинг тўлишига учтўрт кун чамаси қолган эди! — деди хўрсиниб Мардонқул бобо яктагининг барларини очиб юборар экан.— Шў пайтгача ҳеч кимга айтмаганман, аниқроғи, айтолмаганман. Айтишга виждоним йўл қўймаган. Сен ёш, нақиза боласан. Одатда чоллар билан болалар бир-бирларини тез тушунишади. Сен билан менинг дардим бир. Зораки юрагим бир оз бўшаса, — деди ўзига жуда яқин олиб, менга қараб ёнбошларкан.— Бу воқеа урушда, Курск жангидан сўнг рўй берган. Иккала оёғимга теккан, қорнимга кириб кетган осколкалардан аъзойи баданим ўтдек ёнганини биламан. Сўнг... сўнг ҳушдан кетган бўлсам керак, бир пайт усти ёпиқ юк машинасида ҳушимга келдим. Кимдир бор овози билан сўкиниб, мени тепар, остимда боши қайрилиб қолган ярадорнинг қимир этмай ётишига қараганда жонсиз эди. Шундан кейин нима бўлганини билмайман. Яна ўзимга келганимда қандайдир пастқам, тезак ҳиди анқиётган узун уйда ётардик. Бошимни зўрга қимирлатиб атрофга қа-

радим. Деразадан қайинларнинг сарғайган барглари, қайинзорга туташ бўз яйлов кўзга чалинарди. Хонада мендан бошқа яна беш-олтита чамаси ярадор бор эди. Шу пайт ҳамшира кирди.

— Фамилиянгиз Раҳмонқуловми? — деди чийилдоқ овозда.

«Ҳа» ишорасини қилдим.

— Сиз ҳақиқий қаҳрамонлик кўрсатдингиз! — деди у менинг кўнглимни кўтармоқчи бўлиб.

Жонинг ҳалқумингга келиб турганда биров кўнглингни кўтарса ҳам ёқмас экан. Индамадим. Сўнгра ҳаммамизнинг биқинимиздан укол қилиб чиқди. Шундан сўнг сўриқ сал босилди. Бир оздан кейин у ҳаммага бир стакандан сут ва бир бурдадан нон олиб келди.

— Сизни операцияга тайёрлаймиз, кўп овқат ейшингиз мумкин эмас, — деди кета туриб менга.

— Ширин сут экан, — деди ярадорлардан бири хирқироқ овозда.

— Госпиталимизни колхозчилар оталиққа олишган. Бечоралар, ўзлари оч бўлсалар ҳам топган-тутганларини бизга беришяпти, — жавоб қилди ҳамшира.

Ҳеч ким индамади. Шунда хаёлимга: «Гапира олармиканман?» деган фикр келди. Унг томонимда нурсиз кўзларини шифтга тикиб ётган йигитга ўгирилдим.

— Танишайлик, отинг нима? — деб сўрадим. Овозим бинойидек чиққанидан кўнглим жойига тушди.

— Коля, — деди у синиқ овозда менга қарамай.

— Миша! — дедим сўрамаса ҳам.

У «яхши» дегандек бошини қимирлатди. Мендан бошқа ҳаммага тузуккина овқат беришарди. Бир неча марта кўпроқ овқат беришларини сўрадим, кўнишмади. Қайинзорлар сирли шовиллаб, ярим вайрона қишлоққа кўкимтир-қора тун чўка бошлаган эди. Яна ўша оқ-сарикдан келган, узоқ вақт нон тегмагандек озгин, лекин жозибали ҳамшира ҳаммага бир стакандан сут ва бир

бурдадан нон улашиб чиқди. Мен улушимни биринчи бўлиб еб бўлдим. Колядан бошқа ҳамма овқатланди.

— Коля, овқатланмайсанми? — дедим. У индамади. — Овқатланиш керак, бўлмаса операцияга ярамайсан, — дедим овозимни бир оз баландлатиб. У яна индамади. — Қорним таталаб кетяпти, қани яна бир бурда нон бўлса эди, — дедим секингина ва қия очик деразадан осмонга тикилдим. Хаёлимда гапимни эшитган Коля: «Менинг овқат егим йўқ, сен ола қол», дейдигандек. Ой худди мана шундай оҳиста кўтарилиб борар, гўлишига уч-тўрт кун қолган эди. — Лекин у миқ этмади. Менинг эса гобора сабр-бардошим тугаб борарди. — Агар улушингни емасанг, мен ейман, Коля, — дедим охири. Кейин, ухлаб қолган бўлса бари бир сути эрталабгача бузилиб қолади, деган ўйда тумбочкасига қўл узатдим. — Овқатингни еб қўйдим, Коля! — дедим ўрнимга бемалол чўзиларканман, у томон ўгирилиб. Деразадан кирган ой ёғдуси хонани гира-шира ёритади. Унинг очик кўзлари ва қони қочган юзида алам ва соғинчга ўхшаган бир туйғу қотиб қолган, у... у ҳаётдан кўз юмган эди... Шу тобда хаёлимдан: «Унинг ҳақини еб қўйганим учун очликдан ўлиб қолди», деган фикр кечди. Ярадорлигим эсимдан чиқиб у томон талпинган эдим, каравотдан тушиб кетдим. Хонада наридан-бери юрдиган, ҳамширага хушомадгўйлнк билан суйкаланидиган офицер йигит суяб, ўрнимга ётқизиб қўйди. Врачлар келишди...

— Унинг нонини мен еб қўйдим! — дедим зўрға овозим чиқиб.

Гапимга ҳеч ким жавоб қайтармади. Унинг жойларини тўғрилаб қўйишди. Энди Колянинг боши ўрнида каттакоп оқ ёстиқ бурчак шаклида турар, бўзариб кўтарилаётган ойнанинг хира ёғдуси қайинзор оша хонамизни зўрға ёритади, мен ҳам бўзарганча ойга тикилиб ётардим. Ойнанинг тўлишига худди ҳозиргидай — уч-тўрт кун қолган эди...

САРИҚ ҚИЗЛАР

Ҳеч ким тубига етолмаган бу воқеага энам сабабчи бўлганлар. Ҳар оқшом кун қайтиши билан энам иккала-миз уйимизнинг чап томонидаги тепаликка чиқардик. Ҳар қандай қизиқарли ўйин билан банд бўлмай, ёшликдан кўникиб қолган бу одатимни тарк етолмасдим. Энам қуроқ кўрпачаларига ўтириб олиб, эринмай урчуқ йигирардилар. Мен эса бўзга ағанаганимча у кишининг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган эртақ ва хотираларини тинглаб ётаверардим. Энам эртақ айтишдан зерикканларида мени уйдан чой ва жун олиб келиш, узилган ишларни улаб бериш каби майда-чуйда ишларга буюрардилар. Мен эса атрофларида пилдираб, айтганларини ўша заҳотиёқ гап-сўзсиз бажарардим. Акс ҳолда эртақ айтиб бермай қўярдилар-да!

Болалар билан чумчуқ овлагани Мушукжарга кетган кунимиз қуёш қорайганда уйга қайтдик. Арқон билан жарга тушиб чумчуқ овлашга берилиб кетиб, кеч кирганини сезмай қолибмиз. Жардан чиқишим билан энам ўтирадиган қирга қарадим. Урчуқ ва йигирилган ишларини, қўлбола тўшакларини кўтариб олган энам безовта бўлиб мени кутардилар.

Липпамга қистирилган кўйлагимнинг этаги чумчуқ болаларига тўла эди. Кун бўйи кўрсатган қаҳрамонликларимни тезроқ энамга айтиб беришга шошилдим. Дарвоқе, бугун мен белнимга арқон боғлаб, ёввойи мушуклар миёвлашиб юрадиган жарга саккиз марта тушиб чиқдим. Ҳамма болалар ботирлигимга қойил қолишди. Энам ҳам эшитсалар одатдагидек ҳайратдан ёқаларига туфлаб қўйсалар керак. Шу хаёллар билан болалар тўпидан ажралиб, бир зумда тепаликка етиб келдим.

— Ҳаҳ, болам-эй! Қаерларда санқиб юрибсан-а? Қорнинг ҳам очиб кетгандир! Рангингни қара, бир ҳолда!..

— Ҳаммадан кўп, саккиз марта арқон билан жарга тушдим! — дедим ҳаяжонимни зўрга босиб.

— Нима-нима? Жарга тушдим. Вой ўлмаса-а-м! Сен болани отанга айтиб билганимдек қилдирмасам! Арқон узилиб кетса нима бўларди? Жавобингни ким берарди сен арзанданинг? Жиққа гўшт чумчуқ болаларнинг уволига қолиб, қилиб юрган ишингни қара!

Бояги қувончимдан бир зумда асар ҳам қолмади. Айниқса, энам: «Сен болани отанга айтиб...» деганларидан сўнг тарвузим қўлтиғимдан тушиб кетди. Қорнимни қитиқлаб чуғурлашаётган чумчуқ болалар ҳам ортиқчадек туюлиб кетди. Ҳозироқ ҳаммасини қўйиб юборай дедим-у, мушукларга ем бўлишини ўйлаб, шаштимдан қайтдим. Бирдан маъюсланиб қолганимдан энам ҳам таъсирландилар шекилли, бир оз юмшаб, насихатга ўтдилар.

— Оти ўчсин, анови Култепада нима қилиб юрибсизлар? — дедилар энам, бир замонда қандайдир йирик иморат ёниб кетгач пайдо бўлган кулранг тепаликни кўрсатиб.

— У ерда жарнинг нариги бетига ўтадиган йўл бор, — дедим гуноҳкорона.

— Иккинчи бор у ерга яқинлашма! Кул тўкилган

жой борки, у ерда сариқ қиз бўлади. У ер бўлса, нечи минг йиллик култена, уқдингми?— дедилар энам астойдил гапирганларидан ранглари бир оз ўзгариб.

Дарҳақиқат, сариқ қизнинг нима экани ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмасам-да, унинг ажибага ўхшаш қандайдир нарса эканига ишончим комил эди. Гуё даҳшатли хавф-хатардан омон қолган одамдек бир зум карахт бўлиб қолдим. Сўзларидан таъсирланганимдан мамнун бўлган энам ҳамон насиҳат қилардилар,

— Ёш бола деган вақт-бемаҳал кўча-кўйда юравермайди. Ёш одамга инсу жинс тез дарийди. Сен бўлсанг уззукун жарма-жар юрганинг-юрган. Иккинчи шундай қилсанг, билиб қўй, бола, албатта отанга айтаман!

Мен бир оз енгил тортдим. Энам нима деб койисалар ҳам майли, фақат дадамга айтмасалар бўлгани. Аям ёки энам гуноҳимни айтишса бас, ҳақми-ноҳақми, дадам мени сўзсиз зиқновга оладилар. Менимча, дадам буни ўз бурчлари деб билардилар. У кишининг айтишларича, болани тез-тез тергаб турниш керак экан, бўлмаса, бўйни йўғон бўлиб кетармиш. Мен дастлаб бу гапга тушунмай, дадам ҳар койиганларидан сўнг ингичка бўлиб қолдимикан, дея бўйнимни ушлаб қўярдим. Кейин энам бу сўзнинг маъносини тушунтириб бердилар.

— Эна, сариқ қиз қанақа бўлади? — сўрадим тепаликдан тушгандан сўнг гапларига ишонганимни ва энди бундай ножўя ишлар қилмаслигини яна бир бор таъкидлаш учун жиддий оҳангда.

— Қандақа бўларди, тирногидан тортиб сочигага сап-сариқ бўлади. Оти ўчсин, қўй, ўйлама уларни. Кечаси тушингга кириб чиқадн, қўрқасан!— жавоб қилдилар энам гапимни чўрт кесиб ва саволимга жавоб беришни истамай.

Энамга сездирмасам-да, қўрқувдан дамим ичимга тушиб кетди. Бу гап илгари ҳам қулогимга чалинган эди. Оиламизда ҳаммани ўзаро келиштириб, йўл-йўриқ

кўрсатиб юрадиган энамлар сира ёлгон гапирмасдилар. Ундан ташқари, ўзлари айтганларидек, менга шамолни ҳам раво кўрмас эканлар. Мен ҳам, қўни-қўшниларимизнинг айтишларича, юзларидан нур ёғилиб турадиган энажонимни жондан ортиқ яхши кўрадим.

Энам дадамга менинг бу ишларим тўғрисида ҳеч нарса демадилар. Чумчуқ болаларини ўзим ясаган уяларга қамаб, олдига дон, сув қўйдим. Мен уларнинг бирортасини ҳам мушукка олдирмай катта қилиб, шу уяларда яшашга ўргатмоқчи эдим.

Ҳар кун кечки овқатдан сўнг дадамга ўхшаб мени ҳам бир уйқу босаркан. Аям шундай дейдилар. Энамининг сариқ қизлар ҳақидаги гапларидан кейин кеч кириши билан кўчага чиқмай қўйдим. Сабаби уйимиздан Култепа ойнинг ёруғида ним товланиб, битта-яримта шиша синиқлари эса ярқираб кўришиб турарди. Булар эса менга сариқ қизларнинг кўзига ўхшаб туюларди. Бундан энам ҳам хурсанд эдилар. Одатдагидек, кечки овқатни еб, тўрда ағнаб ётган эдим. Қўшнимиз Абдусалом амакининг ўғли Пардавой келиб, дадамни меҳмондорчиликка айтиб кетди.

— Сен ҳам юра қол, Доһиёр, меҳмонларнинг ўғиллари ҳам бор. Пистин-пистин ўйнаймиз!— деди у менга.

Мен индамадим. Эсимни таниганимдан бери дадамнинг рухсатларисиз ҳеч қандай иш қилмасликка ўрганиб қолганман. Беихтиёр дадамга қарадим.

— Бўпти, Пардавой, сен боравер! Биз ота-бола иккимиз бир қарорга келамиз!— дедилар дадам мени ҳам бирга олиб боришга рози бўлгандай.

Пардавой кетди.

— Дарсларингни тийёрлаб бўлган бўлсанг юра қол!— дедилар дадам жўнаш олдидан.

Боришга иштиёқим қанчалик кучли бўлмасин, Пардавойларшикига борадиган йўл Култепанинг яқинидан ўтишини эслаб, юрагим орқага тортиб кетди. Бир зум айғар гапимни йўқотиб, жимиб қолдим. Сўнг индамай

туриб кийина бошладим. Умримда ҳеч қачон ўзимни бундай ғалати сезмаган эдим. Негадир қўл ва оёқларим бировникидай измимга бўйсунмас, алпанг-талпанг қадам босардим. Худди ҳавода учиб боргандай бўлиб, дадамнинг чопонларини ўнгиридан ушлаб олдим. Илонизи адир йўлидан кетиб борардик. Йўл Култепага боргандан сўнг чапга бурилади. Пардавойларнинг уйига бориш учун қирни кесиб ўтса ҳам бўлади. Аммо дадамга оғиз очиб, бирор нима дея олмадим. Сабабини суриштириб қолишларидан қўрқдим.

Култепага қарамаслик учун дадамнинг чап томонларига ўтиб олдим. Кўзларимни юмиб-очиб, дадамнинг гавдасини чамалаб юриб борардим. Култепага яқинлашишимиз билан кўзимни чирт юмиб олдим.

— Тўғри юр, нега чалишиб кетяпсан? — дедилар дадам ҳаяжонланиб пойинтар-сойинтар қадам босаётганлигимни пайқаб.

Шунда бирдан кўзимни очиб юбордим. Қаршимизда каттакон гулхан кўринди.

— Ия, гулхан! Қим ёқди экан-а? Пардавойларникига келган меҳмон болалар ёққан бўлса керак-а, дада! — дедим ҳайрат билан.

— Қанақа гулхан? Нималар деяпсан ўзи? Ақли хушнинг жойидами? — дедилар дадам юзимга тикилиб.

Мен эса ҳайратдан қотиб қолган эдим. Ҳамма нарсани кўриб турардим-у, гапирай десам овозим чиқмасди. Гулханни гир айланиб ўтирган яланғоч сариқ қизлар бир-бирларининг узун ва сап-сариқ сочларини ўришарди. Уларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшар ва шу қадар кўп эдики, санаб бўлмасди. Ҳеч қайсиси биз томонга қарамас, ҳаммаси ўз иши билан банд эди. Энди дадамнинг гаплари қулоғимга кирмас, аммо куйиб-пишиб алланималар деяётганликларини лабларининг қимирлашидан сезиб турардим. Кейин дадам мени кўтариб олдилар. Сариқ қизлар билан орамиздаги масофа жуда яқин қолди. Аммо дадам ҳеч нарсани кўрмагандай улар то-

мон юриб борардилар. Мен эса гулханнынг тафтига чидаёлмай додлаб юбордим. Қўрқиб, ўзларини йўқотиб қўйган дадам оёқ-қўлларимни ишқалаб, мени чопошларининг ўнгири билан елпий бошладилар. Мен гулхан ва сариқ қизлардан кўзимни узолмасдим. Шу чоқ ёниб турган гулхан ва қизлар шу туришда ҳавога кўтарилди. Сўнг осмонда узоқ учиб, олис қирларнинг бирига қўнди. Энди қизлар кўринмас, фақат гулханнынг милтилагани элас-элас кўзга чалиниб турарди... Кейин нима бўлди — билмайман, ухлаб қолган бўлсам керак...

Уйғонганимда, энам бошимда пиқиллаб йиғлаб ўтирардилар. Бир зум ҳеч нарсага тушунмай шифтга тикилганча чалқанча ётдим. Уйғонганимни кўрган энам пешанамдан чўлпиллатиб ўпа бошладилар. Ҳовлида одамларнинг ғала-ғовури эшитилиб турарди. Бир оздан сўнг ҳаммаси ёпирилиб уйга киришди. Худди мени биринчи марта кўраётгандек тикилиб қарашарди. Ҳеч нарсага тушунмадим. Сўнг бирдан эсимга чумчуқ болалари келди. Одатдагидек, толга тирмашиб чиқиб, чумчуқларимдан хабар олдим, нон увоқларини тақсимлаб бердим. Одамлар эса худди маймунга тикилаётгандек мендан кўз узишмасди. Аччиғим келиб, толдан тушмай ўтиравердим.

— Дониёржон! Тушинг, ўғлим! Чой ичамиз!— дедилар дадам қандайдир синиқ овозда мени сизлаб.

— Одамлар нима қилиб туришибди, дада? — дедим дадамнинг мени сизлаб гапирганликларидан ҳайрон бўлиб.

Кейин дадамнинг ишораси билан одамлар ҳовлидан чиқиб кетишди. Толдан тушишим билан дадам мени кучоқлаб, бағриларига босдилар. Мен эса таажжубда эдим.

— Ҳаммани қўрқитвординг-э! Болам-э!— дедилар аям ҳам бошимни силаб.

— Неча марта айтаман сизга, айтмаиғ ўша ажинаю дарвишларингизни деб! — дердилар дадам энамга.

— Нима қилди?— дедим ҳаммага бир-бир тикилиб.

— «Сариқ қиз», «Олов», деб ҳаммани қўрқитвордингиз-ку! — дедилар дадам бир оз ўзларига келиб.

— Ия, мен уларни тушимда кўрувдим. Сиз қаердан билдингиз?! — дедим дадамнинг бу воқеадан хабардорлигидан ҳайрон бўлиб.

— Тушингда эмас, ўнгингда! Қапалагимни учуриб юбординг-ку!

— Йўқ! Тушимда кўрдим! Олов билан сариқ қизлар бир-бирларининг сочларини ўришиб, худди эртақлардагидек осмонга учиб кетди. Қанотлари бўлмасаям учиб кетишди.

— Ҳа! Хўп-хўп! Тушингда бўлса тушингда-да! — дедилар дадам мен билан тортишиб ўтиришни истамай.

... Ҳалигача дадам: «Бу воқеа ўнгингда содир бўлган», дейдилар. Мен: «Йўқ, тушимда», дейман. Энам ва аямлар ҳам: «Тушингда эмас, ўнгингда», дейишади... «Хўп, ўнгимда бўлса ўнгимда-да», дейман... Ростдан ҳам ўнгимда бўлганмикан, а?..

... Фақат угина тоғдан безор. Айниқса, ой чиқмаган кечалар... У қорайиб кўрншаётган тоғдан иложи борича кўзини олиб қочар, ёшлигида эшитган эртаклардаги даҳшатли воқеалар эрта-индин шу ерда юз берадиган-дек туюларди. Бўриларнинг чўзиқ увлаши ва унга жавобан итларнинг дўқ-пўписа билан ҳуришини эшитиши билан дами ичига тушиб кетарди. У шундай пайтларда индамай ўз каравотига чўзилар, димиқиб, терлаб кетса ҳам бурканиб ётаверарди. Шериклари уйқуга кетгандагина шоша-пиша кўрпани очиб, тўйиб-тўйиб нафас олар ва яна бурканиб ётарди. Кечалари ташқарига чиқиш лозим бўлса, соатлаб ҳамроҳларидан бирортасининг уйғониб, эшикдан чиқишини пойлар, қўрқаётганлигини яширмай у билан бирга чиқарди. Бу кунларда уни ташвишлантираётган яна бир нарса бор эди. Бу эртаминдин ётоқхонадан тўрт чақирим келадиган редакцияда кечаси навбатчилик қилиш эди.

Навбатчилик кунини кеч кириши билан ундан бошқа ҳамма қайтди. У шерикларинини кузатиб, кўзлари жавдираб эшиккача чиқди. Аммо унинг ҳамроҳлари Чеховнинг «Ғилоф бандаси»га ўхшаш бу антиқа ҳамкасбларига қалтис ҳазил қилиш иштиёқида ёнишарди.

— У оқбилак оймни бир боплаш керак! — деди характериға ҳеч ким тушунмайдиган Мусурмонқул исмли қирғийбурун, сарғиш йигит.

— Зўр комедия бўларди-да, мен ўйлаб қўйибман! — деди Орифжон кўзларини муғамбирона қисиб. — Соат ўн иккида, у ҳозир бемалол газетани ўқиб, қўл қўйсин. Бўлмаса бориб газетани ўзимиз чиқаришимизга тўғри келади. Сўнгра...

Ниҳоят, соат ўн икки бўлди. Орифжон ориқ ва чаққон қўллари билан эскириб кетган телефон дискасини айлантира бошлади.

— Д... да! — қалтироқ овоз эшитилди трубкадан.

— Салом, Жалил, қалай, оғайни? Газетага қўл қўйдингми?

— Ҳа... ҳозир қўл қўйдим. Энди кетмоқчи бўлиб турувдим. Ой чиқиб, ёруғ бўлишини кутиб тургандим. Марказ томондан бирорта машина юборишнинг иложи йўқми, а?

— Ие, ярим кечада машина қаерда? Йигирма минутлик йўл-ку! Очиқ ҳавода прогулка қилиб дегандай.

— Майли, қанча пул бўлса ҳам тўлардим. Ҳаммаёқ қоронғи. Жон жўралар!

— Ҳазиллашяпсанми, Жалил? Мен сенга бир нарсани айтмоқчи бўлиб қўнғироқ қилгандим! Машинани қаердан топаман? Редакциянинг машинасига эса от қўшсанг юради, биласан-ку!

— Энди нима қиламан? Нимани айтмоқчи эдингиз?

— Ҳозир бўриларнинг уйғонган пайти. Тоғдан икки-уч гала бўри пастга тушибди. Қишлоқларда изғиб юрганмиш. Шунга эҳитёт бўл, қўлингга бирорта гугуртми олволгин, демоқчи эдим. Бўри оловдан қўрқади.

Унинг анчагача дами ичига тушиб қолди. Трубкадан нафаси бўғилиб, «қилт», «қилт» ютингани эшитилиб турарди. Ниҳоят, тили калимага келиб, бир-икки зўр-базўр йўталди-да, куйиб-пишиб гапира кетди:

— Ор... Орифжон ака! Энди нима қиламан? Бирор нима бўлиб қолса, ота-онамга нима дейсизлар? Шаҳарда шунча ўқиб, бир неча марта безориларнинг қўлидан қочиб қутулиб, энди бўриларга...

У бу ёғини гапира олмади. Баралла ҳўнграб йўглаб юборди.

— Кетмайман! Шу ерда ётавераман! — деди анчадан кейин йўғи аралаш.

— Қўлф яхши эмас, ўзинг биласан...

— Бўлмаса нима қила-а-ай! Улиб қолсаларинг ҳам келинглар, бирга кетайлик! Прогулка қилиб ҳам санқиб ҳар куни кечаси шу ерга саккиз марта келиб кетасизлар-ку-у!

— Э-э, билганингни қилмайсанми! Сенга яхшилик қилиб «ўл» деган гап оламизми? Бизга ҳам жон керак! Биз бўрига ем бўлсак, ваъдалашиб юрган қизларими? Кимга тегади? Ҳўйнаҳўй, сенинг Раъноҳўнинг ҳам кўзи тўрт бўлиб кутаётгандир?

— Кутиш ҳам гапми? Биласанми... Ахир урушда жангчилар ярадор дўстларини ўнлаб километр масофага опичлаб борган-ку, сенлар келиб мени эргаштириб кетишга ярамайсанларми? Сизларда виждон, комсомоллик виждони, журналистик виждони борми?! Кўра-била бир совет... комсомол журналисти бўриларга ем бўлиб кетаверадими?

— Қурол-яроғсиз совет комсомол-журналисти, — тўғрилади Орифжон.

— Ҳа, ҳа, топдинг, қурол-яроғсиз! Ҳамма нарсага ақлингиз етиб туриб, яна мени қийнайсизлар-а?..

Орифжон гаплашаверса, унинг эрталабга қадар оғзи тинмаслигини билиб, бармоғи билан телефонни бирдан узилиб қолгандек қилиб босиб қўйди-да, трубкани ўйнаб ўтираверди.

— Энди нима бўларкин? — деди Орифжон Мусурмонқулга қараб ташвишли қиёфада.

— Нима бўларди. Узинг айтган комедия қўйилади-

да, — деди Мусурмонқул ойнага саккиз марта қараб сийрак сочларини гарар экан.

— Юраги ёрилиб ўлиб қолмасайди. Бекор қилдим-да! — деди афсусланиб, сигаретни ингичка бармоқлари билан эзгилар экан Орифжон.

— Мен ҳеч нарса деганим йўқ. Диалогдан иборат комедия қўйиланти. Агар у ўлса трагедия бўлади.

— Сасима кўп! Ҳаммасини сен қилдинг. Бир боплаш керак деб қулоғимни қоқиб қўлимга бердинг. Мана энди...

— Минг марга айтсам ҳам саҳнага чиққаним йўқ! Унга агар бирор каср бўлса ҳам «қотилим — Орифжон Умаров», деб ёзиб кетади. Кейин ҳар куни эрталаб порохўр прокурор Ҳайдар Худойқуловнинг қабулхонасида секретаркасининг кўзига мўлтираб, сўроқ беришни кутиб ўтираверасан. У эса вақти бўлса, сен билан гаплашади, бўлмаса йўқ! Мен местком раиси сифатида сенга ёзилган характеристикага қўл қўяман. Хоҳласам, бо-риб судда сени мақташим ҳам мумкин!

— Учир овозингни, сариқ пишак!

— Ўзингни бос, бола! Ҳали ёшсан! Ҳозирдан бунда-қа жирраки бўлсанг кунингдан бурун ўлиб кетасан! Аҳмоқ аҳмоқлигини қилганда ақлли бўла олмаган одам ҳам аҳмоқдир. Сен аҳмоқлик қилсанг ҳам мен ўзимни босяпман. Буни ўзинг ҳам кўриб турибсан. Истасам ҳозир сен майдагап одам билан гаплашмаслигим ҳам мумкин. Лекин мен ундай қилмайман. Сени ҳам бир висон билиб, дўстона гаплашаман. Аслини олганда, сен ақлли аҳмоқсан! Сенинг фикринг ҳам тўғри. Умуман, аҳмоқ бўлгандан кўра ақлли аҳмоқ бўлган маъқул. Билган ишингни қилиб, истаган одамнингни майна қилиш қўлингдан келади. Ҳозир мени оғиз очирмай қўйишинг ҳам мумкин. Фақат бир оз асабийлашиб, хаёлинг бўлиниб турибди. Шунинг учун менга даф-жавоб қайтара олмаяпсан. Ундан ташқари, бундай айтншув-га руҳий жиҳатдан ҳам тайёр эмассан. Мен эса гайёр

эдим. Шунинг учун сени залварли ва ақли гапларим билан енгяпман! Лекин шуни ҳам айтиб қўяй, тарихда ақллиларнинг тўқнашуви доимо фожиа билан тугаган. Биз бунинг олдини олишимиз керак. Энг тўғри иш шу бўлади. Бўлмаса, иккимиз ҳам шарманда бўламиз. Эҳтимол, бирортамиз ҳаётдан кўз юмармиз. Иккинчимизга ҳам қолган умримиз татимай ўтиб кетади. Ахир ўзинг биласан, қотил бўлиб яшаш ҳам осон эмас... Одамгарчиликдан чиқиб қолади киши. Бу тириклай ўлиш демакдир. Қайта ўлганга маза. Ҳаммани тентиратиб, ўзи тинч ётаверади.

— Бас қил деяпман тутуриқсиз докладингни!

— Доклад эмас, лекция! Яна такрор айтаман. Узни-гизни босинг, Орифжон Умарович! Асабий одамлар узоқ яшамаган. Эсингизни таниганингиздан бери одамлар сизни тинглаб келган, сиз эса ҳеч кимнинг гапини тингламагансиз, истамайсиз ҳам. Ун-ўн беш минут жим эшитиб турсангиз ёрилиб кетмайсиз. Агар ёрилиб-нетиб кетгудай бўлсангиз мен жавобингизни бераман. Хоҳласангиз, ҳозироқ тилимдан тилхат ёзиб беришим мумкин. Мен сиздек бегуноҳ инсонларни шундоққина жаҳаннамнинг ёқасига олиб келиб қўйиб, уйда писиб ўтирадиган одам эмасман. Бунинг ўзингиз кўриб турибсиз. Анови «Етим қўзи» масаласига келсак, у на «Филоф банда» сига, на «Олтинчи палата»дагига ўхшайди. У янги характерли нусха. Уни ўрганиш ва ёзмоқ керак. Кейин ҳамманинг гашига тегаверишини бас қилиш учун думини тугиш керак. Шаҳарга бориб газ сув сотибми, мороженое сотибми кунини кўрар. Ижодий ташкилотларда сиз ва биз каби том маънода ақли расола ишламоғи керак...

— Сен том маънода ақли экансан-да, а? Билмаган эканмиз-да. Нега илгарироқ айтмадинг? Узимизнинг газетамизда сен ҳақингда бирорта очеркми, лавҳами ёзардим. Кейин сенга орден беришарди. Сендан кейин дўстинг «Етим қўзи»га. Ахир сенинг халқ олдида хиз-

матларинг кўп-ку. Икки марта уйланиб ажралишганинг-ни инсон зоти билмайди. Кечалари тариллаб уйқуга халақит бермасин деб ҳеч кимга билдирмай бўльдозерининг бакига туз солиб келасан-да, «Етим қўзи»га айгиб, икковинг мириқиб пиқирлашиб куласан. Албатта, менга билдирмайсан. Лекин ичингда бу ишдан мени хабар топиб, сен эзма билан ғижиллашимни истайсан. Мен эса сендек қурт-қумурсқа билан тенг бўлиб ўзимнинг обрўйимни тўкишни хоҳламайман. Ичимда «шу билан ит тенг бўлсин» дейман-қўяман. Сен эса бунини «мендан ҳайиқади» деб ўйлайсан. Сен ҳозир мени «Етим қўзи»га қўнғироқ қилдириб, ўзингча мендан қасос олмоқчи бўлдинг. Бўлмаса шу ишни бундан бешбаттарини қилиш сенинг қўлингдан келарди. Сен ҳамманинг устидан масхара қилиб кулишни истайсан. Бунинг сабаби, сен ҳеч кимни ёқтирмайсан. Хаттоки, ўзингдан ҳам нафратланиб юрасан. Сабаб — ҳеч ким билмайдиган иблисликларинг ўзингга тинчлик бермайди. Бунга одамлар айбдордек, улардан қасос олгинг келаверади. Сен аллақачон ҳамма нарсанинг фарқига етиб олгансан. Энди ҳамма нарса кўзингга бачкана кўринади. Ҳамма ўзингдек мақсадсиз, бекордан-бекорга санқиб юргандек туюлади. Ҳаммани бефаҳм, дунёнинг ўткинчи ва тутуриқсиз эканлигини билмайди деб ўйлайсан. Қалбингда буюк эзгу ниятлар йўқ. Шунинг учун ҳеч қандай номаъқулчиликдан қайтмайсан. Бироқ иблисликни ҳам ақл-заковат билан қилиб юрганинг учун сиринг фош бўлмай, кун кўриб юрибсан. Бунини ҳеч ким билмайди деб ўйлайсан. Шунинг учун одамларнинг устидан куласан. Ваҳоланки, сенинг қилмишларингдан хабардор кишилар ҳам бор. Фақат улар сен нобакор билан тенг бўлишни истамайдилар...

— Қўрқадилар, ўзларининг чувлари чиқиб қолишларидан қўрқадилар, деб аниқрогини айтаверинг, дўстим! Гапларингиз менга заррача таъсир қилмаётганини ўзингиз ҳам кўриб турибсиз! Сиз мени сенсираб, ҳақорат қилиб гапираётган бўлсангиз ҳам мен ўзимни босиб,

осойишта жавоб бераётирман. Бу билан мен ўзимнинг сиздан устун томонимни намоёйиш қилмоқдаман...

— Мен сенинг дўстинг эмасман!

— Ҳа, тўғри айтасиз, мен янглишиб сизни дўст деб юборибман. Сизнинг мен билан дўстликка нолайиқлигингиз ёдимдан фаромуш бўлибди. Ҳечқиси йўқ. Бу юклар ҳам янглишган. Янглишмасликнинг программаси йўқ! Шунинг учун хато қилмайдиган одам бўлмайди, дўс... азиз ўртоқ. Яна такрор айтаман, ўзингизни босинг. Қизишманг. Жаҳл чиққанда ақл кетади. Мақолларга ҳам ҳайронман! Ақли борларда-ку ақл кетади, сизга ўхшаганларда, билмадим, нима кетаркин. Ҳамма гапларимиз ўткинчи-ю, лекин сиз — ўртоқ Орифжон Умаров, бугун жиноятга қўл урдингиз. Бу жиноят билан мен эмас, прокурор Ҳайдар Худойқулов шуғулланади. Минг бир илтимослардан сўнг прокурор мўлтираб ўтирган сиз номи улуғ, супраси қуруқ газетачига раҳми келгандай бўлиб сўз очади. Унинг ўрнида мен бўлганимда шундай дердим...

«Аслида бу жиноятингиз учун ўн беш йил бериш керак. Мен сиз учун ҳамма нарсадан, керак бўлса амалимдан ҳам кечиб, беш йилга тўғрилатиб бераман. (Аслида сенинг жазойинг беш йиллик бўлади.) Фақат озгина югур-югури бор... Йўлини ҳам ўргатаман. Қариндош-уруғларни тўплаб, бир маслаҳат солинг, бошимга мусибат тушди, ёрдам бермасаларинг ҳолим хароб, кунимдан бурун ўлиб кетаман денг. Иложи бўлса, бир оз кўз ёши ҳам қилиб олинг. Бирор жойингиз камайиб қолмайди. Қайтамга дардингиз ариб, енгил тортасиз. Йиглаб туриш ҳам яхши нарса. Бўлмаса инсон бағритол бўлиб кетади. Шундан сўнг атрофингиздагилар тош бўлса ҳам эриб кетишади. Бир муштдан урса ўлдирадиган, бир сиқимдан берса тўйдирадиган қариндошларингизда ҳам раҳм-шафқат деган нарсадан бордир ахир. Уни... қачон ва қаерга, қандай олиб келишни ўзим сизга айтаман. Яхшилигимни билсангиз биларсиз, билмасангиз

худо билар. Мен бир ҳожатбарор одамман. Инсон бо-
ласидан бу дунёда фақат яхшилик қолади. Аслини
олганда, сиз ҳалол, покиза ва хокисор одамсиз. Бу воқеа
тасодифан, сизнинг ақл доиранингиздан ташқарида рўй
берган. Бунинг учун сизнинг ҳеч қандай айбонингиз йўқ!
Журналистлар ёки адабиётчилар кўзи билан қараганда
бундай жиноятлар учун кишини жиний жавобгарликка
тортиш мумкин эмас. Лекин қонунчилик, биздан ҳам та-
лаб қилишади. Биз ҳам ишлашимиз керак. Вазифа
экан, нима қиламиз... Гап фақат икковимизнинг орамиз-
да қолсин. Бўлмаса статьянгизга «маъмурий органларга
нора беришга ҳаракат қилган» деган янги статья ҳам
қўшилади. Бунинг натижаси қандай тугагини ўзингиз
яхши биласиз. Бу масалаларда газетада икки-учта ма-
қолангизни ҳам ўқиганман. Мақола деган нарса ёзила-
веради. Шунинг орқасидан кун кўргангиздан кейин
ниманидир ёзишингиз керак-да. Бўлмаса газета чиқмай
қолади, буням тушунамиз. Энди, дўстим, газета бошқа,
ҳаёт бошқа... Буни ўзингиз ҳам биласиз. Яшаш учун
одамзод не-не қиёфаларга кирмаган. Ўзи шунақа, инсон
туғилади-ю, эс-ҳушини таниб, дунёнинг ўткинчи эканли-
гига ақли етганидан сўнг олам кўзига тор кўринади.
Сўнгра дуч келган номаъқулчиликни қилиб, сизга
ўхшаб ўзини ўтга-чўққа уради. Аксарият одамлар бу
гўзал дунёда ўздан фақат яхшилик қолсин деб биров-
лар учун жонини жабборга беради. Ҳаётда инсон нимага
интилса, шунга етади. Гўзалликка интилсанг, ҳаёт сенга
гўзалликдан иборат кўринади. Қабиҳликка интилсанг,
ҳаёт бус-бутунлигича қабиҳ бўлиб кўринади кўзингга.
Масалан, Альберт Эйнштейн бўлиш учун ҳам кишида
иясониятга нисбатан зўр нафрат бўлиши керак. Инсон
ўзи қўл урган ҳар бир буюк воқеаларни ўз тақдиридан
келиб чиқиб амалга оширган. Аслида бунинг ҳаммаси
инсоннинг ерга сифмаслигидир.

Хуллас, сиз ўз тақдирингиздан нолиб, жиғибийрон
бўлманг. Ҳаёт деб аталмиш беқиёс ва улкан дарёда

журналист Орифжон Умаровнинг тақдири урвоқ ҳам эмас. Ваҳоланки, сиз туғилмаганингизда ҳам ҳеч нима бўлмасди. Шунингдек, ўлганингизда ҳам ҳеч нима бўлмайди. Одамлар илгаригидек ароқ ичиб маст бўладилар, қўшиқ айтадилар, қизлар билан юрадилар, ифвогарлик қиладилар, бир-бирларининг тагига сув қуйиб юраверадилар. Бир сўз билан айтганда, ҳаёт давом этаверади. Одам эса тупроқдан яралиб, яна тупроққа айланаверади. Ер юзиде эса ҳеч нима ўзгармайди. Ваҳоланки, кўп-лар пиёда юрганлигидан ер миннатдор бўлишини ис-тайдилар. Ваҳоланки, ер уларнинг устидан даҳшат би-лан кулиб, ўз қаърига ютаверади. Инсон эса буни ган олгиси келмай, ўзини борлиқдаги энг буюк махлуқ эканлигини исботламоқчи бўлаверади. Исботлашга ул-гурмай, қандай қилиб у дунёга кетиб қолганлигини бил-майди. Тўғри, ўзича қандайдир улуғ ишлар қилгандек ҳам бўлади. Уни кўкларга кўтариб мақтайдилар, юлдуз, бало-баттар дейдилар, худди у бўлмаса дунё қулаб ке-тадигандек. Дунё учун эса ҳаммаси бир чақа. Пинагини ҳам бузмай инсон деб аталмиш жонзодининг нағмалари-дан гаажжубда ёқасини ушлаб, ёнбошлаб ётаверади. Дунё дунё бўлгандан бери уни дипломатлар бошқариб келишади. Ақллилар уни камдан-кам бошқаришган...

— Бас қил! Бас қил деяпман! Жалилдан бурун бў-ғиб ташлайман! Сендақаларни ўлдирганларни қамаш-саям, ўша одам ўлгандан кейин жаннаги бўларди. Хай-рият ҳам сенга ўхшаган гап билан тирик юрган файла-суфлар ҳокимият гепасида эмас, бўлмаса бутун дунёга ўт кетарди. Сен донмо элдан бурун ўзингни ўйлайдиган одамсан. Шунинг учун дунёда бўлаётган барча воқеа ва ҳодисаларни даставвал ўз фойданг нуктаи назаридан ўлчайсан. Сен учун тарих ҳам, шахс ҳам мавҳум нарса.

— Айтдим-ку, бизга ўхшаган ақллиларнинг қўлида...

— Ёрилиб кетсанг ҳам бир оз муддат мени тингла-гин. Кейин, майли, гонг отгунга қадар гапираверасан. Мен ухлайман. Сени эсингни таниганингдан бошлабқ

одамларга бошлиқ қилиб қўйиш керак эди. Умуман олганда, талабинг тўғри. Ўзингни кўплардан ақлли деб ўйлайсан. Уттизга етар-етмас сен учун ҳаётнинг қизиғи қолмади. Бундай олиб қараганда, сени кўрмаган балонг, кирмаган тешигинг қолмаган. Аммо лўлига бир эшик очиқ бўлса, бир эшик ёпиқ дегандек, сен истаган пайтингда истаган оддий одамингни хоҳ эркакми, хоҳ аёлми аҳмоқ қилиб, Орол денгизига олиб борсанг ҳам сувсиз қайтариб келасан. Бунга талантинг етади. Менга ёпишиб, бунча жиғибийронинг чиққанининг сабабини ҳам биламан. Биз сен учун хира пашшамиз. Доимо халларингга халақит берамиз. Сен эса ёлғизликни истайсан. Аллақачон одамлардан безгансан. Уларнинг сен учун қизини қолмаган. Улар сени ҳайратга соладиган гап ҳам гапира олмайдилар. Сени бу азоб ва қийноқлардан фақат иккита нарса қутқара олади. Истасанг мен сенга ёрдам беришим мумкин. Ахир ўзинг айтгандек, ўртоқмиз. Анчадан бери нон-сўвмиз. Икковимиз ҳам ҳаддан ташқари кўп гапириб юбордик. Аслида, ақлли одамлар кам гапиришади. Айниқса, сен. Лекин ҳеч кимга айтолмай юрган фалсафангни менга айтиб бир ёзилдинг. Сўзсиз, бугун кечаси умрингда биринчи марта яхши ухлайсан. Худди танҳолигингда ухлаганингдек. Сен аллақачон бу фалсафангни айтар эдинг. Бироқ шу пайтгача айтадиган одам тополмай юрдинг. Шунинг учун ҳам одамлар назарингда ўта нўноқ кўринарди. Шу пайтгача икковимизнинг муносабатларимиз бугунги дуэлга база бўлиб хизмат қилди. Дуэлда ким голиб келишини башорат қилмайман-у, лекин сен ўзингча азоб деб юрадиган, аслида ҳеч қанақа азоб бўлмаган нарсалардан халос этаман. Билсанг — биларсан, билмасанг — худо билар... Аслида, истамасам ҳам тутуриқсиз фалсафангга яраша жавоб беряпман...

— Ўхта! Менга маълум бўлган гапларни гапиряпсан! Сен айтаётган икки йўлни мен жуда яхши биламан. Мени айтган гапларим ҳам сен учун янгилик эмас, буни

сезиб турибман. Лекин ёрилдикми, кел, охирига етказайлик. Инсон ҳаётида қачон бўлмасин бир марта тўғри гапиради. Ҳеч бўлмаса, қийналиб жон бермай, деб ўлим олдида... Биладики, ўлганидан сўнг тириклигидаги гуноҳлари учун турмага қамашмайди. Сен айтган йўллар мангу ёлғизлик ёки ўлим! Шундайми?

— Топдинг!

— Сенинг айтганингча бўлганида аллақачон ўлиб кетардим. Бу ўзимнинг истагим сифатида рўй берарди, албатта. Биласанми? Мени ўлдириш учун одамларда мантиқ етишмайди. Шунингдек, айбашларига ҳам. Менинг одамлардан норозилигим тўртинчи синфда ўқиб юрганлигимда бошланди. Лекин буни жамиятга нисбатан деб ўйлама. Бу жамиятнинг қадри айниқса чет элга чиққанингдан кейин билинар экан. Сендан яширмайман. Ўқитувчимизнинг бизни алдаётганлигини юзига айтганимда тўрт марта ҳам тарсаки едим. У охиригисини шундай қаттиқ урдики, бурнимни қоқмоқчи бўлиб қисганимда қулоғимдан нафас чиқиб кетди. Аллақаеримнинг пардаси йиртилган экан. Шундан бошлаб мени синфкомликдан олиб ташлаб, ўрнимга Нишон исмли биздан олти ёш катта, ҳаммани уриб қўлга олган барзанги болани қўйишди. Бу безори боладан ҳатто ўқитувчиларнинг ўзи ҳам ҳайиқарди. Кейин ҳаётимдаги ҳамма воқеалар шу тариқа кечди. Буни мен омадсизлик деб биламан. Бошқа ҳеч нима эмас. Бахт деган нарса боши пахмоқ, думи тўқмоқнинг бошига қўнишини мен фаҳмлаганимда сен кўйлагингнинг учини тугиб юрардинг! Мен ер юзидаги ҳамма одамларга яхшилик қилмоқчи бўлардим. Улар эса гапимдан кулиб, мени масҳара қилардилар. Уларга мақсадимни тушунтирмоқчи бўлардим. Уларнинг эса бундан бошқа ташвишлари кўп эди. Бора-бора покиза севгим нафратга айланиб кетди. Ана шу пайтда буларни тушунмасдим. Тушуниб етдим-у, тилимни тишлаб қўя қолдим. Шундан бошлаб улар билан гаплашиш энди мен учун азобга айланди. Одам-

лардан ўзимни олиб қоча бошладим. Тўғри, сенга ўхшаб менга сидқидилдан ёрдам беришни истамаса ҳам, тушунишни истайдиганлар бор эди. Бўлганда нима, менга туғиб беришармиди? Сенга ўхшаб асабга тегишдан бошқага ярашмайди ҳаммаси. Ҳаммаси ўзини доҳий санайди. Аммо кўпи Абдулла Ориповнинг «Кўп жаҳонгир кўрган бу дунё, барчасига гувоҳ ер ости» деган гапларини билишмайди. Сал шаштларидан қайтишгандан сўнг тушуниб қолиб, бирпасда сенга ўхшаб файласуфга айланишади. Аммо уларни эшитадиган одам йўқлигидан нолиб ўтиб кетишаверади... Чарчадим... Минг гапирган ўлади деганлари ҳам ёлғон... Илгари одамларни кўп гапиртирмаслик учун ўйлаб чиқаришган бу цақлини. Ҳозир эса оёқ билан эмас, оғиз билан юриш керак. Бўлмаса, яшаш қийин. Балки ундай эмасдир. Лекин менга шундай туюлади. Бунинг нима аҳамияти бор. Одам қандай яшамасин, оддий туғилиб, оддий ўлади-ку! Улганингдан кейин Гёте айтганидек, сен йўқ, олам йўқ. Фараз қилдик, номингга бирорта кўча ёки мактабни қўйдим дейлик. Хўш, нима бўпти? Жаннатнинг дарвозасидан навбатсиз киритадими? Агар у бўлганда йўлини қилиб гаплашиб, аллақачон ер юзидagi ҳамма одам ўша ёққа ўтиб кетарди. Унинг йўқлигини билишгани учун ер юзиди минг бир хил номаъқулчиликлар қилишади. Балки жаннат бўлганда ҳамма у ерга етиш учун ҳалол, пок ишлаган ва яшаган бўлармиди. Менимча, дунёда энг яхши нарса ақли калталиқ, ҳиссиз яшаш! Бундайлар кўп яшайдими, бахтиёр ҳам бўлади. Лекин бахтиёр бўлганлигини ҳис этмасликнинг ўзини ўлим билан баробар. Ундаи ташқари устингдан одамлар куладиган бўлгунга қадар ўлиш керак! Юрагим сиқилиб кетяпти. Энди мен фалсафамга нуқта қўйдим. Илтимос, сен ҳам гапирмагин! Тўйдим. Бўлмаса табуретка билан бошингга солиб юбораман!

Анчагача иккиси ҳам жим қолди.

— «Етим қўзи» нима бўлди экан? Балки юраги ёри-

либ, ўлгандир,— деди у яна орадаги ёқимсиз жимликни бузиб.

— Редакциядан чиқмай ётган бўлса керак. Юр, бориб олиб келамиз, — деди Орифжон қатъий оҳангда.

... У ишини битириб бўлгандан сўнг хоша эшигига стол-стулларни тираб, шу ерда тунаб қолмоқчи бўлди. Умрида биринчи марта инсон зотини астойдил сўқди. Ташқарида эса аёз тоғ шамоли чийиллаб, бўриларнинг улиганини эслатарди. У дуч келган жойга ўзини уриб олиб, алаҳсиб юраверарди. Босмахонада ишлайдиган қизлар билан сал нарироққа бориб олмаганига ўзини ўзи койиди. Балки илтимос қилганда ҳеч нимадан қайтмайди деган қишлоқ қизлари уни меҳмонхонагача кузатиб боришармиди. Ахир, шармандалик бўрига ем бўлишдан яхшироқ-ку! Агар эсон-омон меҳмонхонага етиб олганимда у икки иблиснинг устидан дунёдаги барча текширадиган ташкилотларга ёзмасам отамнинг пуштикамаридан бўлмай кетай дея ўйларди у. Сўнгра узоқ вақт деразадан мўралаб, ана бўри келади. мана бўри келади, деб ўтирди.

...Меҳмонхонадагилар «Етим қўзи» келиб қолар деган ўйда ҳовлида истар-истамас суҳбатлашиб туришарди.

— Борган сари унга бугун бирор кори-ҳол бўлишига ишончим комил бўляпти! — деди Орифжон безовталаниб.

— Бари бир тирик бўлсаям ҳеч кимга фойдаси тегмайди ўша ғилоф бандасининг, — жавоб қилди Мусурмонқул сигаретани ёқимсиз тишлаб тортаркан.

— Ҳар ҳолда ўлиб қолса бизни қамашмасаям, терговга чақириб безор қилишади. Худди шундан бошқа ташвиш йўқдай.

— Ҳа, ўзингни жазодан олиб қочяпсанми? Биласанда, мен ҳеч кимга оғзимдан гулламаслигимни. Қўй ўшани, гапирма. Қўнглим айнийди. Ҳаммасиям майли-ю, одам бўлиб туғилгандан кейин дунёни бир титратиб кетиш керак. Бўлмаса яшашнинг нима кераги бор.

— Энди ўзингга келяпсан. Титратиш қўлингдан келадими?

— Агар тирик турсам келади.

— Улмоқчи ҳаммисан?

— Айтиб бўлмайди. Шолохов айтганидек, ўлиш унчалик қийин нарса эмас. Улимдан кўра уни ўйлаш оғир. Шунинг учун одамлар ўлимдан қўрқадилар.

— Қандай қилиб дунёни ларзага солмоқчисан?

— Ҳозир дунёни фақат ақл билан қойил қолдириш мумкин. Янги гап айтиш ёки янги назария яратиш керак.

— Қўлингдан келса ярат, биз ҳам баҳраманд бўлайлик.

— Пичинг қилма. Айтяпман-ку, янгилик ярата олмасам арбоб бўламан, деб. Мен бугун нима гапирсам жиддий гапирдим.

— Бундай суҳбат энди такрорланмайди.

— Сезиб турибман.

— Юр бўлмаса, «Етим қўзи»ни олиб кёлайлик.

— Кетдик.

... У эса хонада ақлдан озиш даражасига етиб қолган эди. Қандай қилиб эшикни очиб ташқарига чиққанини сезмай қолди. Ёлғизоёқ йўл бўйлаб кетаётган кишини қоралаб кетаверди. Санглоққа етганда олдиндаги икки киши ғойиб бўлди. У қўрқиб кетди. Сочлари эски телпагини бошидан тушириб юборди. Мени ажина йўлдан оздирди, деб ўйларди у. Лекин нима бўлсаям меҳмонхонага яқин қолди-ку! Кейин қўлларини қимирлатмоқчи бўлганди, бири қимирламади. Шунда у ўнг қўлида каттакон тош борлигини пайқади. Бутун кучини, вужудини ишга солиб яна бир неча қадам юрган эди, каттакон қора нарсанинг шарпаси кўриниб, кўзлари ярқираб кетди. У тарашадек қотиб қолди. Кейин ҳеч нарса тўғрисида фикрлай олмади. У шу аҳволда қанча турганини билмайди. Бироқ бўри яқин келмасди. Яна бирдан миясига минг хил фикр келди. Қаёқдан ҳам шу

ерга келдим-а? Мени бор деб мажбур қилишмаганли-ку! Негаям навбатчилик қилишга рози бўлдим? Навбатчи бўлмайман, қўлимдан келмайди, деганимда отиб ташлашмасди-ку! Қаёқдан ҳам бўрилар ҳақида мақола ёздим. Бўриларни отган овчиларни мақтайвериб эсим оққанди. Мана энди, ўзим унга гирифтор бўлдим. Энди худди қўзидек қилиб... Улиб қолсам ҳам босмахонадан чиқмай ётавермайманми! Энди Раънохон ҳам бошқа одамга насиб қиладиган бўлди...

У ўзига келганда ҳалиги қора махлуқ ҳамон қимирламай турарди. Бўри бирдан одамга ҳамла қилмайди-ми? Еки қочишимни кутаётганмикин! Ё мендан олдин биронта қўй-қўзини паққос тушириб келаётганмикин...

У бевақт момақалдироқдан чўчиб тушди. Сўнг чақмоқ чақиб, ҳаммаёқ сутдек ёруғ бўлиб кетди. У бутун вужуди билан бўрига тикилди... Қаршисида қулоғи динг бўлиб каттакон бўғоз эшак турарди. У суюнганидан қичқирмоқчи бўлди. Бироқ овози чиқмади. Секингина бориб ювош эшакнинг бўйнидан қучоқлади-да, ҳўнграб йиғлаб юборди... Кейин унинг қоронғида йўлдан адашиб бир жойда туриб қолганини фаҳмлади.

— Энди бўри келсаям сени ейди. Мен ориқман, бадамим ҳам папирос ҳидидан айниб кетган. Мени меҳмонхонагача элтиб қўй, — деди у йиғи аралаш суйкалиб.

У қалтираётган оёқларини зўрға қимирлатиб эшакка миниб олдида, индамай кетаверди...

Орифжон билан Мусурмонқул қайтиб келганда у бурканиб ётарди. Улар «Ётим қўзи»нинг уйғоқлигини, сир бой бермай ўраниб ётганлигини пайқашди. Эрталаб турганларида у жойида йўқ эди...

Мусурмонқул уйғонди-ю, жойидан турмади.

— Лоҳас бўлиб турибман. Бир оздан кейин ишга борарман. Редакторга айтиб қўй, — деди сўниқ оҳангда.

Тушларга яқин район касалхонасидан қўнғироқ қилишди: Мусурмонқул бевақт... Эски юрак касали бор экан...

... Орифжон командировка билан Жиззах чўлига борганда тасодифан «Етим қўзи»ни учратиб қолди. Телпаги худди калтак еб ўлган мушукнинг бошига қўйиб қўйганга ўхшайди. Ориқ ва узун қўллари чўнтагига буклаб тикиб қўйилгандек эгилиб юрарди. У Орифжонга бир зум хайрат билан тикилиб турди-да, сўнг бидиллаб гапира кетди:

— Вьетнам нима бўлади-а? Хитойнинг одами кўп-ку? Бахмалдан бекор кетган эканман. Ҳар қалай, тоғ-тош яхши-да. Парҳездаман, овқатланиш вақтим ўтиб кетяпти. Сал кечиксам, ярам очилиб кетади. Докторлар шундай деган. Яна қайтиб Бахмалга борсам ёрдам берасизларми? Чўл соғлиғимга тўғри келмас экан...

— Мен ҳозир у ерда ишламайман. Мусурмонқул ўша ерда. Борсанг ёрдам беради,— деди Орифжон жиддий.

— Сиздан салом айтиб борсам майлими? Ҳар қалай, анча бўлди кўришмаганимизга. Балки танимас...

Жим турса у гапираверарди. Улар совуққина хайрлашишди...

МУНДАРИЖА

ҚИССАЛАР

Тубсиз осмон*	4
Янги қор тушган кун*	66
Салом, тоғлар!	108

ҲИКОЯЛАР

Ой тўлишаётган тун*	218
Сариқ қизлар*	224
Етим қўзи*	231

* © Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981 й.

На узбекском языке

Нурали Кабул

БЕЗДОННОЕ НЕБО

Повести и рассказы

Редактор *Х. Султонов*

Рассом *С. Субхонов*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *У. Ким*

Корректор *Э. Турсунбоева*

ИБ № 1690

Босмахонага берилди 06.01.81. Босишга рухсат этилди 25.09.81. Р 09118-
Формати 70×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1 Адабий гарнитура, Юқори босма-
Шаргли босма л. 10,85. Нашр л. 11,11. Тиражи 60.000, Заказ № 458. Баҳоси 85 т.
Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий
кўчаси 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 1-босмахонаси. Тошкент Ҳамза кўчаси 21.